

प्रमुख दत्तभक्त

अशी चरित्रमाला

या विस्तृत प्रकरणात प्रमुख दत्तभक्तांचा संक्षेपाने परिचय घेऊ. दत्तात्रेयांच्या पौराणिक शिष्यांची वा भक्तांची ओझरती ओळख आपण मागेच करून घेतली आहे. विवेचनाच्या ओघात कित्येक दत्तभक्तांचे संदर्भही आलेले आहेत. आता या ठिकाणी महत्वाच्या दत्तभक्तांचा चरित्रात्मक निर्देश करावयाचा आहे. काही दत्तभक्तांची महती प्रथमपासून इतकी वाढलेली दिसते की, त्यांना अवतारी पुरुष म्हणूनच ओळखले जाऊ लागले. श्रीपादवल्लभ व श्रीनृसिंहसरस्वती हे इतिहास काळातले वा कलियुगातले पहिले दोन दत्तावतार असल्याने त्यांचा विस्तृत परिचय आपण यापूर्वीच करून घेतला आहे. आता येथे ज्यांच्या नावावर अनेक दत्तक्षेत्रे वा दत्तस्थाने ओळखली जातात त्यांची प्रामुख्याने ओळख करून घेऊ. त्यांच्या परंपरेत नावारूपास आलेले आणि ज्यांची वाङ्मयसंपदा उल्लेखनीय आहे अशांचाही निर्देश येथे करावयाचा आहे. काहींना साक्षात् दत्तापासून उपदेश वा साक्षात्काराचा लाभ झाला असेल तर काहींना दत्तावताराची परंपरा लाभलेली असेल. या प्रकरणातील चरित्रमाला मुख्यतः कालानुक्रमाने आहे. प्रमाणबद्धता राखण्याचा शक्य तो प्रयत्न केला असला तरी काही अप्रसिद्ध वा दुर्मिळ दत्तभक्तांच्या चरित्रांचा मुद्दाम विस्तार केलेला आहे. सर्व दत्तभक्तांची नोंद घेणे अशक्य असले तरी आवश्यक त्या परंपरा सुटलेल्या नसाव्यात.

१. गोरक्षनाथ

(सुमारे ११ वे शतक)

आदि गुरू दत्तात्रेय आणि गोरक्षनाथ यांचा संबंध आपण मागे पाहिला आहेच. भगवान दत्तात्रेय आणि सिद्धाचार्य गोरक्षनाथ यांची भेट गिरनार पर्वतावर झाली असल्याचे प्रसिद्ध आहे. याच ठिकाणी गोरक्षनाथांवर दत्तात्रेयांनी सिद्धीसामर्थ्य दाखवून अनुग्रह केला. आज या स्थानाला ‘कमंडलू तीर्थ’ या नावाने महत्त्व प्राप्त झाले आहे. गोरक्षनाथांनी येथील शिखरावरील दत्तपादुकांचे दर्शन घेतल्याची कथा प्रसिद्ध आहे दत्तांनी त्यांना या ठिकाणी उन्मत्त पिशाचवत् अशा दिगंबर, भस्मचर्चित, जटाजूटधारी अशा स्वरूपात दर्शन दिले. नाना सिद्धींचे चमत्कार दाखवून गोरक्षनाथांवर दत्तात्रेयांनी याच ठिकाणी कृपा केली. गोरक्षनाथांच्या परंपरेतील बहुतेक सर्व नाथांचा दत्तात्रेयांशी संबंध असल्याने व दत्तपंथातील अनेक महत्त्वाच्या बाबी नाथपंथाने विकसित केल्या असल्याने श्रीगोरक्षनाथांच्या चरित्राची रूपरेखा पाहणे अगत्याचे आहे.

नाथसिद्धांच्या ज्या विविध नामावली सध्या उपलब्ध आहेत त्यांत गोरक्षनाथांचा उल्लेख येतो. मत्स्येन्द्रनाथांचे शिष्य म्हणून गोरक्षनाथांचा उल्लेख येतो. मत्स्येन्द्रनाथांना म्हणजे आपल्या गुरूंना स्त्रीराज्यातून म्हणजे वामाचारी पंथातून मुक्त करणारा एक थोर सिद्ध पुरुष म्हणूनही गोरक्षनाथांचा गौरव केला जातो. गोरक्षनाथांचा काल व त्यांचे जीवनवृत्त यांची विश्वसनीय माहिती उपलब्ध नाही. मत्स्येन्द्रनाथ व गोरक्षनाथ यांचे कार्य अकराव्या शतकातले असावे, असा संशोधकांचा तर्क आहे. या योगी सिद्धांचे आयुर्मान अनेकदा अवघड काम होऊन बसले आहे. या दोनही सिद्धपुरुषांचे अनेक अवतार असल्याचेही सांगतात.

गोरक्षनाथांच्या जन्मासंबंधी एक आख्यायिका अशी की, एका पुत्रकांक्षिणी स्त्रीस महादेवांनी विभूतीभस्माचा प्रसाद दिला. या स्त्रीने अश्रद्धापणे तो प्रसाद शेणाच्या उकीरड्यावर टाकून दिला. बारा वर्षांनी आपल्या प्रसादाचा परिणाम पाहण्यासाठी महादेव आले तेव्हा त्यांनी राखेच्या ढिगाऱ्यातून हाक मारून ‘गोरक्ष’ नाथास उभे केले. कधी या कथेतील आदिनाथाऐवजी म्हणजे शिवाच्या ऐवजी मत्स्येन्द्रनाथांचे नाव येते. ही पुत्रकांक्षिणी स्त्री ब्राह्मण असल्याचे सांगतात. मत्स्येन्द्रनाथ व गोरक्षनाथ यांनी नेपाळमध्ये अनेक प्रकारचे चमत्कार केले. नेपाळी परंपरेप्रमाणे मत्स्येन्द्रनाथ हे गोरक्षांचे गुरू आहेत, तर गोरक्षसिद्धांतानुसार गोरक्ष हे प्रत्यक्ष शंकराचेच पुत्र वा शिष्य आहेत. गोरक्षनाथांचे जन्मस्थान नेपाळ, पंजाब, गोरखपूर, यांपैकी कोठेतरी असावे. गोदावरी नदीच्या तीरी चंद्रगिरी नावाच्या गावी एका ब्राह्मण स्त्रीस गर्भसंभव होऊन गोरक्षनाथ जन्मल्याचेही सांगतात. गोपीचंदाची आई मैनावती ही गोरक्षनाथांची शिष्या होती. नेपाळी परंपरेनुसार दक्षिणेकडील वडव नावाच्या देशात महामंत्राच्या प्रसादाने महाबुद्धिशाली गोरक्षनाथांचा जन्म झाला. क्रूक्स आणि गियर्सन यांच्या मते सत्ययुगात पंजाबमध्ये, त्रेतायुगात

गोरखपुरामध्ये, द्वापरयुगात हुरभुजमध्ये व कलियुगात काठेवाडात गोरखमढी येथे गोरखनाथ यांनी अवतार घेतले. गोरक्षनाथांनी नेपाळ, पंजाब, बंगाल, कच्छ, काठेवाड, नासिक, उडिसा इत्यादींच्या यात्रा केल्या होत्या.

गोरखनाथांचा जन्म, त्यांचे कार्य, त्यांचे पंथीय तत्त्वज्ञान यांचा अभ्यास आजकाल वाढत आहे. डॉ. कल्याणी माल्लिक, डॉ. प्रबोधचंद्र बागची, डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी, डॉ. मोहनसिंग इत्यादी संशोधकांच्या अभ्यासामुळे श्रीगोरक्षनाथांच्या कार्यावर नवा प्रकाश पडत आहे. मोहनसिंग यांच्या मतानुसार गोरक्षनाथ हे एका हिंदू विधवेचे अवैध पुत्र असावेत. समाजात त्यामुळे खालचे स्थान मिळाल्याने त्यांनी स्वपराक्रमाने वैचारिक क्रांती केली. गोरक्षसिद्धान्तसंग्रहात त्यांना 'ईश्वरी संतान' (बेवारशी) म्हटले आहे. 'मतिरत्नाकर' नावाच्या महानुभावी ग्रंथात तर गोरक्षनाथांसंबंधी म्हटले आहे, 'आणि गोरक्ष जन्मला शूद्र कुळीं.' त्यांचा जन्म ब्राह्मणकुळात झाला असल्याचेही काही संशोधक सांगतात. त्यांचे वैराग्य प्रखर होते. आपल्या वैराग्यपूर्ण मार्गावरून घसरणाऱ्या आपल्या गुरूस, म्हणजे मत्स्येन्द्रनाथास त्यांनी सावरले. म्हणून की काय ज्ञानेश्वर त्यांना 'विषयविध्वंसैकवीर' म्हणतात. त्यांचा संचार सर्व भारतभर असून अमरनाथ, गहिनीनाथ, निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर ही शिष्यपरंपरा महाराष्ट्राच्या दृष्टीने फारच महत्त्वाची आहे.

गोरखनाथांचा एक महत्त्वाचा विशेष असा की, त्यांनी सर्वसामान्य लोकांसाठी आपला धर्मविचार लोकभाषांतून सांगितला. संस्कृत, प्राकृत वा अपभ्रंशमिश्र हिंदी अशा भाषांतून त्यांचे ग्रंथ मिळतात. अमनस्कयोग, ज्ञानदीपप्रबोध, गोरक्षपद्धती, गोरक्षसंहिता, योगमार्तंड, गोरक्षकल्प, अवधूतगीता, गोरक्षगीता, गोरखबानी; असे काही ग्रंथ गोरक्षनाथांच्या नावावर मिळतात. अमरौघशासनम्, महार्थमंजरी, सिद्धसिद्धान्तपद्धती; हेही ग्रंथ गोरक्षनाथांचे म्हणून सांगतात. योगधारणा, पिंडब्रह्मांडविचार, कुंडलिनीजागृती, गुरूचे महत्त्व, देशकालातीत व जातिभेदातीत तत्त्वज्ञान, लोकभाषांचा उपयोग; हे गोरखनाथांच्या पंथांचे मुख्य विशेष होत. हिंदू व मुसलमान एका विचारावर प्रथम वावरले ते गोरक्षनाथांच्या परिवारात. नाथपंथाच्या रावळ शाखेत आजही मुसलमानांचा भरणा विशेष दिसतो. नाथपंथात स्त्रीशूद्रांच्या उद्धाराची तळमळही प्रामुख्याने दिसते. विमलादेवी व मैनावती या दोन स्त्रिया नाथपंथात होत्या. बंगालमधील नाथपंथीय हडिपा (जालंदरनाथ) हा एक अंत्यज होता. गोरखनाथांच्या प्रेरणेमधूनच भाषेचा उपयोग अखिल भारताच्या संदर्भात होत राहिला. गोरक्षनाथांच्या पंथात वर्णाश्रमधर्माला स्थान नसल्यामुळे वर्णभ्रष्टांना या संप्रदायाचा मोठाच आधार वाटला.

'गोरक्षचरित्र' म्हणजे गुण व शक्ती या दोन गोष्टींचा एक सुरेख मणिकांचन योग आहे.

ब्रह्मचर्यपरायण, हठयोगाचारनिष्ठ व नीतिसंपन्न अशा योगी संप्रदायाच्या विकासाचे मूळ श्रेय गोरक्षनाथांकडेच आहे.... त्यांचा उपदेश व त्यांचे प्रत्यक्ष आचरण यांमध्ये फरक नव्हता... त्यांनी जीवनाकरिता ब्रह्मचर्य, संयम, उद्वेगरहित हृदयमार्ग योग्य मानला होता. जर त्यांनी ह्या मार्गाचे प्रत्यक्ष आचरण केले नसते तर निखालसपणे मत्स्येंद्रांच्या उद्धाराकरिता ते न जाते व स्वतःच त्या ठिकाणी रममाण झाले असते. त्यांनी लिहिलेल्या ग्रंथांवरून हे स्पष्ट दिसून येते की, ते कामिनी आणि कांचन या दोन्ही गोष्टींना साधी राहणी व साधनात्मक जीवन यांच्या दृष्टीने विघातक मानीत असत.... ते यौगिक सिद्धींचा प्रयोग फक्त परहितसाधनाकरिताच करीत होते.’ (अमनस्कयोगःपृष्ठे २८-२९) त्यांचा संप्रदाय स्वतःला अतिवर्णाश्रमी मानतो. ते समदृष्टीने वावरत. भोग, मद्य, मांस इत्यादींच्या सेवनापासून ते अलिप्त होते. योगी पुरुषांना द्रव्याची इच्छा नसावी, असे त्यांना वाटे. स्त्रीकडे बघण्याची त्यांची दृष्टी मातृभावाची होती. संयमपूर्ण जीवन व साधी राहणी यांचा ते आदर्शच होते.

२. चक्रपाणी

महानुभावपंथाचे संस्थापक श्रीचक्रधर यांचे परमगुरू म्हणून श्रीचक्रपाणींचे नाव विख्यात आहे. सातारा जिल्ह्यातील फलटण या गावी जनकनायक नावाचा एक कऱ्हाडा ब्राह्मण रहात असे. त्याची बायको जनकांसा. व्यापारउदीम करून हे कुटुंब आपले पोट भरीत असे. पुत्रसौख्यासाठी जनकनायकाने पुनः लग्न केले तरी त्याला पुत्र झाला नाही. पहिली पत्नी जनकाइसा हिचे माहेर चाकण येथील. हिच्या माहेरच्या माणसांनीही चाकणच्या ‘चक्रपाणी’ देवतेस पुत्रप्राप्तीसाठी नवस केला होता. जनकनायकाचा नवस याचसाठी ‘चांगदेव’ नावाच्या देवतेस होता. दोनही देवांची कृपा म्हणून की काय, जनकाइसेला पुत्र झाला. या मुलास चक्रपाणी व चांगदेव अशी दोनही नावे माहेरची व सासरची म्हणून मिळाली. या चांगदेवाच्या पत्नीचे नाव कमळवदना अथवा कमळाइसा होते. चांगदेव प्रथमपासून वैराग्यशील होते. घराण्याच्या व्यापारात वा संसारात त्यांचे तितकेसे लक्ष नसे. संभोगसुखासाठी कमळाइसा आतुर असे, तर चांगदेव पूर्णपणे विरक्त. एकदा एकादशीच्या दिवशी याच संदर्भात त्यांना व्रत मोडावे लागल्यामुळे त्यांना एकंदर प्रपंचाचा वीट आला.

बऱ्याच लोकांबरोबर एकदा चांगदेव चक्रपाणी मातापूर तथा माहूर या क्षेत्राच्या यात्रेस निघाले. गडाच्या पायथ्याशी असलेल्या ‘मेरूमाला’ तलावात त्यांनी स्नान केले व ते श्रीदत्तप्रभूंच्या शयनस्थानाच्या दर्शनासाठी निघाले. वाटेने दाट झाडी होती. एकाएकी एका मोठ्या वाघाने डरकाळी फोडून त्यांना हटकले. चांगदेवाच्या बरोबरीचे लोक भिऊन दूर पळून गेले तरी ते मात्र त्याच्याकडे पाहात स्तब्ध उभे राहिले. व्याघ्ररूपाने दत्तप्रभूच आपल्यासमोर उभे आहेत असे त्यांना मनोमन जाणले. चांगदेव एकटेच

राहिले, तेव्हा वाघाने आपला एक पंजा त्यांच्या डोक्यावर ठेवला. श्रीदत्तप्रभूपासून चांगदेवांनी या वेळी शक्तीचा स्वीकार केला. त्यानंतर चांगदेव माहूर येथेच बरीच वर्षे राहिले. त्यांनी अवधूताचा वेष धारण केला होता. गावात भिक्षा मागून पर्वतीय भागावर भटकत राहणे हा त्यांचा उद्योग होता. त्यानंतर ते द्वारावतीच्या यात्रेसही गेले. तेथील गोमतीच्या तीरावर एक गुंफेत त्यांचा निवास होता. उजव्या हातात खराटा व डाव्या हातात सूप घेऊन ते द्वारावतीचे रस्ते स्वच्छ करीत. सूप अथवा खराटा डोक्यावर मारून त्यांनी बावन्न पुरुषांना विद्या दिली होती.

एकदा रिद्धपूरहून काही यात्रेकरूंबरोबर श्रीगोविंदप्रभू द्वारावतीस आले. त्यांनी येथेच संन्यासदीक्षा स्वीकारली. चांगदेवांनी आपल्या हातातील सुप व खराटा गोविंदप्रभूंच्या डोक्यावर ठेवून विद्या प्रदान केली. चांगदेवाच्या आचार वैराग्यसंपन्न असा होता. उच्चनीच हा भेद त्यांना माहीत नव्हता. 'शूद्राच्या घरी आरोगण करीति । तैसेचि अंत्येज्याच्या घरीं क्रीडा करीति ।' अशी त्यांची वृत्ती होती. योगसामर्थ्याच्या बळावर अनेक प्रकारच्या लीला दाखवून त्यांनी भोवतीच्या क्षेत्रात चांगलाच लौकिक कमावला होता. शेवटी त्यांनी योगसामर्थ्यानेच शरीराचा त्याग केला व त्याचवेळी भरवस येथील स्मशानात आणलेल्या हरपाळ देवाच्या मृत शरीरात प्रवेश करून नवा अवतार धारण केला. तेच श्रीचक्रधर होत.

३. गोविंदप्रभू

वरील चांगदेव राऊळांचे अथवा चक्रपाणींचे शिष्य श्रीगोविंदप्रभू हे आपण पाहिलेच. रिद्धपूरजवळ काटसरे नावाचे गाव आहे. तेथील एक कण्व ब्राह्मण अनंतनायक. त्याची बायको नेमाइसा. अनेक मुले झाली तरी जगेनात. म्हणून शेवटच्या मुलाचे नाव 'गुंडो' असे ठेवण्यात आले. दोन वर्षांच्या आतच गुंडोचे आईवडील मरण पावले. मामा व मावशीने त्याचे पालन केले. गुंडो अतिशय बुद्धिमान व वैराग्यशील होता. द्वारावतीच्या चांगदेव राऊळाकडून त्यांनी शक्तीचा स्वीकार केला. गुंडा गोविंदप्रभू या नावाने ओळखले जाऊ लागले. नाना चमत्कार करून गोविंदप्रभूंनी आपला लौकिक वाढविला. त्यांचे खाणेपिणे, वागणे, बोलणे एखाद्या अर्धवट माणसासारखे असे. 'राऊळ वेडे: राऊळ पीसे' असे लोक त्यांच्याबद्दल म्हणत. खादाडपणाची सवयही त्यांना होती. गोविंदप्रभू मोठे नैष्ठिक ब्रह्मचारी होते. त्यांचे वैराग्य कडकडीत होते. त्यांचीही दृष्टी आपल्या गुरूप्रमाणेच समत्वाची होती. 'राऊळ मातांगां महाराचां घोरोघरी विचरताती: आणि तैसेचि दीक्षितां ब्राह्मणांचा घरी विचरताती' अशी त्यांची मनोवृत्ती होती.

त्यांच्या आकृतीची, वेषाची, वर्तनाची मोठी रेखीव चित्रे महानुभावीय वाङ्मयात आढळतात. आगीचे, मृत्यूचे भविष्य वर्तविणे, मेलेल्यांना जिवंत करणे, पांगळ्यांना पाय देणे, मुक्यांना वाचा देणे,

सापाचे विष उतरविणे असे काही चमत्कार ते करीत. यांचा वेष कसा असे ? तर ‘आरिख म्हणजे मळवट: कुंकुम भरणे: माथां भांग खोपा जवादि भरणे: कर्णी सुकडी लावणे: पायीं वांकि: गळां साखळ मुकुटीं तेल: वेणी: नाभिचुंबित खाड (दाढी) तथा स्मश्रु:’ ‘आवो मेली जाय’ अशी एक शिवी नित्य त्यांच्या तोंडी असे. श्रीचक्रधरांचे हे साक्षात गुरू असल्याने त्यांना महानुभवपंथातही विशेष महत्त्वाचे स्थान आहे. श्रीचक्रधरांनी गोविंदप्रभूंची सेवा मनोभावे केली. गोविंदप्रभूंच्या स्वभावाच्या अनेक लकबी महानुभाव ग्रंथकार देतात. उगाच वेडावून दाखविणे, हातवारे करणे, गरगरा हात फिरविणे; अशा त्यांच्या सवयी होत्या. खादाडपणा हा त्यांचा विशेष स्वाभाव होता. गूळ खावा तर तो कसा ? ‘श्रीकरें भेली मुखीं घातली: आणि आरोगुं लागले: ते श्री मुखुनि ओघाळु नीगेति: ते खाड (दाढी) माखे: दोंदावरी गळे: ऐसा गुळु आरोगीला:’ अशा या गोविंदप्रभूंकडून श्रीचक्रधरांनी शक्तीचा स्वीकार केला. गोविंदप्रभूही महानुभाव पंथात ईश्वराचा अवतारच मानले जातात.

४. श्रीचक्रधर

(सन ११९४-१२७४)

दत्तात्रेयांना आदिकारणाचे स्थान देणाऱ्या महानुभाव पंथाचे हे संस्थापक. विशालदेव नावाचा भरवसचा, भरूचचा हा एक प्रधान. त्याच्या पत्नीचे नाव माल्हाइसा. दत्ताच्या कृपेने या दांपत्यास एक मुलगा झाला. त्याचे नाव हरिपाळदेव. याचे लग्न कमळाइसा नावाच्या स्त्रीशी झाले. याला द्यूत खेळण्याचे मनस्वी वेड होते. एकदा एकाएकी याची प्रकृती बिघडून याला मृत्यू आला. स्मशानात चमत्कार असा झाला की, परमेश्वराने हरिपाळदेवाच्या हृदयात प्रवेश केला. चांगदेव राऊळांचा हा नवा अवतार म्हणून हरिपाळदेव जिवंत झाला.

या नव्या स्पर्शाने त्याच्या मनात वैराग्य दाटून आले. एकदा द्यूतात तो हरला. कमळाइसेने दागिने देण्यास नकार दिला. त्याच्या मनात खिन्नता पसरली. राजविलासात व वैभवात त्याचे चित्त रमेना. त्याने एके दिवशी घर सोडले व तो नागपूरकडील रामटेकच्या यात्रेस निघाला. रितपूर अथवा ऋद्धिपूर येथे त्याची व गोविंदप्रभू यांची गाठ पडली. प्रभूंनी त्याच्या अंगावर स्वतःच्या मुखातील ‘सेंगुळे बुडडे’ फेकून त्याला आपणांकडे वेधून घेतले. हरिपाळाने गोविंदप्रभूंचे शिष्यत्व स्वीकारून त्यांच्याकडून शक्तीची दीक्षा घेतली. गोविंदप्रभूंनीच त्याचे नाव चक्रधर असे ठेविले.

यानंतर चक्रधरांनी सालबडींच्या डोंगरावर बारा वर्षे तप केले. सत्य, अहिंसा, समता या तीन तत्वांनीच मानवजातीचे कल्याण होईल हे पटल्यावरून त्यांनी या तत्वांच्या प्रसारासाठी प्रयत्न करायचे ठरविले. फिरता फिरता हे नागपूरकडील काटोल या गावी आले. तेथील उधळीनाथ नावाच्या एका सिद्धाकडून त्यांनी वयस्तंभनी म्हणजे चिरतारूण्याची विद्या मिळविली. पुढे त्यांनी आंध्र, वरंगळ येथे प्रयाण केले. तेथील एका घोड्यांच्या व्यापाऱ्याच्या सुंदर मुलीशी त्यांनी लग्न केले. चक्रधरांच्या या पत्नीचे नाव हंसांबा होय. थोडे दिवस त्यांनी संसार केला, पण मूळ वृत्ती जागी झाल्याने पुनः त्यांनी गृहत्याग केला. भंडारा येथे त्यांना नीलभट भांडारकर नावाचा पहिला शिष्य मिळाला. त्यांचा दुसरा शिष्य अळजपूरचा रामदरणा होय. रामदरणाच्या उमादेवी नावाच्या कन्येशी चक्रधरांनी तिसरा विवाह केला. वडनेर येथे त्यांना विद्यावंत रामदेव नावाचा शिष्य मिळाला. मेहेकर येथे त्यांना बोणाबाई नावाची एक विरक्त स्त्री भेटली. पैठणला नागुबाई नावाची एक स्त्री त्यांची शिष्या बनली. हीच पुढे नागांबिका अथवा बाइसा म्हणून नावारूपास आली.

पैठण येथे त्यांनी संन्यास स्वीकारून लोकोद्धाराच्या कार्यास आरंभ केला. सर्वत्र संचार करून त्यांनी अनेकांना प्रेमशक्तीचे दान दिले. क्षूद्र देवतांच्या नादी लागलेल्या अडाणी जीवांना सावध केले. चक्रधरांच्या पंथात जातिभेदास स्थान नाही. त्यांनी स्वतः मांगाच्या घरी अन्न खाऊन समत्वाची दृष्टी सिद्ध केली होती. सोवळेओवळे, उपासतापास, व्रतवैकल्ये यांच्यावर त्यांचा विश्वास नव्हता. अहिंसक वृत्तीने सर्वांशी समत्वाने व ममतेने वागावे हा त्यांच्या धर्माचा मुख्य गाभा आहे. स्त्रीशूद्रांना स्वतःच्या उद्धारास अवसर त्यांच्या पंथात मोठ्या प्रमाणावर मिळत राहिला. संस्कृतऐवजी मराठी भाषेचा स्वीकार करून त्यांनी लोकांच्या उद्धारास आणखी चालना दिली. श्रीचक्रधरांच्या या वागण्यामुळे व धर्मदृष्टीमुळे सनातन धर्माचे व वर्णाश्रमाचे पुरस्कर्ते त्यांच्या विरुद्ध उठले. अनेकदा त्यांच्यावर विषप्रयोग होत राहिले. परंतु चक्रधरांचा प्रभाव जनमानसावर जास्तच उमटत गेला. रामदेवराव दादोस, नागदेवाचार्य, आबाइसा, उमाइसा, महदाइसा, म्हाइंभट, छर्दोबा, सारंगपंडित, डांगरेश इत्यादींचा परिवार त्यांच्याभोवती असे. देवळामठात, गुंफेत राहून त्यांनी आपल्या प्रसाराचे कार्य केले.

श्रीचक्रधरस्वामी हे ईश्वराचेच अवतार होत अशी सांप्रदायिकांची श्रद्धा आहे; त्यामुळे त्यांच्या कृपेने वा स्पर्शाने अनेक लोकांना स्थित्यानंदाचा अनुभव येत असे. त्यांनी अनेक प्रकारचे चमत्कार करून दाखविले. अनेकांच्या रोगांचा परिहार केला. चक्रधरांच्या शिष्यांनी त्यांच्या दिनचर्येचे टिपण बारकाईने केले आहे. पहाटे उठणे, प्रातर्विधी, चिंतन, दंतधावन, स्नान, सकाळचा पूजावसर, भक्तजनांबरोबर विहार, निरूपण, आरोगणा व दुपारचा पूजावसर, पहुडा, दुपारचे निरूपण, सायंकाळचा पूजावसर, रात्रीचे निरूपण; इत्यादींच्या नोंदी तपशीलवार मिळतात. भूतमात्र, पशूपक्षी यांच्याबद्दल त्यांच्या मनात अतिशय प्रेम असे. गुजराथी, मराठी व संस्कृत या भाषा त्यांना चांगल्या येत. स्वतः चक्रधरांनी स्वहस्ते एकही ग्रंथ

तरी त्यांच्या तोंडच्या वचनांच्या संग्रह ग्रंथासारखाच आहे. लीळाचरित्र, सूत्रपाठ, दृष्टान्तपाठ, हे 'श्रीमुखींचे शब्द' सांप्रदायिकांना मोलाचे वाटतात.

श्रीचक्रधर व त्यांचा महानुभाव पंथ यांचे तत्त्वज्ञान हे पूर्णपणे द्वैती आहे. त्यांनी जीव, देवता, प्रपंच व परमेश्वर हे चार पदार्थ नित्य, स्वतंत्र व अनाद्यनंत मानले आहेत. या चार पदार्थांचे ज्ञान माणसास करून देण्यासाठी त्यांनी तीन प्रकारचे अवतार मानले (१) गर्भावतार - इतर जीवांप्रमाणेच मातेच्या उदरातून जन्म घेणे. (२) पतितावतार - एखाद्या मृत शरीरात प्रवेश करणे. (३) दवडण्याचा अवतार - मातेच्या उदरातील जीवाला तेथून घालवून आपण ते स्थान पकडणे. अवतारी परमेश्वराचे शरीर मायेने व्याप्त असल्याने शरीराला मायापूर असे ते म्हणतात. देवता नावाच्या पदार्थात त्यांनी ८१ कोटी १ लक्ष १० देवता मानल्या आहेत. कर्मभूमी, अष्टदेवयोनी, अंतराळ, स्वर्ग, सत्यकैलास-वैकुंठ, क्षीराब्धी, अष्टभैरव, विश्व, माया अशा नऊ ओव्यांतून वा समूहांतून त्यांची वाटणी झालेली आहे. ईश्वरी आनंदाचा अनुभव घेणे हे या तत्त्वज्ञानाचे ध्येय आहे. त्यांच्या दृष्टीने ज्ञानमार्ग हा बहिर्याग व भक्तिमार्ग हा अंतर्त्यागमार्ग होय. ज्ञानमार्गाने जीव ब्रह्मस्वरूप होईल तर भक्तिमार्गाने तो ईश्वरस्वरूप होईल असे त्यांचा पंथ मानतो. श्रीचक्रधरांचा आचारमार्गही अतिशय कडक व वैराग्यपूर्ण असा आहे.

श्रीचक्रधरांनी प्रस्थापित अशा चातुर्वर्ण्याला विरोध केला, रूढ तत्त्वज्ञानास सोडून द्वैती तत्त्वज्ञान निर्माण केले; यांमुळे त्यांना प्रथमपासुनच विरोध झाला. रामदेवराय यादवाचा प्रधान हेमाद्रिपंडिताने तर त्यांना पकडून त्यांच्यावर काही आरोपही केले. शेवटी त्यांनी उत्तरेस हिमालयाकडे प्रयाण केले. श्रीचक्रधर व त्यांचा पंथ महानुभाव यांचा महाराष्ट्राच्या संस्कृतीच्या जडणघडणीत मोठा वाटा आहे. मराठी गद्याच्या आरंभीच्या सुंदर शैलीचा बोध त्यांच्याच मुखातून निघालेल्या वाक्यांवरून आज आपणांस समजतो. सांप्रदायिकांच्या मताने ते एक श्रेष्ठ अवतारी पुरुष होते. श्रीचक्रधरांच्या गुरूपरंपरेचा उगम दत्तात्रेय आहेत हे महत्त्वाचे आहे. 'या मार्गासि श्रीदत्तात्रेयप्रभु आदिकारण' असे स्वामींनीच म्हटले आहे. श्रीदत्तप्रभू, श्रीचांगदेवराऊळ, श्रीगोविंदप्रभू, श्रीचक्रधर; अशी ही परंपरा असल्याचे आपणांस माहीत आहेच. महानुभावांचा दत्तात्रेय हा 'चतुर्युगी अवतार' असल्याचे श्रीचक्रधरच सांगतात. सर्व युगांत श्रीदत्तात्रेय वावरत असतात, असाच याचा अर्थ होय. त्यांच्या मते दत्तप्रभूंची वाणी अमृताचा व सुखाचा वर्षाव करणारी आहे. श्रीचक्रधरांना पांचाळेश्वर या दत्तात्रेयांच्या स्थानाचे विशेष महत्त्व वाटे. 'तुमाचिया गावापासी आत्मतीर्थ असे की: होजी: तुम्ही तेथ जा: तेथ जाइजे हो: ते आणिक स्थावरासारखे नव्हे: तेथ श्रीदत्तात्रेयाचप्रभूची प्रतिष्ठा हो शोधु: पांचाळेश्वर गेला होतासि: पूसीले: हे ते स्थानीं होते तेथ जाइजे हो' अशा शब्दांत जानोपाध्यांना दत्तप्रभूंच्या या स्थानास जाण्यासाठी सांगतात. आपल्या शिष्यांजवळ ते अनेकदा दत्तप्रभूंच्या लीलांचे निरूपण करीत बसत.

५. जनार्दनस्वामी

(शके १४२६-१४९७)

इस्लामी सत्तेत देवगिरी अथवा दौलताबाद येथे अधिकारावर राहून दत्तोपासनेचा प्रसार करणारे व एकनाथांवर अनुग्रह करणारे म्हणून थोर दत्तोपासक श्रीजनार्दनस्वामी यांचे नाव प्रसिद्ध आहे. फाल्गुन व. ६ शके १४२६ रोजी यांचा जन्म चाळीसगावच्या देशपांडे घराण्यात झाला. हे शुक्ल यजुर्वेदीय वाजसनेयी माध्यंदिन ब्राह्मण असून नित्य धर्मकृत्ये व पूजाउपासना यांत यांना प्रथमपासूनच गोडी वाटत होती. शके १४४७ मध्ये त्यांनी एकाच कुलगोत्रातील दोन मुलींशी लग्न करून गृहस्थाश्रमास प्रारंभ केला. भगवच्चिंतन, स्नानसंध्यादि कर्मे, अतिथिसेवा, राजकार्य आणि सावित्री - रमा या दोन स्त्रियांशी संसार; असा त्यांचा जीवनक्रम होता. राजकारणात नित्य दगदग, वसुली, अधिकारी अंकलखोप, कुरवपूर, वाडी, औदुंबर इत्यादी दत्तस्थानांना ते भेटी देत असत. अंखलखोप येथे त्यांना दत्तात्रेयांचा अनुग्रह झाला.

देवगिरीवर येऊन त्यांनी यवनसेवा पत्करली. या एका प्रसिद्ध स्थानाभोवती जनार्दनस्वामी व एकनाथ यांच्या अनेक रम्य व भावगर्भ स्मृती एकवटलेल्या आहेत. दुर्गातीर्थ व श्रीगोरक्षगुहा ही दोन स्थाने भाविकांना सुखविणारी होती. जनार्दनपंतांनी यवनसेवा पत्करूनही आपली धार्मिक वृत्ती सोडली नाही. नित्याचे आन्हिक, गुरुचरित्र, ज्ञानेश्वरी इत्यादी ग्रंथांची पारायणे, नामस्मरण व राजकारण यांत त्यांचे चित्त रंगून गेले होते. गोरक्षगुहा व गडाखाली सहस्रस्तंभ देवीजवळचे स्थान या ठिकाणी एकान्तात त्यांची ध्यानधारणा चाले. नाथचरित्रकार केशव अध्यापक याने जनार्दनांसंबंधाने लिहिताना म्हटले आहे, 'जनार्दनांचा नित्य नेम। स्नान संध्या अती उत्तम। तयावरी आवड परम। निज धर्म आचार।। सिद्धराज श्रीज्ञानदेव। ज्ञानेश्वरी अमृतानुभव। स्वानुभवे वदला अपूर्व। जनार्दना भाव त्या ग्रंथीं।। तया पठनी अति गोडी। नित्य व्याखनाची आवडी। मध्यान्हापर्यंत प्रतिदिनीं। नित्यनेमें असावें। तयावरी भोजनपंक्ति। सहब्राह्मण ब्रह्ममुर्ती। सारुनियां यथा पद्धती। राजदर्शना मग जावें। न्याय नीती तया रीतीं। शिष्टांशी मान्य पडें रीतीं। या परी प्रपंच परमार्थी। दक्षता लोकसंग्रहार्थी।।' जनार्दनस्वामींचे नैष्ठिक आचरण व दत्तभक्ती यांचा प्रभाव यवनसत्तेवरही असावा. असे सांगतात की, यांना व यांच्या परिवारास सोयीचे व्हावे म्हणून देवगिरीच्या आसपास शुक्रवारऐवजी गुरुवारी सुट्टी असे.

देवगिरीच्या जवळच पाचसहा मैलांच्या परिसरात सुलभोजन शिखराच्या सपाटीवर शिवमंदिरे आहेत. तेथेच सूर्यकुंड नावाचे एक तळे आहे. याच भागात सहस्रलिंग म्हणूनही एक स्थान आहे. दाट झाडी व एकांत यांमुळे जनार्दनपंत दत्तध्यानासाठी येथे येत असत.

‘जनार्दनपंत ते अवसरीं, गुरूवारीं अखंड जात पर्वतशिखरीं। सहस्रलिंग सरोवर परिसरीं, सुलभोजन गिरी नेम सत्य’ असे एकनाथ-चरित्रकार केशवाने सांगितले आहे. अनेकांना या ठिकाणी साक्षात्कार होत असत. याच ठिकाणी जनार्दनस्वामींना दत्तांचा साक्षात्कार झाला. दत्तावधूताने कलियुगातील पहिला शिष्य जनार्दन केला असे नाथांनी म्हटले आहे. या दत्तसाक्षात्कारांचे वर्णन एकनाथ आपल्या भागवतात करताना लिहितात,

गुरूप्राप्तीलागीं सर्वथा। थोर जनार्दनवासी चिंता।
विसरला तिन्ही अवस्था। सद्गुरू चिंतिता चिंतनीं।।
देवो भावाचा भोक्ता। दृढ जाणोनि अवस्था।
येणें जालें श्रीदत्ता। तेणें हातु माथां ठेविला।।
हातु ठेवितांच तत्काळ। बोधु आकळिला सकळ।
मिथ्या प्रपंचाचें मूळ। स्वरूप केवळ स्वबोधें।।
कर्म करुनि अकर्ता। तोचि अकर्तात्मबोधु जाला देता।
देहीं असोनि विदेहता। तेंही तत्त्वता आकळिली।।
गृहाश्रमु न सांडितां। कर्म रेखा नोलांडतां।
निजव्यापारीं वर्ततां। बोध सर्वथा न मैळे।।
तो बोधु आकळितां मना। मन मुकलें मनपणा।
अवस्था नावरेची जनार्दना। मूर्छापन्न पडियेला।।
त्यासी सावध करुनि तत्त्वता। म्हणे प्रेमा राहे सत्त्वावस्था।
तोही गिळोनि सर्वथा। होई वर्ततां निजबोधे।।
पूजाविधी करोनियां। तंव जनार्दनु लागला पायां।
तंव अदृश्य जाला दत्तात्रेया। योगमायचेनि योगें।।

याप्रमाणे जनार्दनस्वामींवर प्रत्यक्ष दत्तात्रेयांचा अनुग्रह असल्यानेच वर सांगितल्याप्रमाणे नाथांनी म्हटले आहे, ‘दत्तात्रयशिष्यपरंपरा। सहस्रार्जुन यदु दुसरा। तेणें जनार्दनु तिसरा। शिष्य केला खरा कलीयुग।।’ पुढे नाथांनाही जनार्दनस्वामींनी असेच या ठिकाणी दत्तदर्शन करविल्याचे आपण पुढे पाहूच. नाथांच्याबरोबर जनार्दनस्वामी नाशिक-त्र्यंबकेश्वरच्या तीर्थयात्रेसही गेले होते. नाशिकच्या चंद्रबोध नावाच्या ब्राह्मणाशी भेट झाली. श्रीगोदे येथील सिद्धान्तबोधकर्ते शेख महंमद हे याच चंद्रबोधाचे शिष्य होत. जनार्दनस्वामींना साक्षात् दत्ताचा अनुग्रह असल्याचे आपण पाहिलेच आहे. परंतु कोणी त्यांना उपदेश श्रीनृसिंहसरस्वतींनी दिल्याचे सांगतात. पण हा उपदेश प्रत्यक्ष असण्याचा संभव नाही.

श्रीनृसिंहसरस्वतींचे निर्याण शके १३८० मधील, व जनार्दनस्वामींचा जन्म शके १४१६ मधील. नाथांच्या अभंगगाथेत जनार्दनस्वामींच्या नावे असलेल्या अभंगातील पहिले चौदा अभंग नृसिंहसरस्वतींना उद्देशून आहेत. परंतु हे अभंग नाथगुरू जनार्दनस्वामींचे नसावेत असा अभ्यासकांचा तर्क आहे. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस नृसिंहक्षेत्रात होऊन गेलेल्या जनार्दनाचे असावेत असा वा. सी. बेंद्रे यांचा कयास आहे.

अलीकडे जनार्दनपंताचे गुरू नेमके कोण या विषयीही मतभेद होत आहेत. ‘ॐ नमोजी श्रीसद्गुरू चांद बोधले। त्यांनीं जानोपंता अंगिकारलें। जानोबानें एका उपदेशिलें। दास्यत्वगुणें’ असे शेखमहंमद आपल्या ‘योगसग्राम’ नावाच्या ग्रंथांत म्हणतात. म्हणून चांदबोधले-जनार्दन व शेखमहंमद -एकनाथ अशी नवीनच परंपरा सांगितली जाते. नाथांची गुरूपरंपरा याप्रमाणे सुफी पंथीय चांदबोधल्याकडे जाते. वर सांगितलेले चंद्रभट ब्राह्मण कालांतराने सुफी झाले व त्यांचाच उपदेश जनार्दनपंताना होता. परंतु या नव्या संशोधनास एकनाथांच्या वाङ्मयात फरासा आधार नाही. नारायण -अत्री-दत्तात्रेय-जनार्दन अशीच गुरूपरंपरा सांप्रदायिक मानतात, ते योग्यच आहे. एकनाथांप्रमाणेच जनार्दनस्वामींच्या दत्तोपासनेत कृष्णभक्तीलाही स्थान होते. दत्त-कृष्ण-विठ्ठल या त्रयीचे अभेदरूप नाथांच्या वाङ्मयात यथार्थपणे मिळते. जनार्दनस्वामींनी राजकारण, परमार्थ व प्रपंच योग्य रीतीने सांभाळून शके १४९७ च्या फाल्गुन व. ६ रोजी आपला अवतार संपविला. त्यांचा जन्म, त्यांना दत्तदर्शन, नाथांना बोधदान आणि समाधियोग यांचा दिवस फाल्गुन व. ६ हाच आहे, आणि आणखी नवल असे की, नाथांच्या समाधीचा दिवसही फाल्गुन व. ६ असाच आहे!.

जनार्दनस्वामींची काही स्फुट रचना असावी. ‘आत्मनात्मविवेकसार’ नावाचा एक ओवीवृत्तात्मक ग्रंथ त्यांनी पंचीकरणावर लिहिलेल्या आहे. उपनिषदवेदान्त भावगीता त्यांनी रचिली असल्याचे कन्नडकर वि. बा. जोशी आपल्या ‘श्रीसंत जनार्दनस्वामी’ या चरित्रग्रंथात सांगतात. जनीजनार्दन, रामाजनार्दन, एकाजनार्दन अशा काही शिष्यांचा परिवारही त्यांच्याबरोबर असे. पैठण, देवगिरी, काशी इत्यादी ठिकाणी जनार्दनस्वामींचे संबंध आहेत. नाथांनी काशीस ब्रह्मघाटाशी जनार्दन मठाची स्थापना केली. देवगिरी, दौलताबाद, मानपुरी मठात, बीडपटांगण मठात, परभणी जिल्ह्यातील चारठाणा येथील मठात, नाशिकच्या तपोवनातील मठात, जनार्दनस्वामींच्या मठाची परंपरा चालू आहे. उमरखेड, औरंगाबाद, कमळनुरी तालुक्यांतील शेवाळे, देवपैठण (निंबराजांचे), कारंजा अशा अनेक ठिकाणी जनार्दनस्वामींच्या दत्तोपासनेच्या परंपरा चालू आहेत. जनार्दनस्वामींची समाधी अहमदनगर जिल्ह्यातील खरवंडीला नसून देवगिरीलाच असल्याचे संशोधक सांगतात. ‘श्रीजनार्दन गुप्त दत्त आज्ञा विचारीन ।। पाहुनियां घौम्यस्थळ सभोंवतीं ऋषीमंडळ ।। येथे घेतली समाधी एका जनार्दन वन्दीं ।।’ यातले वर्णन खरवंडीपेक्षा

देवगिरीनजीकच्या परिसराला लागू पडते. नाथांनी स्वतःच्या निर्याणसमयी श्रीजनार्दनस्वामींची आरती केली. ती नाथचरित्रकार केशवाने दिलेली आहे.

जयदेव जयदेव जय जनार्दना ।

परमार्थी आरती अभिन्न भावना ॥ १ ॥

अवलोकितां जन दिसे जनार्दन, भिन्नाभिन्न कैचे दाखवि अभिन्न ।

अनेक एकत्वे दिसे परिपूर्ण, ठकली मन-बुद्धि कैचे अवगूण ॥ १ ॥

ज्योति चारी दीप्ती उजळुनिया दीप्ती, तेणे तेजस केली तेज आरती ।

पाहातां पहाणेपणा पहावया स्थिती नुरेचि पै वेगळी देह आणि दीप्ती ॥ २ ॥

उजळी ते उजळणे उजळाया लागी । वेगळेपण कैचे नुरेचि भवभागीं ।

आंगीं अभिप्रायले आंगींच्या आंगीं, जिव शिवपण गेलें हरपुनि वेगीं ॥ ३ ॥

पाठी ना पोटी अवघा निघोटी, सर्वांगे देख गा सर्वी वरिष्ठी ।

इष्ट ना निष्ट गुप्त ना प्रगट, अहं सोहं सगट भरियेला घोट ॥ ४ ॥

सर्वदा दिसे परि न कळे ना मना, जे जे दिसे ते ते दर्शन जाणा ।

अभाव भावेसी हरपलि भावना अभिनव आरती एका जनार्दना ॥ ५ ॥

अशा रीतीने जनार्दनस्वामींपासून महाराष्ट्रात दत्तोपासनेची एक शाखा समृद्ध झालेली दिसेल. एकनाथांनी दत्तभक्ती विठ्ठलभक्तीत मुरवून टाकली असली तरी जनार्दनस्वामींच्या कृपेने जागृत झालेला दत्तभक्तीचा धागा अतूट होता. ‘धन्य गुरू जनार्दन । स्वानंदाचें जें निधान’ असे नाथांनी यासाठी म्हटले आहे. आपणांस ज्ञानबोध दत्तात्रेय-जनार्दन यांच्याकडूनच मिळाल्याची ग्वाही देताना एकनाथांनी म्हटले आहे, ‘जनार्दनाचा गुरू । स्वामी दत्तात्रय दातारू ॥ त्यांनीं उपकार केला । स्वानंदाचा बोध दिला ॥ सच्चित्सुखाचा अनुभव । दाखवला स्वयमेव ॥ एकाजनार्दनी दत्त । वसे माझ्या हृदयांत ॥’

६. एकनाथ

(शके १४५५-१५२१)

भागवतधर्माच्या कलत्या इमारतीस खांब देऊन ती सावरणारे एक थोर संतपुरूष एकनाथ हे विठ्ठलाचे उपासक असले तरी प्रारंभी त्यांना दत्तात्रेयांचेच दर्शन झाले होते. एकनाथी भागवत, भावार्थ रामायण या ग्रंथांनी ज्यांचे नाव समग्र वारकरी पंथात आदराने घेतले जाते, त्या एकनाथांनी विपुल अशी अभंगरचना व भारूडनिर्मितीही केलेली आहे. उच्च दर्जाचा गृहस्थाश्रम व चांगली सांपत्तिक स्थिती यांची

बाधा परमार्थास होत नसल्याचे एकनाथांच्या उदाहरणावरून दिसते. मानवी समतेचा पुरस्कार केवळ तात्त्विक ग्रंथातच नव्हे तर प्रत्यक्ष आचरणातही करून दाखविणारे एकनाथ हे पहिले कर्ते समाजसुधारक होत. त्यांच्या वारकरी पंथाच्या विठ्ठलभक्तीस दत्तप्रेमाचा एक बळकट धागा समरसतेने विणला गेला असल्याचे दिसून येते. 'दत्तनाममहिमा,' 'दत्तमानसपूजा,' 'दत्तजन्म' अशी त्यांची काही छोटी प्रकरणे त्यांच्या दत्तभक्तीचा धागा स्पष्ट करताना दिसतात.

नाथांचे पणजे भानुदास हे एक मोठे सत्पुरुष म्हणून गणले गेले आहेत. पैठणच्या या घराण्यात विठ्ठलाची उपासना होती. यांचेही काही अभंग उपलब्ध आहेत. यांनी पंढरपूर येथील विठ्ठलाची मूर्ती अनागोंदीहून परत पंढरीस आणली. या भानुदासांचा मुलगा चक्रपाणी. चक्रपाणीचा मुलगा सूर्यनारायण व सूर्यनारायणाच्या पोटी शके १४५५ मध्ये एकनाथांच्या जन्म झाला. एकनाथ मूळ नक्षत्रावर जन्मले म्हणून की काय, थोड्याच दिवसांत त्यांच्या आईवडीलांचे निधन झाले. चक्रपाणीने नातवाचा सांभाळ चांगला केला. नाथांना लहानपणापासूनच स्नानसंध्येची, हरिभजनाची, पुराणश्रवणाची व नामस्मरणाची आवड होती. थोडे वय होताच एकनाथ देवगिरीवर जनार्दनस्वामींच्या सहवासात आले. देवगिरीवर मुसलमानी सत्तेत राहूनही जनार्दनस्वामी दत्तभक्तीचा प्रसाद करीत. एकनाथांनी जनार्दनस्वामींची हरप्रकारची सेवा करून त्यांची कृपा संपादन केली। यांच्याच कृपेने नाथांना देवगडाजवळील एका निसर्गरम्य अशा एकान्तस्थानी दत्तात्रेयांनी मलंगवेषात दर्शन दिले. सर्वांग चर्माने वेष्टिलेले, बरोबर कुत्रीच्या रूपात कामधेनू, डोळे आरक्त झालेले, असे हे दत्तरूप एकनाथांनी ओळखले. दत्तांच्या आज्ञेवरून जनार्दनस्वामींनी त्या कामधेनूचे दूध काढले, झोळीतून शिळ्या भाकरीचे तुकडे काढून त्यात कालविले आणि उभयतांनी यथेच्छ भोजन केले. भोजनानंतर ते मृण्मय पात्र एकनाथांना विसळण्यासाठी दिले. नाथांनी ते विसळताना हाच आपला प्रसाद म्हणून त्यातील जल सेवन केले. 'श्रीगुरुंचें उशिटे । लाहे जें अवचटे । तें तेणें लाभें विटे । समाधीसी' (१३. ३४९) या ज्ञानेश्वरांच्या भावनेने नाथांनी तो प्रसाद म्हणून धारण केला. नाथांची ही निष्ठा पाहून दत्तात्रेयांनी आपल्या खऱ्या रूपात प्रकट दर्शन देऊन नाथांना कृतार्थ केले. दत्त व जनार्दनस्वामी एकरूप असल्याची खात्री रूपात प्रकट दर्शन देऊन नाथांना कृतार्थ केले. दत्त व जनार्दनस्वामी एकरूप असल्याची खऱ्या नाथांची झाली.

यानंतर एकनाथांच्या दत्तभक्तीस बहर आला. 'भरला । ओतप्रोत स्वामी माझा देवदत्त,' 'दत्त सबाह्य अंतरीं । दत्तात्रेय चराचरीं' अशी त्यांची वृत्ती बनून गेली. आपल्या ग्रंथांतून नाथ या दत्तकृपेचा मोठ्या आदराने व श्रद्धेने उल्लेख करताना दिसतात. भागवताच्या प्रारंभीच नाथांनी म्हटले आहे, 'आतां नमूं दत्तात्रेया । जो आचार्याचा आचार्या । तेणें प्रवर्तविलें ग्रंथकार्या । अर्थवावया निजबोधु ।।'

(एकनाथी भागवतः १. १४२) तसेच 'भिक्षुगीते' च्या अखेरीस नाथ म्हणतात, 'माझे निजगुरूचाही गुरू । श्रीदत्त परमगुरू । तो भिक्षुगीतार्थे साचारू । योग्यां योगेश्वरू तुष्टला ।। तेणें तोखलेनि अद्भुतें । आदरें आश्वासूनि मातें । अभय देऊनि निजहस्ते । पूर्ण ग्रंथार्थे डुल्लतु ।।' (२३.१०००-१००१) या दत्तात्रेयांचे दर्शन एकदा त्यांना काशीसही झालेले होते. ते एके ठिकाणी म्हणतात,

एका एकी एकला काशीवासा गेला ।
स्वलीला श्रीदत्त स्वयें प्रकटला ।।
दत्त देव आला, दत्त देव आला ।
स्वभावा सांडोनि भेटावया चला ।।
मुक्तिमंडपामाझारीं निजनाम नगरीं ।
दत्त प्रकटला कीर्तनामाझारीं ।।
भेटणें भेटी उठी दत्ता जाली भेटी ।
सांगणे ऐकणें दत्त होऊनि उठी ।।
कीर्तनाआंतौता नाम श्रीदत्त दत्ता ।
निजकीर्ति ऐकोनि डोले तत्त्वतां ।।
दत्त जंगमीं स्थावरीं विश्वीं विश्व धरी ।
तोचि दत्त घरोघरीं नित्य भिक्षा करी ।।

याप्रमाणे नाथांना वारंवार दत्तदर्शन होत राहिले. नाथांनी स्मरण करावे व दत्तांनी प्रकट व्हावे असे त्यांचे नाते जडले. देवगिरीजवळील शूलभंजन वा सुलभपर्वतावरील सूर्यकुंडानजीकच्या एकांतात ध्यानधारणा करून नाथांनी दत्तात्रेयांना प्रसन्न करून घेतले. दत्ताच्या सगुण दर्शनामुळे त्यांना दत्ताचे व्यापक रूपही ध्यानात आले. 'स्वानंदें आवडीं दत्त पाहूं गेलों डोळां । तवं चराचर अवघे दत्तचि लीला ।। विस्मयो दाटला आतां पाहूं मी कैसें । देखतां देखणें अवघें दत्तचि दिसें ।।' अशी त्यांच्या चित्ताची अवस्था होऊन गेली. भागवताच्या एकादश स्कंधाच्या सात, आठ, नऊ या अध्यायांत दत्तावधूतांनी आपल्या चोवीस गुरूंचे केलेले वर्णन नाथांनी आणखीनच रसाळपणे सांगितले आहे. या यदुअवधूत - संवादातील अवधूत म्हणजे दत्तच असे नाथ म्हणतात. 'तो अवधूत जाण दत्तात्रेया' असे नाथांचे या संदर्भात वचन आहे. नाथांची गुरूभक्तीही त्यांच्या दत्तप्रेमास साजेशी होती. नाथांची दत्तभक्ती किती गाढ होती व दत्तांची नाथांवर केवढी प्रीती होती हे समकालीन दत्तभक्त दासोपंतांनीच एका प्रसंगी सांगितले आहे. 'दत्तात्रय धरूनि दार । रक्ष होऊनि चोपदार ।।' नाथांच्या दारावर दत्तात्रेय चोपदार बनून त्यांचे रक्षण करतात अशी दासोपंतांची साक्ष

आहे. अशा या एकनाथांच्या दत्तावरील अभंगांपैकी चार-पाच अभंगांचा येथे निर्देश करू.

१) दत्त माझा दीनानाथ । भक्तालागीं उभा सतत ॥ १ ॥ त्रिशूल घेउनियां करीं । उभा असे भक्तद्वारीं ॥ २ ॥ भाळीं चर्चिली विभूति । रूद्राक्षांची माळ कंठी ॥ ३ ॥ जवळीं असे कामधेनु । तिचा महिमा काय वानूं ॥ ४ ॥ एका जनार्दनीं दत्त । रूप राहिलें हृदयात ॥ ५ ॥

२) दत्त माझी माय । आम्हा सुखा उणें काय ॥ १ ॥ नित्य प्रीति दत्तनामीं । दत्त वसे गृहरा ॥ २ ॥ दत्ताविण नसे दुजें । दत्त मायबाप माझे ॥ ३ ॥ दत्तात्रय । नाही कळिकाळचें भय ॥ ४ ॥ एका जनार्दनीं दत्त । नित्य देखे हृदयात ॥ ५ ॥

३) माझी माता दत्तगुरू । मज तिचाचि आधारू ॥ १ ॥ तियेविण मजलागीं । कोण रक्षील सर्वांगी ? ॥ २ ॥ दत्त माझा आधार । त्यासी चिंती वारंवार ॥ ३ ॥ निर्विकार निरंजन । स्वामी माझा दत्त जाण ॥ ४ ॥ एकाजनार्दनी दत्त । नित्य देखे ध्याना आंत ॥ ५ ॥

४) हातीं कमंडलु दंड । दत्तमूर्ती ती अखंड ॥ १ ॥ ध्यान लागो माझे मना । विनवितों गुरू राणा ॥ २ ॥ अंगीं चर्चिली विभूती । हृदयीं वसे क्षमा शांति ॥ ३ ॥ तोचि चित्तांत आठव । गुरुराज दत्तदेव ॥ ४ ॥ एकाजनार्दनीं दत्त । तद्रूप झाले हें चित्त ॥ ५ ॥

५) मनासी स्थिरता नामें दत्तवेध । दुजा नाही छंद आणिक कांही ॥ १ ॥ म्हणोनी संकल्प दृढ झाला पायीं । दत्तावांचूनी ठाई नोहे कांहीं ॥ २ ॥ पाहतां पाहणें परतलें मन । पाहण्याचें विंदान विसराल ॥ ३ ॥ एकाजनार्दनीं परब्रह्म पुतळा । दत्त देखिला डोळां आत्मदृष्टीं ॥ ४ ॥

६) दत्त सबाह्य अंतरीं । दत्तात्रय चराचरीं ॥ १ ॥ दत्तात्रेय माझें मन । हरोनी गेले मीतूंपण ॥ २ ॥ मुळीं सिंहाद्री पर्वतीं । दत्तात्रये केली वस्ती ॥ ३ ॥ भक्तां मनीं केला वास । एका जनार्दनीं विश्वास ॥ ४ ॥

७. दासोपंत

(शके १४७३ - १५३७)

बिदरच्या बहामनीशाहीतील नारायणपेठ नावाच्या गावी दिंगबरपंत देशपांडे यांच्या घरी भाद्रपद व. ८ शके १४७३ रोजी दासोपंतांचा जन्म झाला. घराण्यात चांगली श्रीमंती नांदत होती. याच वेळी प्रांतात

मोठा दुष्काळ पडला. म्हणून दिगंबरपंतांनी आपल्या अधिकारात सरकारी कोठारातील धान्य भुकेलेल्यांना वाटून टाकले. या धान्याच्या रकमेची भरपाई वेळेवर खजिन्यात झाली नाही. यामुळे बादशहा नाराज झाला. बादशहाने दासोपंतास ओलीस ठेवून दिगंबरपंतास बजावले कि, 'एक महिन्यात बाकी चुकती झाली नाही तर पोरास मुसलमानी दीक्षा देऊ.' दिगंबरपंत व दासोपंत या उभयतांनी दत्तप्रभूंची करूणा भाकली. दत्ताजी पाडेवार नावाच्या एका दत्तस्वरूप विभूतीने रक्कम सरकारात भरून दासोपंतांची सुटका केली. दासोपंत मुक्त झाल्यामुळे सर्वांना आनंद वाटला. तरी खुद्द दासोपंतांची चित्तवृत्ती वैराग्याने उजळून निघाली. त्यांना अस्वस्थता वाटत राहिली. ज्या दत्तप्रभूने आपणास वाचविले त्याचाच शोध घेण्यासाठी ते एकाएकी घरातून निघून बाहेर पडले.

हिलालपूर, डाकुळगी, प्रेमपूरू, नांदेडवरून ते मातापूर तथा माहूर या क्षेत्री आले. येथील निसर्गरम्य परिसर, रेणुकामातेचे दर्शन, दत्त आणि अनूसयेचे दर्शन, मातृतीर्थावर स्नान इत्यादींत त्यांचे मन रमले. ध्यानधारणेस अतिशय अनुकूल अशा या ठिकाणी दासोपंतांनी दत्तभक्तीचा अनुभव घेतला. ते माहूर येथे सुमारे बारा वर्षेपर्यंत दत्तसेवेत रमून गेले. त्यानंतर ते पुन्हा संचारास निघाले. राक्षसभुवन येथील गोदामाईच्या वाळवंटात त्यांना दत्तपादुकांचा प्रसाद मिळाला. येथेच त्या एकांतवसात अवधूताचे दर्शन झाले. त्यानंतर ते पुनः डाकुळगीस आले. कृष्णाजीपंतास येथे त्यांनी एक दत्तमूर्ती नित्याच्या उपासनेसाठी देऊन ते वाणीसंगमी आले. येथेच त्यांना त्यांच्या घरचा परिवार भेटला. बारा वर्षे पतीचा पत्ता नसल्यामुळे त्या काळच्या लौकिक रूढीप्रमाणे सौभाग्यचिन्हांचा विधिपूर्वक त्याग करण्यासाठी दासोपंतांची पत्नी आपल्या घरच्या लोकांसमवेत येथेच आली होती. अशा त्या नाट्यपूर्ण प्रसंगात सर्वांचे मीलन झाले. वाघेश्वराच्या मंदिरात दासोपंत आपल्या आईवडिलांना व पत्नीला भेटले. सर्वांना अतिशय आनंद झाला. दासोपंतांनी नारायणपेठ येथील आपल्या वतनाचे दानपत्र करून ते कायमचे राहण्यासाठी म्हणून आंबेजोगाईस येऊन स्थायिक झाले.

सितोपंत देशपांडे यांनी त्यांचे शिष्यत्व पत्करून आंबेजोगाईस दासोपंतांची सर्व व्यवस्था लावून दिली. या ठिकाणी दासोपंतांनी अखंडपणे लेखन करून मराठी शारदेस उत्कृष्ट नजराणे समर्पित केले. 'गीतार्णव' नावाचा त्यांचा एक ग्रंथ सव्वा लाख ओव्यांचा आहे. ग्रंथराज, वाक्यवृत्ती, पंचीकरण, पदार्णव, अनुगीता, महापूजा, वज्रपंजरकवच अशी त्यांची लहानमोठ्या प्रमाणावरची रचना विपुल आहे. दत्तात्रेयांचा महिमा तर त्यांनी अनेक पदांतून गायिला आहे. दासोपंतांच्या दत्तोपासनेची पद्धतही वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. दासोपंतांच्या परंपरेत दत्तात्रेयांचे सोळा अवतार प्रसिद्ध असून सतरावा अवतार म्हणजे स्वतः दासोपंत असून त्यांचा उल्लेख, 'श्रीसर्वज्ञावतार' म्हणून होतो. उपासनेची त्यांनी ठरवून दिलेली पद्धती अजून चालू आहे. 'प्रत्येक दिवशीचा उपासनाविधी, सात वारांची वेगवेळी भजने, पर्वकाळाची

आणि उत्सवाची विशेष भजने, पदे, आरत्या, शेजारत्या, अष्टके, स्तोत्रे हे सर्व त्यांनी आखून व रचून ठेविले आहे. विशिष्ट प्रसंगी करावयाची लळिते, संगीत, टिपऱ्या यांचीही रचना केलेली आहे. नित्यासाठी दशनाम, शतनाम, सहस्रनाम, स्तवराज, माहात्म्ये हीही तयार करून दिलेली आहेत... उत्सवपद्धती, सेवा, अर्चन, उत्तरार्चन यांचीदेखील शिस्त त्यांनीच घातलेली आहे... मूर्तीच्या नित्य स्नानासाठीही काही नियम आहेत. 'आनंदें दत्तात्रेय देवदेव' हा दासोपंत परंपरेतील जयघोष आहे' (दासोपंतांची पासोडी : न. शे. पोहनेरकर, प्रस्तावना, पृष्ठ १७)

दासोपंतांनी वरीलप्रमाणे दत्तोपासना दृढ चालावी म्हणून दत्तात्रेयांवर अनेक प्रकारची स्फुट व प्रकरणात्मक रचना केली आहे. अवधूतराज, दत्तात्रेयमाहात्म्य (संस्कृत), अवधूतगीता, दत्तात्रेयसहस्रनामस्तोत्र, दत्तात्रेयदशनामस्तोत्र, दत्तात्रेयषोडशनामस्तोत्र, शतनामस्तोत्र, द्वादशनामस्तोत्र, सिद्ध दत्तात्रेयस्तोत्र, गुरुस्तोत्र, दत्तात्रेयनामावली षोडशअवतारस्तोत्र, षोडशअवतार प्रादुर्भावस्तोत्र, षोडशअवतारध्यानस्तोत्र इत्यादी प्रकरणे दासोपंतांच्या परंपरेत नित्य म्हटली जातात. दासोपंतांची दत्तात्रेयांवरील पदे अतिशय नादमधुर व भक्तिरसपूर्ण आहेत. दत्तांविषयी दासोपंतांना वाटणारी करूणा, आशा, भक्ती यांचे मूर्तिमंत दर्शन दासोपंतांच्या पदातून व्यक्त होते. 'तुम्ही जा, जा वो झडकरूनी त्यासी येई जा घेऊनी.' 'चालतां बोलतां तुझे रूप ध्याईन!' 'बोलवितां न बोलसी, ऐसें म्यां वो काय केले?' 'जयुतपु तीर्थाटण माझे हेंचि ब्रह्मज्ञान' इत्यादी ओळातून दासोपंतांच्या हृदयातील आर्तता जाणवण्यासारखी आहे. दासोपंतांची दत्तविषयक काही पदे येथे नमुन्यासाठी देत आहे.

१) प्रतिदिनीं प्रतिक्षिणी भासतांसि, अतं : करणी आणितां विसरूं नये,
न गमे विषयो मनी ॥ १ ॥ धृ. ॥
आतां, मजसी भुलली माये ! चित्त विपरीत. बोधन बोधासी न ये;
न कळे हीत विहीत ॥ छ ॥ आशंका नुरे भावें; बोधली येणें जीवें ।
दिगंबरू आत्मा सैये ! जीविचा जिवनु जिवें ॥ २ ॥

२) बहु दिवस क्रमले; सखिये ! मी काये करुं भेटी न ये अवधूत,
याचे पाये धरूं ॥ १ ॥ धृ ॥
भेटीचें आरत माझे परिपूर्ण करा ।
मन माझे उतावीळ; पाहिन महियेरा ॥ छ ॥
वाट पाहतां कुंठली गति, मति, आठवण ।
दिगंबराचें भेटणे मनीं मारुनिं मन ॥ २ ॥

३) लोक बोलती तें मी साहीन; जनाचे अपवाद साहीन ॥ ० ॥

अवधूतपंथें मीं जायीन; करूं नये, तें मीं करीन ॥ ० ॥

बोलों नये ऐसें करीन, देवोचि स्वयं होयीन ॥ १ ॥ धृ ॥

अरे मना ! अरे मना ।

मना रे ! मना रे ! अरे ! अरे ! मना रे तुजवीण मना नाहीं दुसरे ॥ छ ॥

क्रिया कर्म तें सांडीन; गुणाचे व्यापार निरसीन; न करणें कर्म करीन; दिगंबरू

मी ऐसें ध्यायीन; आत्मा अवधूत उमजैन; भेदूचि बळि तेथ देयीन ॥ २ ॥

४) चंद्रू वो ! चांदिणें चंदन आंगीं न साहे वियोग - तापु तपें; तपिया तापनु सुमन

सेज; करूं काये ? ॥ १ ॥ धृ ॥

साखिये ! सावळ्या सुंदरा ! वेधलें माझे मन वो ! गुंपलें अंतःकरण देह गेह ।

सुख सांडुनि सर्वही लागलें अखंड ध्यान ॥ छ ॥

दीपक निर्दीप; गायन खोंचती बाण वो ! शब्द खरतर बाण ।

दिगंबरेविण शरीर आपुलें सांडीन, हें मीपण ॥ २ ॥

५) आपुला तूं कैसा होसी ? चरण झाडीन कैसीं अवधूता ! सांग मातें तें पद

देसी ॥ १ ॥ धृ ॥ बापा ! तुझे ध्यान कयी अनुश्रुत लागैल हृदयीं ? ॥ छ ॥

दिगंबरा ! तुझी माया, सूर मोहले जीयां, न तरवे जाण, आत्मा

साधन - क्रीया ॥ २ ॥

६) दत्ते धेनूचे मी वत्स धाकुलें वो ! वत्स धाकुलें वो !

मागुताहें येकु पान्हा वो ! कैसी देउं निघाली ! लागो नेदी मज थाना वो !

कैसें लल्लाट माझें ! बोलु मी ठेउ हा कवणा ? वो ! मी पोटिचें बाळ आहे

नाही कळेना वो ! ॥ १ ॥ धृ ॥

अवो ! अवो ! सुंदरे ! अवो ! सुंदरे ! वो !

अवो ! सुंदरे ! वो ! अवो ! सुंदरे ! वो !

हृदय उल्लताहे माझें वो !

नवमास पोटीं होतियें कैसी वो ! होतियें कैसी वो !

तुझेनि स्वरसें धाली वो ! जन्मु कां मज दिधला उपेक्षा कासया केली ? वो !

आतां येथूनि तन्हीं जेथिची तेथें मज घाली वो !

दिगंबरे ! माये ! भारी होती आस केली वो !

८. मुक्तेश्वर

(इ. स. चे सतरावे शतक)

एकनाथांचा हा नातू म्हणजे मुलीचा मुलगा. आपल्या आजोंबाप्रमाणेच दत्ताचा उपासक होता. याच्या वडिलांचे नाव चिंतामणी, आईचे सासरचे गोदावरी व माहेरचे गंगामाई होते. याचा कुलदेव सोनारीचा भैरव असून कुलस्वामिनी कोल्हापुरची महालक्ष्मी होती. मुक्तेश्वरांच्या कुळात दत्तात्रेयांची उपासना त्यांच्या 'लीलाविश्वंभर' या अवताराची होती. 'ॐ नमोजी विश्वंभरू । तो देव दत्तात्रेय जगद्गुरू,' 'पुराण पुरुषेश्वरा गुरुमुर्ती दातारा लीलाविश्वंभरा दत्तात्रेया' असे याने म्हटले आहे. कोणी लीलाविश्वंभर हे मुक्तेश्वरांचे गुरुही मानतात. महाभारताची आदी, सभा वन विराट आणि सौप्तिक ही पर्वे; रामायण, गरुडगर्वपरिहार, हरिश्चंद्राख्यान, एकनाथचरित्र अशी काही वाङ्मयसंपदा मुक्तेश्वरांची उपलब्ध आहे, काही आरत्या, पदेही मुक्तेश्वरांच्या नावावर मिळतात. भाषासौंदर्य, वर्णनशैली, निसर्गवर्णन इत्यादी बाबतीत मुक्तेश्वरांच्या हात धरणारा कवी प्राचीन काळात कोणी दुसरा नाही.

त्यांना रामायणरचनेची स्फूर्ती नरसोबाच्या वाडीस झाली असावी. 'पवित्र सरिता कृष्णवेणी पंचगंगा समस्थानीं । नृसिंहसरस्वतींचे चरणीं । ग्रंथप्रसाद लाधला ।।' असे यांनी म्हटले आहे. तेरवाड तेथे मुक्तेश्वरांचे दत्तमंदिर असून तेथे त्यांच्या पूजेतील दत्तात्रेयांच्या पादुका आहेत. 'विश्वेश लीलाविश्वंभरू । दत्तात्रय जगद्गुरू । तत्प्रसादे मुक्तेश्वरू । निरोपी ते परिसावे ।। चिन्मूर्ति लीलाविश्वंभरू । दत्तात्रय जगद्गुरू । त्याचेनि नामें मुक्तेश्वरू । कथा बोले भारती ।।' अशी अनेक ठिकाणी त्याने उल्लेख केलेले आढळतात.

मुक्तेश्वर हे शिवाचे असल्यामुळे यांन शिवरूप दत्ताची आराधना केलेली दिसते. 'कां नाभिपादांत कमळासनु । मध्यकंठांत रमारमणु । स्कंधावरूता त्रिलोचनु । अंगत्रयीं जो येकु' अशी त्रिमुर्ती शिवाची म्हणजे दत्तात्रेयांची कल्पना त्यांनी केलेली आहे.

९. महिपतिदास योगी

(सन १६११ - १६९८)

सतराव्या शतकात बागलाकोटहून येऊन विजापूरला स्थायिक झालेल्या रंगभट काथवटे यांचे हे नातू. हा मोठा योगी होईल असे भविष्य प्रल्हाद कृष्णाचार्यांनी वर्तविले होते. ते लहानपणीच सर्व शास्त्रांत पारंगत झाले. गोलघुमटाचा निर्माता महमद आदिलशहा गादीवर असताना यांनी विजापूर येथील

नृसिंहमंदिरात प्रवचने करुन लौकिक संपादन केला. बादशहा व त्याचे सरदार यांनाही यांच्या प्रवचनाची गोडी असे. अनेकांना दीक्षा दिल्यानंतर ते काखंडकीस येऊन स्थायिक झाले. त्यांना मराठी, कन्नड, तेलगु, संस्कृत, उर्दु, पारशी इत्यादी भाषा येत असत. विविध भाषांतून त्यांची पदरचनाही आहे. गृहस्थाश्रमी महिपतीदासांनी आपल्या वडिलांकडूनच उपदेश घेतला होता. यांचे आठवे वंशज श्रीपतय्या सोमय्या हरिदास यांनी माहिती प्रथम उजेडात आणली. यांचे एक मराठी पद देण्यासाठी आहे.

दत्तदिगंबरू तूंचि माझा गुरू ।
जाणा तो निर्धारू स्वामी माझा ॥ १ ॥
दत्त द्विताक्षर नाममंत्र थोर ।
दत्त हो संचार तारीयेला ॥ १ ॥
दत्त दत्त म्हणता अदत्तपण गेला ।
दत्त हे लाधला दत्तपण ॥ २ ॥
दत्त आत्माराम दत्त देवोत्तम ।
दत्त भवश्रम निरसियेला ॥ ३ ॥
दत्त पाहतां जेथ, आहेच तो तेथ ।
दत्तावीण रिता ठाव नाहीं ॥ ४ ॥
दत्त माझा प्राण सद्गति साधन ।
बाह्यांतर परिपूर्ण देव माझा ॥ ५ ॥
दत्त माझी माता दत्त माझा पिता ।
महिपतीचा दाता दत्त एकु ॥ ६ ॥

१०. किनाराम अघोरी

(सन १६२० - १७७२)

एक प्रसिद्ध दत्तोपासक म्हणून बाबा किनाराम अघोरी यांचे नाव उत्तर भारतात प्रसिद्ध आहे. काशीला यांचा मठ असून भाद्रपदात यांच्या भक्तगणांचा मेळावा भरत असतो. वाराणशी जिल्ह्यातील चंदौली तहसीलमधील रामगढ नावाच्या गावात एका रघुवंशीय क्षत्रिय घराण्यात सन १६०० ते १६२० च्या दरम्यान केव्हा तरी किनाराम यांचा जन्म झाला. हे घराणे धार्मिक वृत्तीचे होते. लहानपणीच बालकाच्या अंगावर महापुरुषाची लक्षणे दिसत होती. वटवृक्षाखाली बसून ध्यानधारणा करण्याची सवय त्याला बालपणीच लागली. त्याला लग्न करण्याची इच्छा नसतानाच घरातील वडील मंडळींनी त्यांचे लग्न

श्रीअक्कलकोट स्वामी महाराज

ठरविले. घरात नवरी मुलगी येण्यापूर्वीच ती मरण पावली. लोकांना फार वाईट वाटले; पण विरक्त किनारामच्या मनात चक्र सुरू झाले. घरातून गुपचुपपणे बाहेर पडून त्याने गुरूचा शोध केला. गाजीपूर जिल्ह्यातील कारो गावी तो पोचला. तेथे श्रीशिवरामजी नावाचे एक रामानुज संप्रदायी सत्पुरुष होते. तेथे किनाराम त्यांची सेवा करण्यासाठी थांबला.

एकदा शिवरामजी किनारामला घेऊन गंगा नदीवर स्नानासाठी गेले. गंगेच्या काठावर उभे राहून तिची स्तुती करीत असताना गंगेच्या पाण्याच्या एका लाटेने किनारामच्या पायांना स्पर्श केला. हा पुरुष पुढे मोठा साधू होणार असल्याची खात्री शिवरामजींना पटली. दरम्यान शिवरामजींची पत्नी मरण पावली. त्यांनी दुसऱ्या लग्नाचा विचार केला. 'तुम्ही दुसरे लग्न कराल तर मी दुसरा गुरू करीन' असे किनारामने सांगितले तरी त्यांनी दुसरे लग्न केले. तेव्हा किनाराम नैगडही नावाच्या गावी आला. या ठिकाणी त्याने एक चमत्कार केला. तेथील एका म्हातारीच्या मुलाचे जमीनदाराचे पैसे चुकते करण्यासाठी किनारामने जमीनदारास मुलाच्या पायाखालील जमीन खणण्यास सांगितले. खणल्यानंतर सुवर्णमुद्रांनी भरलेला कलश निघाला. म्हातारीचा मुलगा किनारामांचा शिष्य बनला. याचे नाव बिजाराम ठेवून हे दोघे गुरू शिष्य गिरनार पर्वताच्या यात्रेकडे निघाले. अम्बामाता, गोरक्षनाथांची धुनी इत्यादीचे दर्शन किनाराम यांनी घेतले. गुरूदत्तशिखरावरील पादुकास्थानी एकट्या किनारामांनी सात दिवस उपवास केला. गोरक्षनाथांनी त्यांना उपदेश दिला.

अवधूतश्रेष्ठ श्रीदत्तात्रेय यांचा निवास याच गिरनार येथे असल्याने त्यांच्याही भेटची आस किनारामांना होतीच. गिरनार पर्वतास प्रदिक्षणा घालण्यासाठी किनारामांनी जंगलात प्रवेश केला. घनदाट अरण्यात त्यांचा रस्ता चुकला. अंधार पडल्यावर वाट सुधारेनाशी झाली. 'गिरनारी, तेरा भरौसा भारी' असा तीन वेळा उच्चार करून किनारामजींनी समोर पाहिले. दूर एक पेटलेली धुनी त्यांना दिसली. धुनीच्या समोर एक पिगंल जटाधारी अंगावर मृगाजिन पांघरून तपस्वी बसलेला त्यांनी पाहिला. त्या तपस्व्यास त्यांनी मनोभावे नमस्कार केला. तपस्व्याने चिमट्याने धुनीतून तीनचार कंदामुळे बाहेर काढून ती किनारामांना खायला दिली. किनारामांची तहानभूक हरवली. एका नव्या दिव्यशक्तीचा संचार त्यांच्या अंगी झाला. तपस्व्याने किनारामांस विचारले, 'इतक्या रात्री तू या जंगलात का आलास?' त्यावर किनाराम म्हणाले,

पुरी द्वारिका गोमती गंगासागरतीर ।

दत्तात्रय मोहि कहँ मिले हरन महाभव पीर ॥

किनारामांची ही निष्ठा पाहून तपस्व्याच्या रूपात असलेल्या दत्तप्रभूंनी आपले शिवस्वरूपाचे दर्शन घडविले. किनारामांना जवळ बसवून त्यांच्या उजव्या कानात अघोरमंत्राची दीक्षा दिली. मस्तकावर हात ठेऊन त्यांच्यात दिव्य शक्तिपात घडवून आणला. 'विवेकसार' नावाच्या आपल्या काव्यात किनाराम या प्रसंगासंबंधी म्हणतात,

अति दयाल मम सीसपर कर परस्यो मुनिराय ।
ज्ञान विज्ञान भक्तिदृढ, दीन्हो हृदय लखाय ॥

दत्तप्रभूंच्या साक्षात्काराची दिव्य अनुभूती वर्णन करताना किनारामजींनी म्हटले आहे,

सतगुरू निरखत शिष्यको, भयो परम उत्साह ।
चरनबंदी बोलत भयो, लह्यो, सबै कोलाह ॥

यानंतर किनाराम यांनी अवधूतस्वरूप, तत्त्वज्ञान, अवस्था इत्यादींचे ज्ञान दत्तगुरूंकडून घेतले. रात्रभर प्रभूंपाशी वार्तालाप करून किनाराम यांनी स्वानंदाची लयलूट अनुभवली. या अनुभवाचे सार सांगताना ते म्हणतात,

कृपा करयौ अनुभव कहयौ, काया कमल प्रकास ।
अलखरूपको ज्ञान कहि, दिया मोहि विश्वास ॥
अति अगाध अतिसय अगम, व्यापक सर्व समान ।
बिनु गुरूकृपा कोउल है, रामकिना निरबान ॥

रात्र संपताच दत्तप्रभूंनी किनाराम यांना गिरनारची प्रदक्षिणा पूर्ण करण्यास सांगितले. हिमालयाची यात्रा करून काशीस वास्तव्य करण्याचा आदेश मिळाला. यानंतर दत्तप्रभू अदृश्य झाले. किनारामांना एक नवी शक्ती अंगात संचारलीसे वाटले. किनाराम गिरनारप्रदक्षिणा पूर्ण करून जुनागढला आले. तेथे त्यांचा शिष्य बिजाराम राहिला होता. तेथील राजाने त्याच्यासकट साधूंना पकडून तुरुंगात टाकले होते. किनारामांना तुरुंगात जावे लागले. नबाबास अद्दल घडावी म्हणून किनारामांनी एक चमत्कार केला. तुरुंगातील जाती आपोआप फिरू लागली. नबाबास आपली चूक समजून आली. त्याने किनारामांचा आदरपूर्वक सत्कार केला. नबाबाने गिरनारच्या यात्रेकरूंनासाठी एक अन्नछत्र सुरू केले.

यानंतर किनाराम - बिजाराम जोडीने हिमालयाची यात्रा केली. चारी धाम, जमनोत्री, गंगोत्री, केदारनाथ, बदरीनाथ करून ते काशीस आले. तेथेही त्यांनी अनेक प्रकारचे चमत्कार करून लोकांस दिपविले. काळूराम नावाच्या एका अघोरी अवलियाच्या रूपात दत्तप्रभूंनी किनारामांची वारंवार परीक्षा घेऊन सिद्धीचा व्यर्थपणा पटवून दिला. या संबंधी किनारामांनी म्हटले आहे,

कीना कीना सब कहै, काळू कहै न कोय ।
काळू कीना एक भये, राम करे सो होय ।।

येथून पुढे किनारामजींचे वास्तव्य कृमीकुंडाजवळच चिंचेच्या झाडाखली दत्तांच्या आज्ञेने होऊ लागले. त्यांच्या शरीरस्पर्शाची चिंचेची पाने गोड लागत. त्यांच्या शरीरातून कधी सुगंध बाहेर पडे. त्यांना हुक्का पिण्याचा व संगीताचा मोठा शौक होता. या स्थानी असतानाही त्यांनी अद्भुत लीला दाखवून आपले सामर्थ्य प्रकट केले. किनाराम अघोरी हे संत तुलसीदासांच्या काळातच काशीस नावारूपास आले. शिवस्वरूपी अघोरी किनारामने काशीच्या एका श्रीमंत व्यापाऱ्याची पुत्रप्राप्तीची इच्छा पूर्ण केली. तुलसीदासांनी व त्यांच्या रामाने या व्यापाऱ्यास दहा जन्मात पुत्रयोग नसल्याचे सांगितले होते. यावरून त्यावेळी एक म्हणही प्रसिद्ध झाली ती अशी, 'जो न करे राम, सो करे किनाराम.'

अशा रितीने किनारामबाबांचा महिमा वाढत होता. त्यांनी आपल्या शिष्यांना आपल्या निर्वाणाचा दिवस वेळेसहित अगोदर सहा महिने सांगितला होता. त्यानुसार १७७२ मध्ये ते योग्य वेळी सिद्धासन घालून बसले. गुरुदत्ताचे ध्यान त्यांनी सुरू केले. तीन वेळा प्रणवाचा उच्चार करून त्यांनी आपल्या रूपास निरंजनरूपात सामावून टाकले. निर्वाणसमयी त्यांचे वय दिडशेहून अधिक होते. कृमीकुंडापाशी त्यांना विधीपूर्वक समाधी त्यांच्या शिष्यांनी दिली. आजही त्यांचे शिष्य सांगतात की विशिष्ट दिवशी समाधीतून सुगंध बाहेर पडून आसमंतात दरवळतो. रात्रीच्या वेळी वाद्ये ऐकू येतात. मधुर संगीताच्या लकेरी ऐकू येतात, कोणाकोणास किनारामबाबांचे दर्शन होते.

११. सिद्धेश्वर महाराज

(सुमारे सतरावे शतक)

बिदर जिल्ह्यातील बिदर गावापासून सुमारे आठ मैलांवर साधोघाट हे कर्नाटकातील प्रतिपंडरपूर म्हणून क्षेत्र आहे. येथे आजही निबिड अरण्य असून सुमारे तीनशे वर्षांपूर्वी एका गरीब कुटुंबात शंकराच्या कृपाप्रसादाने एक बालक जन्मास आले. या बालकाने वयाच्या आठव्या वर्षापासून तपश्चर्येस आरंभ

केला. त्याने विठ्ठलाच्या साक्षात्कार झाल्यानंतर विठ्ठलाच्या मृण्मयी मूर्तीची उपासना चालू केली. येथे विठ्ठलाच्या साक्षात्कार झाल्यानंतर विठ्ठलाच्या मृण्मयी मूर्तीची उपासना चालू केली. येथे विठ्ठलाच्या गर्भगृहाच्या मागे एक विहीर असून तेथे दत्तात्रेयांचा गुप्त वास आहे. असे सांगतात की, या स्थानातील केरकचरा पहाटे तीन ते पाचच्या वेळात आपोआप गोळा होतो. पांडुरंगाच्या नजीक असलेल्या दत्तप्रभावामुळे चमत्कार होत असल्याच्या हकीकतीही मिळतात.

१२. निपटनिरंजन

(सन १६२३ - १७३८)

हे एक संतकवी असून यांचा जन्म बुंदेलखंडातील चंदेरी गावी चिझौतिया जातीच्या गौड ब्राह्मण कुळात झाला. लहानपणापासून यांच्या मनावर धार्मिक संस्कार होते. संत दादू दयालची भजने हे आवडीने गात. सन १६६३ च्या सुमारास आपल्या वृद्ध मातेला घेऊन हे बऱ्हाणपूरमार्गे औरंगाबादेस आले आणि तेथेच राहू लागले. औरंगपुऱ्यात एकनाथमंदिराजवळ चिलखते वगैरे बनविण्याचा यांचा छोटा व्यवसाय होता. परंतु धंद्यात अपयश आल्याने ते निराश झाले. वृद्ध आई मृत्यू पावली तेव्हा गरिबीमुळे त्यांना तिचा अंत्यसंस्कारही नीटसा करता आला नाही. आईच्याच चितेवरची राख अंगाला फासून हे पूर्ण बैरागी बनले. ध्यानधारणा व योगसाधना यांत काळ जाऊ लागला. काही दिवसांनी मठाच्या बागेतच यांना दत्तदर्शन झाले. कोणा चर्पटनाथ नामक साधुपुरुषाकडून यांनी देवगिरीवर गुरूपदेश घेतला. अष्टमहासिद्धी त्यांना प्राप्त झाल्या. प्रत्यक्ष औरंगजेबावरही या योगी पुरूषाच्या सामर्थ्याचा प्रभाव पडला. त्यांची काही पदे व दोहे प्रसिद्ध आहेत.

१३. दत्तावतार दत्तस्वामी

(शके १६०० - १६८०)

मराठवाड्यातील श्रीक्षेत्र राक्षसभुवन (शनीचे) बीड जिल्ह्यात आहे. येथे अत्री ऋषींचा आश्रम आहे. यांचे मूळ पुरुष माणकोजीपंत कुलकर्णी असून हे दामाजी, भानुदास यांच्या काळातले समजले जातात. हे प्रथम गरुडगंगेच्या काठी खरडा येथे रहात होते. माणकाजीपंत पंढरीची वारी नेमाने करीत. यांच्या कुळात पांडुरंगाचा अवतार दत्तस्वामी या नावाने प्रगट झाला. दत्तस्वामींची माता जिऊबाई नावाची होती. नामसंकीर्तन चालू असताना हिने नरसिंहसरस्वतींचा अनुग्रह प्राप्त करून घेतला. खरे म्हणजे स्वामींच्या कृपेमुळे जिऊबाईंच्या उदरी दत्तस्वामी यांनी जन्म घेतला. दत्तलीला ग्रंथ याचे कर्ते वरदसुत आहेत. गोपाळपंतांनी दत्तस्वामीचे शके १६२७ मध्ये लग्न केले. यांच्या अंगी प्रखर वैराग्य होते.

यांना बीड येथे उद्योगधंद्यासाठी पाठविले. यांच्याबरोबर काही शिष्यही होते. एका व्यापाऱ्याच्या घरी यांनी हिशेबाचे काम पत्करले. काम झाल्यावर हे नामस्मरण, भजन, कीर्तन यांत रंगू लागले. एके दिवशी कामात काही उणीव असल्यामुळे यांच्यावर ही नोकरी सोडण्याचा प्रसंग आला. यांना ज्ञानेश्वरी वाचण्याच्या छंद होता. बीड येथे यांनी बारा वर्षे तप, व्रत, आराधना, अनुष्ठान यांत घालविली. यानंतर यांनी तीर्थयात्रा केल्या. यांची प्रथम पत्नी निवर्तल्यावर दुसरा विवाह केला. सप्तश्रृंगी देवीच्या कृपेने यांना केशव उर्फ बाबास्वामी यांचा पुत्र म्हणून लाभ झाला. शके १६५२ मध्ये ही दुसरी पत्नी गहूबाई निधन पावली. मल्लिकार्जुनाचे यांनी दर्शन घेतले होते. शके १६६४ मध्ये हे राक्षसभुवनला आले. दत्तस्वामींची समाधी येथे आहे. यांनी शके १६८० मध्ये अवतारकार्य संपविले.

१४. विरूपाक्षबुवा नागनाथ

बेळगाव जिल्ह्यातील तालुका चिक्कोडीपैकी हत्तरवाट हा गाव चिक्कोडी, निप्पाणी व संकेश्वर या त्रिकोणात २८०७ फूट उंचीवर आहे. तेथील दरीत श्रीविरूपाक्षबुवा नागनाथ स्वामी महाराज या महान् सत्पुरुषांच्या पुरातन जिवंत समाध्या आहेत.

योगाभ्यासाकरता जागा कशी असावी याचे वर्णन ज्ञानेश्वरी अध्याय सहावा, ओव्या १६४ ते १८० मध्ये केले आहे.

हे वर्णन हत्तरवाट येथील श्रीसद्गुरूंच्या समाधिस्थानास अगदी योग्यपणे लागू पडते. या दोनही समाध्या चोहोंबाजूंनी वेष्टिलेल्या हिरवळदरडीच्या मध्यभागी असून त्यांच्या लगत अगदी जवळून वाहणाऱ्या दोन ओढ्यांचा मनोहर संगम झाला असून तेथे बारमाही पाणी असते. गाईवासरांचे कळप चरताना दिसतात. समोर वटवृक्ष असून त्याच्या पारंब्यांची झाडे मनुष्याच्या मिठीत मावत नाहीत. त्या वृक्षशाखांची शीतल छाया श्रीसमाधीवर असून समाधीपुढे हजारो जनसमुदाय ह्या रम्य छायेत बसू शकतो. बाजूस औदुंबर, अश्वत्थ, चिंच वगैरे वृक्ष आहेत. या वृक्षावर मोर, कोकीळ, सारस, पोपट वगैरे अनेक पक्षी विहार करतात. मधुमक्षिकांची पोळी तेथे दिसतात. त्या जागेपासून थोड्याच अंतरावर पूर्वेस श्रीसिद्धेश्वराचे पुरातन शिवालय, पश्चिमेस श्रीलक्ष्मी डोंगर व शिवालय व उत्तरेस श्रीमरगाईदेवालय आहे. मधून मधून गाई चारवणाऱ्या गोपालांच्या मुरलीचे नाद व त्यांच्या गायनाचे आलाप ऐकू येतात. श्रीसमाधीपुढे बसल्यावर सर्व तहानभूक हरपते व संसाराचाही विसर पडतो. श्रींच्या समाधी म्हणजे दोन तुलसीवृंदावने होत. तोंडाची समाधी श्रीनागनाथस्वामी महाराजांची असून दुसरी श्रीविरूपाक्षबुवा यांची समाधी आहे. समोरील बाजूस शंकराची पिंडी असलेली श्रीशिष्य सखारामबुवा यांची समाधी आहे.

समोरील बाजूस शंकराची पिंडी असलेली श्रीशिष्य सखारामबुवा यांची समाधी असून अंदाजे शे-दोनशे हातांवर श्रींचे शिष्य कासार यांची समाधी आहे. श्रीविरूपाक्षबुवा नागनाथ स्वामीमहाराज यांच्या समाधीवर शिलापादुका आहेत. हे स्थान हत्तर गावापासून तीन-चार फर्लांगावर डोंगराच्या घळीत आहे. समाधीच्या बाजूसच श्रीविरूपाक्षबुवांच्या कुटुंबाची सती गेल्याची जागा म्हणून परंपरेने दाखविण्यात येते.

प्रतिवर्षी भाद्रपद वद्य सप्तमी, अष्टमी व नवमी या तीन दिवशी श्रींचा (नागनाथस्वामी महाराज) पुण्यतिथीचा उत्सव आजवर श्रींच्या पुण्याईने चालत आला असून दशमीस लळित होऊन सकाळी उत्सवसमाप्ती होते. बराच समाज जमतो. उत्सवात वेदपारायण, ज्ञानेश्वरी, श्रीगुरुचरित्र, दासबोध आदी धर्मग्रंथांचे पारायण, श्रीसमाधींना रूद्राभिषेक, रात्री भजन-कीर्तन वगैरे कार्यक्रम होत असतो. पूर्वी हा उत्सव डोंगरातच श्रीसमाधीपुढे होत असे. तेथे गोड्या पाण्याची विहिर हल्लीही असून स्वयंपाकगृह समाधीच्या मागच्या बाजूस पडीक अवस्थेत आजही दिसते. अलीकडे कालमानानुसार उत्सव गावात होतो. पण रोज समाधीस अभिषेक होऊन नैवेद्यही रोज तेथे जातो. नवमीस मात्र दिंडी समाधीस जाऊन तेथे भजन व काल्याचे खेळ व दहीकाला होऊन मंडळी गावात परततात.

श्रीनागनाथ स्वामी हे कोठचे व हत्तरवाटला केव्हा आले व त्यांनी समाधी कधी घेतली यांबाबत कागदोपत्री अशी माहिती महात्मा गांधींच्या वधानंतर झालेल्या सार्वत्रिक जाळपोळीत नाश झाली. त्यामुळे ती आता उपलब्ध होणे अशक्य आहे. परंपरेने ऐकून माहिती असलेली हकीकत अशी: श्रीगुरुचरित्रकार सरस्वती गंगाधर यांचे पूर्वज व श्रीनरसिंहसरस्वतींचे शिष्य श्रीसायंदेव यांचे ज्येष्ठ सुत म्हणून जे नागनाथ तेच हे, असा पूर्वीपासूनच समज आहे. हा केवळ समज. कागदोपत्री आधार सध्या उपलब्ध नाही, हे वर दिलेच आहे. 'श्रीविरूपाक्षबुवा हे आमचे पूर्वज असून ते भाग्यनगर अथवा हैद्राबादकडे मामलतीच्या हुद्यावर असताना श्रीनागनाथस्वामी यांचेशी त्यांचा संबंध आला व नोकरी सोडून ते श्रीनागनाथस्वामींचे शिष्य झाले. पुढे ही गुरुशिष्यांची जोडी फिरत फिरत आपल्या मूळ गावी म्हणजे हत्तरवाट येथे आली व शेवटी त्या उभयतांनी जिवंत समाधी वरील जागी घेतली.' भक्तांचे माहात्म्य वाढवणे देवास प्रिय, शिष्यांचे माहात्म्य वाढवणे गुरूस प्रिय. पुंडलीक वरदा हरिविठ्ठल, राधाकृष्ण, याचप्रमाणे श्रीविरूपाक्षबुवा नागनाथ स्वामीमहाराज असे गुरुशिष्यांचे नाव रूढ झाले व तेच प्रचारात आजही आहे. पुण्यतिथीच्या वेळी म्हटले जात असलेले एक पद पुढीलप्रमाणे आहे

गुरूसमर्था । नागनाथा । अवधूता पाहि मां ।। धृ० ।।

हरि गुरूभक्त परायण । विरूपाक्ष पंत शिष्य ।

कुलकर्णी ग्रामकर्ता ॥ १ ॥
शिवमेव सखाराम बुवा । जित समाधीचा ठेवा ॥
काषायार भक्त चौथा ॥ २ ॥
पंचशा वर्षाणि चालु ज्याचि कीर्ति करणी ।
समाधी संजिवनता ॥ ३ ॥
ब्रिद हल्ली लगत अगदीं । हत्तवाट कामींमध्ये ।
एकांतीं वास असता ॥ ४ ॥
शुष्क काष्ठीं पल्लव फुटलें । वटवृक्ष विस्तारले ।
अश्वत्था द्वितीयपंथा ॥ ५ ॥
भाद्रपद वद्य सप्तमि अष्टमी नवमि दिनें ।
पुण्यतिथी हरिकथा ॥ ६ ॥
वरदी पुरुष श्रीपाद प्रास्ताविक । नरसिंह विठूचा ।
दुरित हरिता ॥ ७ ॥ (अवधूतमहिमा)

नेहमी म्हटली जाणारी श्रींची आरती पुढीलप्रमाणे आहे -

हत्तरवाट ग्रामीं प्रतिवर्षी नियमी ।
उत्सव होते देखा वृंदावनधामीं ।
भाद्रपदसित सप्तमी ते नवमी ।
श्रीनागनाथ गुरूची पुण्यतिथी नामी ॥
जयदेवा जयदेवा गुरू नागनाथा ।
ओवाळित आरति मी प्रेमभरे आतां ।
जयदेव जयदेव ॥ १ ॥
तुमचें स्थान मनोहर या खोऱ्यामाजीं ।
वाहे ओहळ युतीही सत्जल पूरित जी ।
अश्वत्था सह वट हा शोभति तरूराजी ।
देवा वसला ऐशा रम्य वनामाजीं ॥ २ ॥ जयदेव०
शिष्यांमध्ये तुमच्या विरूपाक्षचि थोर ।
सत्शिष्य सखारामहि आणिक कासार ।
भावे पुजुनी तुम्हां तरले संसार ।
सर्वहि गमता आम्हां ब्रह्मचि साचार ॥ ३ ॥ जयदेव०
उत्सवकालीं होतो वेदांचा गजर ।

कीर्तन भजनीं डुलती वैष्णव जन थोर ।
दहिकाला मोदभरें करिती नारिनर ।
या परि मुनि हे गमती सकला सौख्य कर ॥ ४ ॥ जयदेव० ॥

शके १८५६ मध्ये प्रस्तुत लेखकानेही श्रीविरूपाक्षबुवा नागनाथस्वामी महाराजस्तवन या नावाने
अंजनीवृत्तात पहिलेच केलेले काव्य पुढीलप्रमाणे -

हिरवळ दरडी चोहिं बाजुंनीं ।
ओहळ युती ती वाहे मधुनी ।
अश्वत्थांच्या वृक्षावरूनी । पक्षी किलबिलती ॥ १ ॥
वटवृक्षांच्या विस्तृत शाखा ।
रोखुनि धरिली मित्रमयुखा ।
शुक मोरादिक नाचति तोखां । धेनू हंबरती ॥ २ ॥
सुरम्य ऐसें स्थान पाहुनी ।
नागनाथ गुरू जाती मोहुनी ।
ध्यान लाविती मग्न होउनी । ब्रह्मचिंतनांत ॥ ३ ॥
गांव नजिक जें एक चिमुकलें ।
नामें हत्तरवाट तेथलें ।
कुलकरणी ते शिष्य जाहलें । पंत विरूपाक्ष ॥ ४ ॥
नागनाथ श्रीसद्गुरू नमले ।
सखाराम ते भक्तचि झाले ।
कासारादिक चेलें बनले । पूर्ण गुरूभक्त ॥ ५ ॥
शिष्य त्रयही आणि ते मुनी ।
ब्रह्मानंदीं जाति रंगुनी ।
अखंड जागृति समाधि लावुनि । वृंदावनिं जागीं ॥ ६ ॥
गुरूवियोगें दुःखित होती ।
भक्तमंडळी विचार करिती ।
गुरूशिष्यांच्या स्मृती राखिती । समाधि उभवोनी ॥ ७ ॥
समाधि पहिली गुरुरायाची ।
वाम बाजुची विरूपाक्षांची ।

सन्मुख सखाराम लांबची । तांवचि कासार ॥ ८ ॥
होतो हत्तरवाटा माजीं ।
उत्सव वार्षिक समाधि कुजीं ।
वद्य भाद्रपद पुण्यतिथी । जी सप्तमि ते नवमी ॥ ९ ॥
कीर्तन भजनीं वैष्णव डुलती ।
ब्रह्मवृंद ते वेद घोषिती ।
ज्ञानेश्वरीचे पाठ चालती । पुण्यतिथीकालीं ॥ १० ॥
दहीकाल्याचा थाट नवमिला ।
हरूष न मावे त्या समयाला ।
गोपालांच्या उत्साहाला । सीमा मुळिं नाहीं ॥ ११ ॥
आदर चरणीं सद्गुरूस्वामीं ।
करनांजलिही अर्पूनि प्रेमीं ।
विश्वनाथ हा राधेय नमी । वंशज विरुपाक्ष ॥ १२ ॥

१५. नारायणस्वामी

(समाधी सन - १८०५)

श्रीनारायणस्वामी - पूर्वाश्रमात विसापूर ग्रामनिवासी गार्ग्यगोत्री ऋग्वेदी देशस्थ महाराष्ट्र ब्राह्मण. उपनाव जोशी. पुर्ववयात विद्या व सदाचारसंपन्न असल्याने त्या प्रांतात विद्वन्मान्य होते. पहिली पत्नी परलोकवासी झाल्यावर कोल्हापूर प्रांतातील तारळे गावातील श्री. रामदीक्षित गुळवणी यांच्या कन्येबरोबर त्यांचा दुसरा विवाह झाला व त्यांना विश्वंभर नावाचा पुत्र झाला. याप्रमाणे सुखाने त्यांचा संसार चालला होता. एकदा पुण्यात विद्वत्सभेत शास्त्रार्थात त्यांचा पराभव झाल्याने त्यांना अत्यंत खिन्नता प्राप्त झाली. पुनः शास्त्रात असा पराभव न व्हावा म्हणून अधिक अध्ययन करण्याकरता घरदार सोडून ते काशीला गेले व त्या ठिकाणी चांगल्या गुरूच्या जवळ राहून गुरूंची उत्तम सेवा करून सर्व शास्त्रांत पारंगत झाले.

श्रीनारायणस्वामींचा शास्त्राध्ययन करण्याचा उद्देश गुरूंनी ओळखून त्यांच्याजवळ 'वादामध्ये कोणाचाही पराभव करणार नाही' अशी गुरूदक्षिणा मागितली. ती आज्ञा मान्य करून श्रीनारायणस्वामी आपल्या गावी परत आले. त्यानंतर त्यांना दोन मुली झाल्या व काही वर्षांनी पत्नी स्वर्गवासी झाला, पुत्राला विद्याभ्यासासाठी पुण्याला ठेवून आपल्या दोन मुलींसह कोल्हापूरला श्रीजगदंबेच्या सेवेला ते राहिले.

भगवतीने संतुष्ट होऊन त्यांना नरसोबाच्या वाडीला जाऊन श्रीदत्ताची आरधना करण्याची आज्ञा केली. त्या आज्ञेप्रमाणे श्रीकृष्णपंचगंगेच्या संगमावरील श्रीक्षेत्र नरसोबाच्या वाडीत मुलींसह राहून श्रीदत्ताची उपासना करू लागले.

‘ईश्वरप्रणिधानाद्वा’ या भगवान् पतंजलीच्या वचनाला सत्य करण्यासाठी भगवान् दत्तात्रेयांनी त्यांच्यावर अनुग्रह केला व त्यांना समाधिसिद्धी प्राप्त झाली. निरंतर ईश्वरचिंतन केल्याने ईश्वर संतुष्ट होतो व त्याच्या अनुग्रहाने समाधी सिद्धी होते.

याप्रमाणे नित्य श्रीनारायणस्वामींचा समाधिअभ्यास चालला असता एके दिवशी पहाटे श्रीनारायणस्वामी नित्याप्रमाणे समाधी लावून बसले. त्यादिवशी मुलींना रोजच्या वेळेच्या पुर्वी जाग आली व शौचाला जाण्याकरता मुली वडिलांना हाक मारू लागल्या. श्रीनारायणस्वामींचा समाधिभंग होईल म्हणून अंथरूणावर झोपवून, श्रीनारायणस्वामी समाधीतून उठण्यापूर्वी श्रीदत्तात्रेय अदृश्य झाले.

नित्याप्रमाणे समाधीतून उठल्यावर श्रीनारायणस्वामींनी मुलींना शौचाला जाण्याकरता उठविले तेव्हा मुली म्हणाल्या, “तुम्ही आम्हांला आताच शौचाला नेऊन आणले आणि पुनः कशाला जागे केले ?” मुलींनी शौचाला गेलेली ती जागा दाखविल्यावर ती गोष्ट सत्य असल्याची त्यांची खात्री झाली व आपली समाधी भंग होऊ नये म्हणून प्रभूंनीच हे कृत्य केले असे समजून त्यांना अत्यंत दुःख झाले. देवाकडून अशी सेवा घेणे अनुचित समजून एका मुलीला कोल्हापूर प्रांतातील सोळांकूर या गावी व दुसऱ्या मुलीला त्याच प्रांतातील कापसी या गावी योग्य वरांना देऊन आपण विरक्त होऊन पुनः पूर्वीप्रमाणे ते उपासना करू लागले.

देवाजवळ संन्यास घेण्याची इच्छा प्रकट केल्यावर योग्य वेळी संन्यास होईल असे देवाचे सांगणे झाले. श्रीनारायणस्वामी नित्य पहाटे संगमावर स्नानाला जात असत. एके दिवशी नित्याप्रमाणे स्नानाला गेले असता पाय घसरून पाण्यात गेले. त्या ठिकाणी श्रीदत्त भगवान श्रीनृसिंहसरस्वतीस्वामी असून संन्यासाची सर्व तयारी पाहून चकित झाले. श्रीनृसिंहसरस्वतींनी स्वतः प्रणवोच्चारपूर्वक सर्व संन्यासविधी यथाशास्त्र करून त्यांना दंड दिला व श्रीनारायणसरस्वती असे नाव ठेवले. हा सर्व विधी झाल्यावर ज्या ठिकाणी ते पाण्यात गेले होते तेथूनच दंडकमंडलूसह संन्यासीवेषात बाहेर आले.

त्यांना संन्यासीवेषात पाहून तेथील मठातील महंताना वाटले की, गुरूशिवाय याने स्वतःच संन्यास घेतला आहे. हा भ्रष्ट आहे असे समजून त्यांच्यावर बहिष्कार घातला.

श्रीनारायणस्वामी आपल्या खोलीचे दार बंद करून बसत असत. बाहेरून कोणी भक्ताने नमस्कार केल्यास आतून ‘नारायण’ असा शब्द येत असे. ते पाहून हा काय प्रकार आहे हे पाहण्याकरता एके दिवशी रात्री मठाधिपती नारायणस्वामींच्या खोलीच्या दाराच्या छिद्रातून पाहू लागले. त्या दिवशी शनिवार

असल्याने श्रीनारायणस्वामी डोळे मिटून प्रेमाने नृसिंहाचे भजन करीत होते; व एक मोठा सिंह त्यांच्या समोर बसलेला आहे असे त्यांना दिसले.

ते पाहून श्रीनारायणस्वामींचा अधिकार फार मोठा आहे असे वाटून ते नारायणस्वामींना शरण गेले व 'आपला अधिकार न समजल्यामुळे मी आपणाला भ्रष्ट समजलो' असे म्हणाले, तेव्हा नारायणस्वामींनी त्यांना आपल्या संन्यासाची सर्व हकीकत सांगितली. मठाधिपती त्यांचे शिष्य झाले व कृतकृत्य झाले. श्रीनारायणस्वामी शालिवाहन शके १७२७ चैत्र वद्य अमावस्येला नरसोबाच्या वाडीत समाधिस्थ झाले. त्यांच्या पुण्यतिथीचा उत्सव चैत्र महिन्यात अद्याप त्यांचे वंशज नरसोबाच्या वाडीला येऊन करीत असतात.

परमेश्वराच्या सगुणरूपाची उपासना करून हल्लींच्या कालातही ईश्वरप्रसादाने उपासकाला ब्रह्मसाक्षात्कार होऊन तो जीवन्मुक्त होतो हे सांगण्याकरता श्रीवासुदेवानंदसरस्वतींनी आपल्या युवशिक्षेच्या शेवटी श्रीनारायणस्वामींचे संक्षिप्त चरित्र वर्णन केले आहे.

१६. साधुमहाराज कंधारकर

(समाधी, सन - १८९२)

मराठवाड्यातील कंधारचे साधुमहाराज हे एक मोठे दत्तोपासक अठराव्या शतकात होऊन गेले. परभणी जिल्ह्यात पूर्णा स्टेशनजवळील कानडखेड या गावी एक अश्वलायन शाखेचा ब्राह्मण राहात असे. त्याचे नाव रामजीपंत व त्याच्या पत्नीचे नाव रमा असे होते. प्रपंच आणि परमार्थ यांत दोघांची गती चांगली होती. हरिभजनात दोघांना प्रीती होती, पण पोटी पुत्रसंतान नसल्यामुळे उभयता कष्टी असत. काही कृपा संपादन करावी म्हणून रामजीपंत रमाबाईसह माहुरास येण्यास निघाले. मनात दत्ताचे ध्यान सतत होते. तीर्थावर स्नान करून दोघांनी दत्तात्रेयांचे दर्शन घेतले. मनोभावे प्रार्थना करून मध्यरात्रीच्या वेळी दत्तात्रेय बटुवेषाने प्रगटले आणि त्यांनी रमाबाईस श्रीफलाचा प्रसाद दिला आणि 'या प्रसादें होईल सुत । तो माझा परम भक्त ।' असा आशीर्वाद दिला. 'भजनमार्ग वाढवील । मुक्तीची गवादी घालील । मुमुक्षु पांथीक येतील । धावुनी तृप्त व्हावया ।। एकनाथ भक्तजेठी । अवतरेल तुम्हीं पोटीं ।।' असे सांगून दत्तप्रभू गुप्त झाले.

या कृपाप्रसादेकरून रमाबाई गर्भवती होऊन तिला यथासमयी पुत्र झाला. त्याचे नाव हनुमंत ठेवण्यात आले. त्या काळास अनुसरून विद्यार्जनास प्रारंभ झाला. घराण्यातील दत्तभक्तीचा छंद त्याला लहानपणापासूनच होता. दत्तभेटीसाठी तो उत्सुक बनला. 'कै हें संसारबिरडें फिटेल । कै तो स्वामी मज भेटेल । युगाहुनीया वडील । निमिषोन्निमिष मानीतसे ।।' अशी दत्तभेटीची मनात तळमळ असताना तो

आपल्या आईवडिलांची सेवा मात्र चुकत नसे. त्याच्या या सेवारत वृत्तीने दत्तप्रभू संतुष्ट झाले आणि त्याला गोदातटाकी सिद्धेश्वर लिंगापाशी येण्यास सांगितले. ठरल्याप्रमाणे हनुमंताची व दत्तात्रेयांची भेट झाली. हनुमंताने दत्तप्रभूंना साष्टांग नमस्कार करून विनविले, 'आतां योगीवर्ये कृपावंते अनसुयात्मजे माझी माते । भावे शरण आलों तूते । सनाथ पंथें मिरवी का ?' यतिरूपधारी दत्तात्रेयांनी त्याला कृपाशीर्वाद दिला आणि स्वरूप प्रकट केले. 'तीन शिरे सहा कर । माथां मिरवे जटाभार । अंगी शोभे भस्म सुंदर । काषाय वस्त्र मेखला ।। अरिदर कमंडलू माला । त्रिशूलम डमरू करीं धरिला । ऐसिया देखितां स्वरूपाला आनंदला हनुमंत ।।' या दत्तभेटीने हनुमंताचे जीवित कृतार्थ होऊन गेले.

यानंतर हनुमंतास माहुरास जाण्याची इच्छा झाली. श्रीदत्तचरणांशी एकांत करून 'जैसी दत्तमूर्ती पाहिली । तैसीच हृदयीं आठविली.' तेथे तप करीत असतानाच शेषफणीच्या सावलीत ध्यानस्थ बसलेली याची मूर्ती जोतासिंह नृपनाथाने पाहून त्याला आपल्या नगरीत नेले. पांचाळपुराहून हनुमंत तथा साधुराज पंढरपुरास गेले. काशी, प्रयाग, गया, नागपूर, पंढरी इत्यादी क्षेत्रांच्या त्यांनी यात्रा केल्या. नामस्मरण, हरिकीर्तन, भजनपूजन यांत रंगून गेलेल्या साधुमहाराजांनी संताचार्यासारखे शिष्य तयार केले. नामस्मरणाचा सुकाळ केला. अनेक जीवांचा उद्धार करून साधुमहाराजांनी दत्त व विठ्ठल यांच्या ऐक्यावर आधारलेला आपला एक विशिष्ट संप्रदाय उभा केला. भास्कर - रूक्मांगद - यशवंत - हनुमंत - धुंडिराज - सीताराम - शंकरमहाराज आणि श्रीसंताचार्य बापूमहाराज - बाबूमहाराज अशी विरसणीची परंपरा साधुमहाराजांची आहे.

साधुमहाराजांना नाथांचा अवतार मानतात. त्यांना दत्तदर्शनाची ओढ नेहमीच असे. असेच एकदा माहुरास जाण्यास ते निघाले. पत्नीला बरोबर घ्यावे असे त्यांना वाटले. पण 'गर्भवती कन्या ठेवुनी घरीं । आपण कैसें जाये माहुरीं । तरी प्राणेश्वरा अवधारीं । जावें तुम्हांसी न वर्जी' असे तिने सांगितले. साधुमहाराज शिष्यांना बरोबर घेऊन माहुरास निघाले. अरूणावतीस म्हणजे वाढवण्यास येऊन त्यांनी हरिहरात्मक परमेश्वराचे दर्शन घेतले. नंतर ते उंबरखेड म्हणजे उमरखेडास आले. तेथे त्यांना बरे वाटेनासे झाले. संताचार्यास ते म्हणाले, 'आम्हांसी दर्शन दत्तात्रेय । देईल अैसें दिसेना ।।' ना पंढरी ना माहूर अशी स्थिती असताना त्यांना तेथील आईनाथांनी दृष्टांत दिला की, 'माझिया वामभागीं । निश्चित । सखया समाधिस्थ पै व्हावें ।।' साधुराजांनी दत्तप्रभूंची प्रार्थना केली. पांडुरंगाला आळविले. वत्सासाठी धेनू धावत येते तसे साधुमहाराजांसाठी दत्त व पांडुरंग धावत आले. श्रीदत्तात्रेयांच्या सांगण्यावरून त्यांनी संन्यास घेतला आणि

‘चैत्र शुद्ध एकादशीस । शके सतराशे चौतीस’ या मुहूर्तावर साधुमहाराजांनी समाधी घेतली. दत्त व पांडुरंग यांची ऐक्यभावाने उपासना करणाऱ्या साधुमहाराजांचे ओवीबद्ध चरित्र दासमारुतींनी लिहिलेले प्रसिद्ध आहे.

१७. चिदंबर दीक्षित

(सन १७५८ - १८१५)

यांचे घराणे विजापूर जिल्ह्यातील गोठे गावचे. यांचे कुलदैवत खंडोबा असून यांच्या वडिलांनी, मार्तंड जोशी यांनी सोमयाग केला म्हणून यांचे नाव दीक्षित असे पडले. हे शुक्लयजुर्वेदाच्या काण्व शाखेचे ब्राह्मण होत. कर्नाटकातील मुरगोड गावी यांचा जन्म झाला. वर्णाश्रम धर्मभ्रष्ट झाला, त्याचे नीट पालन व्हावे म्हणून यांचा अवतार झाला. हे गृहस्थाश्रमी असून सरस्वती व सावित्री या नावाच्या दोन बायका यांना होत्या. सहा मुलगे, एक मुलगी; अशी सात अपत्ये यांना होती. मुरगोड येथे पाठशाळा स्थापन करून यांनी धर्मसेवा केली. या गावी एक ब्रह्महत्या झाली म्हणून यांनी हे गाव सोडून देवलापूर, हुबळी, हिपरगी, कुंदगोळ, नवलगुंद इत्यादी गावी भ्रमण केले. यांनी सन १८७० साली नवलगुंद येथे एक यज्ञ केला. दुसरे बाजीराव पेशवे, रास्ते, गोखले, निपाणीकर सरदार इत्यादींची यांच्यावर श्रद्धा होती. यांची दीड लाखांवर अभंगरचना आहे. गुर्लहोसूर येथे यांची समाधी आहे.

चिदंबर दीक्षित हे दत्तावतारी म्हणून प्रसिद्ध असून कवी मोरोपंतांचे नातू सखाराम त्र्यंबक ऊर्फ अबूनाना गर्दे यांनी ‘श्रीमच्चरित्र’ नावाच्या अनेक वृत्तात्मक चरित्रात यांचा जीवनवृत्तांत दिला आहे. बाभूळगावचे पाटील राजाराम महाराज हे यांचे पट्टशिष्य असून त्यांनीही सुमारे एक लक्ष अभंगांत यांचे चरित्र सांगितले आहे. शिवशास्त्री या एका तेलंगी ब्राह्मणानेही संस्कृत श्लोकांत यांचे चरित्र गाइले आहे. गोण्णगरास असताना यांनीही सोमयाग केल्याचा उल्लेख यांचे चरित्रकार करतात. या अवताराने सनातनधर्माचा उद्धार करून भक्तिज्ञानाचा प्रसार केला. पाठशाळा, अन्नदान, अध्यापन, निरूपण, पुराणकीर्तन यांत ते रंगून गेले होते. ‘शुभं ब्रूयात् । मंगलं ब्रूयात् । शुभं ब्रूयात् ।’ अशा शब्दोच्चारांनी ते आसनावर विराजमान होत. ‘आम्हीं ब्राह्मणांनी, ब्रह्मस्वरूपीयांनी, सर्व जगाचे सर्वस्वदान दुसऱ्यास करता येण्याजोगे दानशूर व्हावे, हात पसरण्यातच स्वधर्म मानू नये,’ असे ते शिष्यांना सांगत. दान देण्यात धन्यता वाटावी, घेण्यात आनंद मानू नये, अशी त्याची शिकवण होती. स्वतःच्या मुलाने एक लाखांचा निधी आपल्या नावावर गोळा केलेला पाहून यांना मनस्वी वाईट वाटले. त्यांनी तो सर्व निधी गोरगरिबांना वाटून टाकला. यांच्या राजाराम महाराज नावाच्या शिष्याने ‘स्वारी चाले चिदंबर । विप्रमंडलीके भार ॥ १ ॥ झांज ढोलकी मंजिरे । प्रेमभजन लागतय्यारे ॥ २ ॥ बिना सतार मुरली । भजन करत स्वारी चली ॥ ३ ॥ दास कहे चिदंबर । लीला बतावे अपार ॥’ असे यांचे वर्णन केले आहे.

चिदंबर दीक्षितांच्या भक्तगणांत सर्व जातींचे, पंथाचे, वृत्तींचे लोक होते. गृहस्थ, यती, ब्राह्मण, ब्राह्मणेतर असे सर्वजण त्यांच्या परिवारात असत. 'श्रीमच्चरित्रा' त अबूनाना गर्दे यांनी चिदंबरांना दत्तात्रेयस्वरूप मानले आहे. कविवर्य मोरोपंतांची मुलगी आनंदीबाई ही म्हैसाळचे त्र्यंबकराव गर्दे यांना दिली होती. या दांपत्याचा वडील मुलगा म्हणजे सखाराम उर्फ अबूनाना असून तो मोठा दत्तभक्त होता. श्रीपादवल्लभ व श्रीनृसिंहसरस्वतींनी आपल्या भक्तांना 'मुर्गोडी वसतो चिदंबरूपें तूं तेथ जा लौकरी' असे सांगित्याची माहिती चरित्रकार देतात. 'यद्व्याजें शिव हा चिदंबर गुरू त्रैमूर्तीचा पुतळा । दत्तात्रेय सगूण होउनि अता हा पातला भुतला ।।' अशी अबूनानांची श्रद्धा होती. पूर्वीचे दोन दत्तावतार म्हणजे श्रीपादयती व श्रीनृसिंहसरस्वती आणि 'आता दत्तचि तो चिदंबर गुरू झाला गृहस्थाश्रमी' असे त्यांनी म्हटले आहे. 'श्रीमत्स्वामिचिदंबरा नरहरी यांते नसे भेद हा ' असे कवी वारंवार सांगत आहे. श्रीपादयती, नृसिंहसरस्वती व चिदंबर यांचे ऐक्य भक्तांना प्रतीत होई. राजाराम महाराजांनी चिदंबरांचे वर्णन मोठ्या रेखीव पद्धतीने केले आहे.

सगुण सांवळा ब्रह्मींचा पुतळा । देखियेला डोळां चिदंबर ॥ १ ॥
 चंद्रकांति ऐसा चिरा साजे शिरीं । भाळीं हे कस्तुरीटिळक शोभा ॥ २ ॥
 धोत्र शुभ्रकांठी कासेसी कसोटी । अंगीं शोभे उटी मैलगिरी ॥ ३ ॥
 त्यावरी हो साजे यज्ञोपवीत शोभा । विद्युल्लता नभामाजीं जैसी ॥ ४ ॥
 क्षीरार्णव जैसा अंगींचा दुशाला । मेळा भोंवताला ब्राह्मणांचा ॥ ५ ॥
 दास म्हणे चाले त्रैलोक्याचा राणा । बरोबरी नाना यात्रा दाटी ॥ ६ ॥

१८. भैरवअवधूत ज्ञानसागर

(समाधी, सन - १८४३)

सांगली जिल्ह्यात खानापूर तालुक्यात विटे हे गांव आहे. तेथे सुमारे १५० वर्षांपूर्वी हे सत्पुरुष कवी होऊन गेले. कवींचे चिरंजीव दिंगबर चैतन्य यांनी यांचे आर्यात्मक चरित्र लिहिले आहे. यावरून प्रस्तुत चरित्रलेख लिहीत आहे.

सुमारे ३०० वर्षांपूर्वी 'उद्धव चिद्घन' नामक प्रसिद्ध सत्पुरुष होऊन गेले. त्यांचे गुरू चिद्घन स्वामी. त्यांच्या भगिनीच्या वंशात भैरव अवधूत हे जन्म पावले. भैरवास अप्पाजी बुवा असेही म्हणत असत. त्यांच्या वडिलांचे नाव ज्योतिपंत व आईचे यमुना. यांस गोविंद व गोपाल असे दोन बंधू होते. भैरवबुवांच्या आजोबांचे नाव मुकुंदपंत व आजीचे नाव नीराबाई. ही नीराबाई अद्वैत चैतन्य नामक

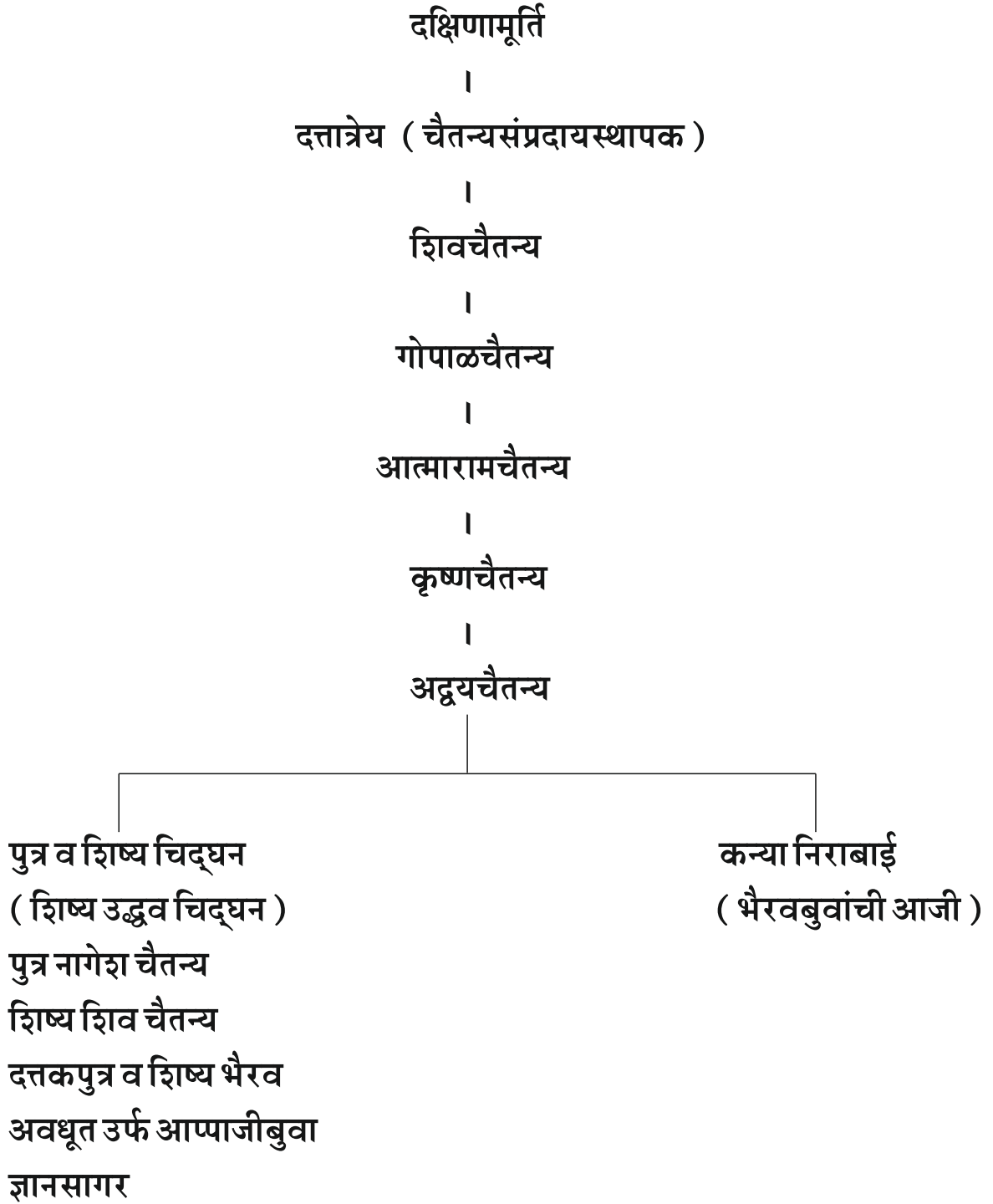
सत्पुरुषाची कन्या होती. व चिद्धनस्वामी हे तिचे बंधू होत. भैरवस्वामींचे पूर्वज विटे येथील वतनदार जोशी व कुलकर्णी होते. भैरवबुवांचे पितासह मुकुंदपंत व चुलते शिवाजीपंत हे विरक्त सत्पुरुष होते. शिवाजीपंतास मुलगा नव्हता. म्हणून त्यांनी भैरवबुवांस पित्याचे आज्ञेवरून दत्तक घेतले होते आणि हेच त्यांचे दीक्षागुरू होते. येथे राहणारे लक्ष्मीनाथ नावाचे नाथपंथी साधू भैरवअवधूतांचे मित्र होते. त्यांच्या प्रेरणाने भैरवांनी पैठणास दत्तोपासना आचरली. या उपासनेचे आत्मिक फळ प्राप्त झाल्यावर पैठणहून दत्तमूर्ती घेऊन ते स्वग्रामी परत आले. विट्यास मुर्ती आणल्यानंतर (श. १७३३) त्यांनी दत्तमंदीर बांधले. आणि श. १७४५ पासून दत्तजयंतीचा महोत्सव सुरू केला.

शके. १७३३ प्रजापती संवत्सर आषाढ शुद्ध सप्तमी, शुक्रवारी, उत्तरानक्षत्री दत्तमूर्ती विटे येथे आली, असे त्यांचे चिरंजीव दिगंबरबुवांनी लिहिले आहे. त्यांनी काही काळ आळंदीस ज्ञानेश्वरांच्या चरणाजवळ निवास केला होता. श. १७६२ मध्ये अगदी उतारवयात त्यांनी संन्यास स्वीकारला आणि त्यानंतर तीनच वर्षांनी (श. १७६५ मार्गशीर्ष कृ. १३) ते समाधिस्थ झाले. विटे येथे अद्याप त्यांचा वंश नांदत आहे. त्यांचे चिरंजीव दिगंबरचैतन्य यांनी त्यांचे आर्यात्मक चरित्र लिहिले आहे.

आपल्या वृद्धपणी भैरवबुवा काशीयात्रेस गेले होते. भैरवबुवांचे आडनाव ज्ञानसागर होते व ह्या उपनावाप्रमाणे ते खरोखरच ज्ञानसागर होते. त्यांचे चिरंजीव ह्यांनी त्यांस वेदान्तवक्ते व परब्रह्मनिष्ठा असे म्हटले आहे व त्यांची कविता पाहिली म्हणजे ही विशेषणे त्यांच्या ठायी अगदी अन्वर्थक होती असे वाटल्यावाचून राहात नाही. मागे सांगितल्याप्रमाणे भैरवबुवांनी शके १७६२ प्लव संवत्सर कार्तिक शु. एकादशी या दिवशी संन्यास घेतला. त्यावेळी ते फार तेजस्वी दिसू लागले व चिमण्या वगैरे पक्षी त्यांच्या अंगावर येऊन बसू लागले. 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' या महावाक्याचा उपदेश भैरवस्वामी करित असत. तो उपदेश स्वतःच्या ठायी कितपत ठसला आहे हे सामान्य जनांस दाखविण्यासाठी स्वामींनी हा चमत्कार करून दाखविला. त्या चिमण्या भैरवस्वामींच्या अंगावर किती निर्भयपणे बसल्या होत्या, हे पुढील आर्येवरून समजेल.

द्विज उडवितां न उडती,
अद्वय प्रत्यय जनांस दाखविला ।
स्वामिमहाराजांनी ब्रह्मपणें
ब्रह्मरसचि चाखविला ।।

भैरवस्वामींनी संन्यासदीक्षा ग्रहण केल्यावर श्रीवासुदेवस्वामी यांनी त्यांचे नाव ज्ञानसागरेंद्रस्वामी असे ठेवले. स्वामींच्या पुण्यतिथीचा उत्सव विटे येथे त्यांच्या वंशजांकडून प्रतिवर्षी साजरा केला जातो. भैरवबुवांची गुरुपरंपरा येणेप्रमाणे -

भैरवबुवांनी विटे येथे दत्तमंदिर बांधून मठस्थापना केली. या मठास धार व देवास येथील श्री. पोवार यांजकडून मठाच्या खर्चासाठी दरसाल ३०० रुपये मिळतात. ते अद्याप चालू आहेत; याशिवाय काही इनाम जमिनी आहेत. त्यांच्या उत्पन्नातून मठाचा व उत्सवाचा खर्च चालतो.

भैरवअवधूत ज्ञानसागर हे आश्वलायन शाखेचे देशस्थ ब्राह्मण. यांचे गोत्र विश्वामित्र. भैरवअवधूत यांस दिगंबर नामक एक पुत्र होता. तो रूपाने फार सुंदर असून अप्रतिम वक्ता, उत्कृष्ट कीर्तनकार व संगीतकलेत केवळ प्रतिगंधर्व होता.

भैरवअवधूत ह्यांची एकंदर कविता हजाराच्या आत आहे. त्यांचा 'ज्ञानसागर' ह्या नावाचा एक अध्यात्मपर ग्रंथ आहे. त्याच्या १४ रेषा असून, ओवीसंख्या १३५ आहे. याशिवाय त्यांची अभंग व पदे मिळून सुमारे ३०० कविता वेदांतपर, भक्तिपर, उपदेशपर व अध्यात्मपर असल्यामुळे, खऱ्या कवित्वास त्यात वाव सापडला नाही. तथापि क्वचित् स्थळी हे कवित्व अत्यंत उज्ज्वलतेने चमकत असल्याचे दृष्टोत्पत्तीस आल्याशिवाय राहात नाही. भैरवबुवांनी आपल्या कवितेत 'ज्ञानसागर शिवगुरू अवधूत' या शब्दांनी आपला व आपल्या गुरूंचा उल्लेख सर्वत्र केला आहे, आता भैरवअवधूत यांनी केलेले काही अभंग येथे देता येण्यासारखे आहेत.

(१) दत्त परब्रह्म केवळ । नित्य पवित्र निर्मळ ॥
अरूप रूप हें चांगले । ध्यानीं मानस रंगलें ॥
भव्य प्रसन्न वदन । पाहतां निवाले लोचन ॥
जटा मुकुट आणि गंगा । भस्म लाविलेले अंगा ॥
अनुहात निगम ध्वनी । श्रुतीं कुंडलें श्रवणीं ॥
रुळे वैजयंती कंठीं । केशर कस्तुरी लल्लाटीं ।
कासे पीतांबर पिवळा । उभा षड्भुज सांवळा ।
चरणीं पादुका शोभती । सुरवर त्रिकाळी वंदिती ॥
ज्ञानसागर शिवगुरू स्मरणीं । अवधूत प्रकटे अंतःकरणीं ॥

(२) निर्मळासी मळ शुद्धी । नाहीं मुळीच उपाधी ॥
पारा खावोनिया सोनें । राही आपुल्या वजनें ॥
तैसा देव तेजोराशी । नाहीं मळमूत्र त्यासी ॥
प्रेम भक्तीचा भूकेला । निराकार आकारला ॥
ज्ञानसागर निवासी । शिवगुरू अवधूत अविनाशी ॥

(३) पायीं ठेविता कपाळ । नयनीं वाहे प्रेमजळ ।
तेणें चरण प्रक्षाळिलें । अंगीं रोमांच उठले ॥
मनीं मनचि विरालें । चंद्रामृत तें चांगलें ॥
तेंचि घेऊनिया करीं । मुख प्रक्षालन करी ॥
धूप संशय जाळीला । ज्ञानदीप उजळीला ॥
दूध नैवेद्य साखर । भक्षी नवनीत सार ॥

भक्त प्रसाद सेविती । गाती आनंदें नाचती ॥
शिवगुरू ज्ञानाचा सागर । बोले अवधूत जयजयकार ॥

(४) विश्वपट परिधान ।
करी अनसूयानंदन ॥ १ ॥
दिगंबराचें अंबर ।
बरवें शोभे चराचर ॥ २ ॥
नाना रत्नें वसुंधरा ।
घेऊनी आली अलंकारा ॥ ३ ॥
लेवविले अंगोअंगीं ।
रंग रंगले निजरंगीं ॥ ४ ॥
ज्ञानसागराची शोभा ।
शिवगुरू अवधूत उभा ॥ ५ ॥

(५) प्रेमभावें संतोषलें ।
दत्त स्वमुखें बोलिले ॥ १ ॥
अत्री अनसूयेचे पोटीं ।
जन्मा आलों तुम्हांसाठी ॥ २ ॥
चिंता न करावे सर्वथा ।
तुमचा भार माझे माथां ॥ ३ ॥
स्वस्थ साम्राज्य ते करा ।
पिटा भक्तीचा डांगोरा ॥ ४ ॥
ज्ञानसागराच्या कुळा ।
मीच प्रेमाचा जिव्हाळा ॥ ५ ॥
परमवरद वाणी ।
शिवगुरू अवधूत तारणी ॥ ६ ॥

१९. दत्तनाथ उज्जयिनीकर

(सन १७१३ - १८४९)

अनेक मठ, मंदिरे, गुंफा, घाट यांसाठी उज्जयिनी क्षेत्र प्राचीन कालापासून प्रसिद्ध आहे. येथे सिंहपुरीत श्रीदत्तात्रेयांचे मंदिर असून तोच दत्तनाथांचा मठ म्हणून समजला जातो. हे दत्तनाथ मोठे योगी व सत्पुरुष म्हणून प्रसिद्ध असून ग्वाल्हेरचे ढोलीबुवा श्रीमहिपतीनाथ यांचे मित्र होत. दत्तनाथ हे मूळचे राक्षसभुवनाचे असून यांचे उपनाव कापसे. वडिलांचे नाव नारायण व आईचे लक्ष्मीबाई. अनंतनाथ हे यांचे गुरू. निरंजन - विष्णू - हंस कमलासन अत्री - दत्त - गोपाळ नागनाथ - निंबराज - नरहरी - गिरीधारी - जनार्दन एकनाथ - दत्तभाऊ - केशबाबा - अंतोबाबाबा - दत्तात्रेय; अशी यांची गुरूपरंपरा आहे. हे दत्तनाथ महादजी शिंदे यांच्याबरोबर उत्तर हिंदुस्थानात आले. पाथरगडच्या लढाईत यांनी शिंद्यांच्या बरोबर भागही घेतला. यांना ज्योतिषशास्त्रही चांगले येत होते. पुढे हे उज्जयिनीस आल्यावर यांना योगधारणा, परमार्थ, वैराग्य इत्यादींची गोडी लागली. यांनी तीर्थयात्राही केली. यांनी शके १७७१ मध्ये देह ठेविला. त्यांच्या पादुकांची पूजा नित्य उज्जयिनीच्या मठात होत असून तेथेच दत्तमंदिरही आहे.

यांची स्फुट काव्यरचना विविध प्रकारची आहे. पदे, पोवाडे, लावण्या, गौळणी, धावे, आरत्या, अष्टके, श्लोक इत्यादींतून त्यांची गुरूभक्ती व वैराग्यवृत्ती प्रकट होते. 'धनानंद वृत्ती' व 'आनंदवृत्तकथासागर' अशी यांची काही प्रकरणे आहेत. यांच्या संग्रहात असलेल्या हस्तलिखित पोथ्याही पुष्कळ आहेत. यांची काही पदे येथे देण्यासारखी आहेत.

(१) पाहिले गुरू रूप ऐसें ॥ धृ. ॥

तनमनधन सर्वही आर्पन ।

जालों शरणागत ऐसें ॥ १ ॥

आभय हस्ते बैसुनि सन्मुखि ।

मावळित शशि सूर्यनभा ऐसें ॥ २ ॥

कोटी भानुप्रभा फांकली त्या काळीं ।

मी तूं पण हारलें ऐसें ॥ ३ ॥

आनंतोंकित षड्कर्मातित ।

दत्तस्वरूपचि ऐसें ॥ ४ ॥

(२) नका पाहूं मागें पुढें ।

सावळें रूपी दृष्टी गडे ॥ १ ॥
शास्त्र पुराणाचें बीज ।
तुझें हातीं आसे निज ॥ २ ॥
लक्ष लावि त्या स्मरणिं ।
आनुभव हो तेचि क्षणिं ॥ ३ ॥
नको पाहूं मतांतरे ।
सर्वठायीं येक विचार ॥ ४ ॥
विचार विवेकसिंधु प्राप्ती ।
दत्त म्हणे गुरू प्रतिती ॥ ५ ॥

(३) नको पुसो वारंवार ।
करि नामाचा उचार ॥ १ ॥
न करि आणिक कांहिं ।
भृकुटिमध्ये लक्ष लावि ॥ २ ॥
करूं नको खटपटी ।
आद्यस्फुरण हें घोटी ॥ ३ ॥
नको आन्य साधन पाहि ।
गगनीं रव ब्रह्ममनीं ध्याई ॥ ४ ॥
आणुरेणु अंतर गर्भ ।
आनंत ब्रह्मांडें व्याप्त नभ ॥ ५ ॥
सर्व आसतां सर्व नाहिं ।
दत्त आलक्षि लक्ष तेंही ॥ ६ ॥

२०. रघुनाथभटजी नाशिककर

(सतरावे शतक)

वंदेऽद्वैतेश्वरं देवं गोदातीरनिवासिनम् ।
प्रत्यक्षं भृगुरूपं वै रघुनाथभिधं गुरूम् ॥ १ ॥
ज्ञानसिंधुं कृपासिंधुं सौख्यसिंधुं च शाश्वतम् ।
शिवं शिवकरं शांतं शांतिदं शुभदं भजे ॥ २ ॥

अद्वयं द्वयहंतारं दैन्यदुःखनिवारकम् ।

महासिद्धं महात्मानं चिदात्मानं नमाम्यहम् ॥ ३ ॥

श्रीअद्वैतेश्वर ऊर्फ श्रीरघुनाथभटजी महाराज यांच्या चरणकमलांस, त्यांनीच प्ररिलेल्या श्लोकत्रयाने अनन्य नमन करून, त्यांच्याच अगाध व महान् चरित्रातील काही महत्त्वाचा भाग वाचकवर्गापुढे ठेवण्याची सुसंधी मला श्रीअद्वैतेश्वर कृपेने प्राप्त झाली; म्हणून मला आनंद वाटत आहे. यांचे चरित्र फारच थोड्यांस माहीत आहे. ते अत्यंत अद्भुत व उद्बोधकर असे आहे. संबंध चरित्र या लहानशा लेखात देणे अशक्य आहे. वाचकवर्गास या साधुवर्याची थोडीशी तरी कल्पना यावी म्हणून त्यांच्या जीवनातील काही भाग मी येथे देत आहे.

पूर्वपीठिका :- पूर्वी कृतयुगात रेवातीरी (नर्मदातीरी) एका रम्यस्थली भृगुऋषी अनुष्ठानास बसले होते; त्यांनी भगवंताचे ध्यान करून समाधी लावली. ती समाधी बहुकाळपर्यंत टिकली. कृत, त्रेता व द्वापर तीन्ही युगे संपली, तरी समाधिउत्थान झाले नाही. पुढे कलियुग आले, बरीच वर्षे लोटली; एके दिवशी मुनी समाधीतून अकस्मात जागे झाले व शिष्यांस हाक मारून विचारू लागले की, 'हे युग कोणते चालू आहे?' त्या शिष्यांनी सांगितले की, 'कृत, त्रेता, द्वापर, अशी तिन्ही युगे जाऊन सांप्रत कलियुग प्राप्त झाले आहे.' तीन युगांपर्यंत समाधिअवस्थेत काल गेला, हे पाहून भृगुमुनीस आश्चर्य वाटले. रेवातीरी त्या वेळी इतरही काही मुनी तप करीत बसले होते. एके दिवशी भृगुमुनीस गोदावरीचे माहात्म्य ऐकले व तेव्हापासून गोदातटाकी वास करावा अशी इच्छा त्यांस झाली. मुनींच्या बरोबर जे इतर (ऋषी) शिष्य होते त्यांस मुनी म्हणाले की, एकाद्या शुचिष्मंत ब्राह्मणाच्या पोटी मी जन्म घेऊन गोदातटाकी वास करतो व तुम्हीही अशाच प्रकारे जन्म घेऊन मजकडे या. मी तुम्हांस बोध देऊन मुक्त करीन; संसारबंधात पडू देणार नाही. याप्रमाणे सांगताच, सर्व शिष्यांस आनंद झाला व मुनींबरोबर आपणही जन्म घ्यावा असे त्यांनी ठरविले.

ठरल्याप्रमाणे भृगुमुनी शिष्यांसह रेवातीरी (सौराष्ट्रात) एका रम्य उपवनी आले व तेथे एक सुंदर मठ करून भगवच्चिंतन वगैरे करू लागले. त्या स्थानास भृगुक्षेत्र म्हणतात. जेथे नर्मदा समुद्रास मिळाली आहे त्याच्या निकटच हे स्थान आहे.

त्या भृगुक्षेत्रात 'ज्ञानवर्धन' नावाचा एक सदाचारी ब्राह्मण रहात असे. त्यास पुत्र नव्हता. त्याची पत्नी व तो मोठे शिवभक्त होते. नित्य पार्थिव पूजा करून, 'हे शंकरा, भृगुसमान मला उत्तम पुत्र दे' अशी प्रार्थना ते पतिपत्नी दोघे नित्य करीत असत; एके दिवशी त्या दांपत्याने वरील प्रार्थना करून नर्मदेच्या डोहात देहत्याग केला. ही वार्ता शंकरांस कळताच शंकर स्वतः उमेसह रेवातीरी जेथे भृगु ऋषी आपल्या

शिष्यांसह अनुष्ठानी बसले होते, तेथे आले. त्यांच्याबरोबर दत्तात्रेय, याज्ञवल्क्य, वसिष्ठ, व्यास, अत्री वगैरे ऋषिमंडळीही आली. साक्षात् शंकर उमेसह आपल्या आश्रामात आले आहेत असे पाहताच भृगुमुनींनी आनंदित होऊन उमाशिवांस साष्टांग वंदन करून त्यांस आदराने आसनावर बसविले व 'काय आज्ञा !' म्हणून विचारले. शंकर म्हणाले - 'हे भृगो ! शिवभक्त ज्ञानवर्धन द्विज पत्नीसह माझे स्मरण करीत पुत्रार्थ या नर्मदेत देहत्याग करित झाला हे मला कळले; म्हणून मी येथे त्वरीत आलो आहे. म्हणून त्याच्या उदरी तुम्हांला व आम्हांलाही जाणे जरूर आहे व त्या भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करणे प्राप्त आहे.' या शिवाच्या बोलण्यास पार्वतीनेही संमती दिली. तिचे व शिवाचे बोलणे ऐकताच, दत्तात्रेय, वसिष्ठ वगैरे मुनिमंडळीही आनंदाने म्हणाली की, " हे भृगो ! हे सर्वश्रेष्ठा सर्वज्ञा ! तू त्या द्विजाच्या पोटी जन्म घेणार, तसेच उमा व शिवही घेणार हे ऐकून आम्हांस आनंद झाला. आम्ही सर्व आपल्या संगतीचा व दर्शनाचा लाभ घेण्यासाठी अवश्य गोदातटाकी येऊ.' असे म्हणून ती ऋषिमंडळी अदृश्य झाली व उमा-शंकरही अंतर्धान पावले. शिवाचीच आज्ञा झाली असल्याने त्या द्विज दांपत्याच्या पोटी जन्म घेणे प्राप्त आहे असा विचार केला; आणि आपल्या शिष्यगणास सांगितले की 'तुम्हीही निरनिराळ्या द्विजांच्या उदरी जन्म घ्याल व माझ्याकडे पुन्हा येऊन पुनीत व्हाल व मी तुमचा मोहपाश छेदीन.' 'बरे आहे;' असे म्हणून सर्वांनी भृगुमुनींचा जयजयकार केला. व बरीच वर्षे रेवातीरी तपाचरण केल्यावर ठरल्या वेळी सर्वांनी देहत्याग केला. शिव-पार्वतींनी भृगुबरोबर आपणही त्या द्विजाच्या उदरि जन्म घेऊ असा विचार केला.

पूर्वजवृत्तांत :- पुढे, कर्नाटक प्रांतातील मलप्रभा नावाच्या नदीच्या तीरी अशोक नावाचे एक क्षेत्र आहे, तेथे विश्वनाथ भट अळवणीकर नावाचा सत्वस्थ ब्राह्मण राहत असे. त्याची पत्नी गरोदर होती. तिच्या उदरी तो ज्ञानवर्धन विप्र आला. त्याचे जन्मप्रसंगी मलप्रभेच्या जलात साक्षात् भागीरथी तीन दिवसपर्यंत राहिली होती. दरवर्षी त्या दिवसांत तेथे भागीरथी येते अशी साक्ष अद्याप आहे असे म्हणतात. या दिवसांत तेथे स्नान केले की, भागीरथीस्नानाचे पुण्य लाभते, अशी आख्यायिका आहे.

बालक जन्मल्यावर तेरावे दिवशी विश्वनाथभटांस रात्री स्वप्न पडले ते असे; स्वप्नात साक्षात् गणपती आले व म्हणाले, 'विश्वनाथ ! तुझ्या पोटी जो मुलगा जन्मला आहे, तो सामान्य जीव नसून तो मोठा पूर्वीचा ब्राह्मण आहे. त्याचे नाव गणपती ठेव. त्याचे पोटी भृगुऋषी, शंकर व पार्वती असे जन्म घेऊन जगाचा उद्धार करतील. म्हणून तू त्या तिघांचा सांभाळ चांगला कर.' असे सांगून गणपती अदृश्य झाले. सकाळी उठल्यावर विश्वनाथ भटजींनी पत्नीस ते सर्व स्वप्न सांगितले. तिला अत्यंत आनंद झाला. तिने अनेक सुवासिनींस बोलावून त्या मुलाचे नाव 'गणपती' ठेविले. तो आठ वर्षांचा झाल्यावर त्याची मुंज केली. त्याच श्रोत्रीच्या स्वप्नात गणपती गेले, व त्याला सांगितले की, 'तुझी मुलगी विश्वनाथभटाचा

मुलगा गणपती यास दे' नंतर काशीनाथभटजींनी आपल्या पत्नीची संमती घेऊन विश्वनाथ भटजींनी गाठ घेऊन गणपतीला चिमा द्यावयाची हे निश्चित केले; आणि सुमुहूर्त पाहून लग्नही लावून दिले. लग्नसोहळाही चार दिवस उत्तम झाला.

लग्न झाल्यावर एक चमत्कार झाला. गणपती हा लहान वयाचा होता, तरी नित्य स्नान, संध्या व शिवपूजा यथाविधी करीत असे. तो शिवरात्र, एकादशी वगैरे व्रतेही करीत असे. माघ व. एकादशीस सोमवार होता; त्यामुळे तो महापर्वकाळ होता. दुपारी ऊन कडक पडले होते, जमीन अगदी तापली होती. अशा वेळी गणपती मलप्रभेत स्नानास गेला व त्याने तेथील डोहात बुडी घेतली. त्याच वेळी जलदेवता तेथे त्या डोहात जलक्रीडा करण्यासाठी आल्या होत्या. गणपती दिसण्यात सुंदर होता. त्या देवतांनी गणपतीस नेले व आपल्या एका उत्तम जलमंदिरात ठेविले.

इकडे काठावरील सर्व लोक 'गणपती बुडाला बुडाला' असे म्हणू लागले व त्याचा शोध करू लागले. तो कोठेच सापडेना व अखेर तो बुडाला, ही वार्ता त्या लोकांनी विश्वनाथभटास सांगितली. गणपतीचे मातापिता फार शोक करू लागले. नदीतीरी जाऊन त्यांनी शोक अनावर झाला व आपणही डोहात देहत्याग करावा असे दोघांच्या मनात आले. तीन दिवस ते दोघे अन्नपाणी वर्ज्य करून त्या डोहावर शंकराची प्रार्थना करीत बसले. त्याची हाक मृडानीपतीच्या कानी गेली व तो तेथे हातात शूळ घेऊन धावत आला, आणि जळदेवतांच्या जलमंदिरात स्वतः जाऊन त्यांना दंड देऊन गणपतीस जिवंत स्थितीत वर आणून त्याच्या मातापितरांच्या स्वाधीन केले. तो दिवस शिवरात्रीचा होता. त्यांची शिवोपासना फलद्रूप झाली. मृत्युशय्येवर पडलेल्यास अमृत मिळावे, किंवा दरिद्र्यास द्रव्यकुंभाचा अवचित लाभ व्हावा, तसे त्या मातापितरांस झाले. पुत्रास प्रेमाने आलिंगन देऊन, ते सर्व शंकराची स्तुती करते झाले. ज्या ठिकाणी पुत्र बुडाला व जेथे त्याची पुन्हा प्राप्ती झाली, त्या मलप्रभेच्या तीरी त्यांनी ब्राह्मणांकरवी स्वयंभू शिवलिगांची स्थापना केली आणि अनेक प्रकारे त्याचे पूजन करून ब्राह्मणसंतर्पणही केले.

त्यानंतर गणपती ऊर्फ गणेशभट व त्याची पत्नी चिमाबाई मोठ्या आनंदाने नांदत असत. चिमाबाई महान पतिव्रता व लावण्यखणी होती. दोघेही परमशिवभक्त होते. एके दिवशी कर्पूरगौरांनी चिमाबाईच्या उदरात प्रवेश केला व ९ महिने होताच एक सुंदर पुत्ररत्न झाले. त्याचे नाव 'नारायण' ठेविले. दुसरे वर्षी चिमाबाईस एक मुलगी झाली. ती साक्षात् पार्वतीच तिच्या पोटी आली होती. तिचे नाव 'जीऊबाई' असे ठेविले.

रघुनाथाचा जन्म :- इकडे रेवातीरी भृगुमुनीस अंतर्ज्ञानाने कळले की, शिवपार्वतींनी चिमाबाईच्या पोटी जन्म घेतला आहे; तेव्हा आपल्यालाही जन्म घेण्यास गेले पाहिजे. नंतर त्यांनी आपल्या सर्व शिष्यगणांस बोलाविले व सांगितले की, मी चिमाबाईच्या उदरी जन्म घेतो. तुम्हीही स्वेच्छेने या कलीत अवतरण करावे व मला गोदातटाकी भेटण्यास यावे असे सांगून आपण एका गुहेत गेले.

एके दिवशी गणेशभटाची बायको निद्रिस्त असता तिच्या नेत्राद्वारे भृगू मुनींनी तिच्या उदरात प्रवेश केला. नऊ महिने झाल्यावर ती प्रसूत झाली. ही प्रसूती अती विचित्र होती. गणेशभटाची बायको तिसऱ्या मजल्यावर निद्रिस्त असता तिला स्वप्न पडले की, आपल्याला पुत्र झाला व तो नऊ महिन्यांचा असतानाच रांगू लागला व तो फार सुंदर आहे. जागी होऊन पाहते, तो खरोखरीच लावण्यवंत पुत्र आपल्या जवळ तिला दिसला. बाळंतपणाचा कोणत्याही प्रकारे तिला त्रास झाला नाही. ‘दर्शनें प्रशस्तीसी ठावो’ या श्रीज्ञानेश्वर महाराजांच्या वचनाप्रमाणे त्या मुलास पाहताच त्रिदेहातीत होऊन ती स्वरूपी निमग्न झाली. आपपर भेद सर्व मावळला; इतक्यात समाचारार्थ गणेशभट तेथे आले. ते हसत असलेले बालक पाहताच त्यांचे देहभान गेले व मन उन्मन झाले. याप्रमाणे पुत्रास पाहताच आईबापांस समाधी लागली. सात दिवसपर्यंत उत्थान नाही अशी स्थिती झाली. त्यांची ती तशी स्थिती पाहून कोणी म्हणू लागले की, यांना भुताने झडपले; कोणी म्हणाले, अहो, ही मातापितरे वेडी झाली. सात दिवसपर्यंत त्या बालकाचा सांभाळ, त्याचे लालनपालन घरातील इतर मंडळींनी केले. त्या मातेला शुद्धच नाही. आठवे दिवशी त्या दोघांची समाधी उतरली व ते इतरांस म्हणाले, ‘काय आम्ही आनंदसागरात होतो ! आम्हांस आमच्या समाधीतून का उठविले ?’

नंतर गणेशभटजींनी द्विजवृंदांस पाचारण केले व त्यांना वस्त्रभूषणे देऊन संतोषविले. बाराव्या दिवशी सुवासिनींचा मेळा जमला व त्या सुंदर बालकाचे नाव सुमुहूर्त पाहून ‘रघुनाथ’ असे ठेविले. हाच बालक पुढे रघुनाथभटजी महाराज म्हणून प्रसिद्ध झाला.

रघुनाथांचे बालपण :- शुक्लेन्दुवत् रघुनाथ वाढू लागला. एके दिवशी रघुनाथाला पाठीशी घालून माता निजली होती. तीन प्रहर रात्र झाल्यावर माता उठून पाहते तो ते लेकरू देवघरात मांडी घालून ध्यानस्थ बसले आहे. रघुनाथाच्या जवळ जाऊन त्याला मातेने हलवले; पण तो शुद्धीवर आलाच नाही. बऱ्याच वेळाने तो देहावर आला याप्रमाणे दररोज असावा. या मुलास झोप मुळीच नाही. आसन घालून नेहमी ध्यानस्थ बसतो. भार्येचे ते बोलणे ऐकून गणेशभटास आठवण झाली की, आपल्या वडिलांच्या स्वप्नात गणपती आला होता व त्याने सांगितले होते की, ‘शंकर, पार्वती व भृगू हे तुमच्या मुलाच्या पोटी येतील’ ते स्वप्न खरे ठरले व आपले पूर्वपुण्य आज उदयाला आले. परंतु ही मुले कार्तिकस्वामीप्रमाणे केव्हाच उठून

निघून जातील, म्हणून जपले पाहिजे. गणेशभटजींचे लक्ष चुकवून ही दोन्ही मुले अगदी पहाटेस उठून जातील, म्हणून जपले पाहिजे. गणेशभटजींचे लक्ष चुकवून ही दोन्ही मुले अगदी पहाटेस उठून अरण्यात जात व पुन्हा परत दोन प्रहरी येत.

गृहत्याग :- पुढे त्या दोघाही मुलांचे उपनयन केले व जीऊबाईचे लग्न करून दिले आणि नारायण व रघुनाथ या दोघांसही मुली सांगून येऊ लागल्या. दोन मुली दोघांसाठी पसंत करून निरनिराळ्या तिथी लग्नाच्या ठरविल्या. प्रथम तिथीला नारायणाचे लग्न लावले. आता दुसऱ्या तिथीस रघुनाथाचे लग्न व्हावयाचे. ही गोष्ट रघुनाथास कळताच, रात्रीच्या वेळी, मातापित्यांचा त्याग करून रघुनाथ गिरिकंदरे ओलांडून पुढे जाऊ लागला. तेथे अनेक हिंस्र पशूंची गाठ झाली। परंतु ते हिंस्र पशू त्याच्याकडे नुसते पाहत व पुढे मुकाट्याने निघून जात. 'चित्त शुद्ध तरी शत्रु मित्र होती। व्याघ्रही न खाती सर्प तथा।' या श्रीतुकाराममहाराजांच्या वचनाप्रमाणे अरण्यातील सिंह - व्याघ्रांच्या गाठी पडूनही ते रघुनाथास काही करीत नसत.

नाशकास आगमन :- प्रवास करीत करीत रघुनाथत एका उपवनात आला. पाच दिवस सारखा पायी, अन्वाणी व एका वस्त्रानिशी, काही न खाता प्रवास झाला. अत्यंत शीण आला म्हणून एका झाडाखाली त्याने थोडा विसावा घेतला. तेथे काही फळे पडलेली होती, ती त्याने भक्षण केली व जवळील एका झऱ्याचे जल प्राशन केले व तो स्वस्थ बसला. जाणारे येणारे मार्गस्थ लोक त्याच्याकडे पाहत व त्यांस असे वाटे की, हा कोणी योगिराज आहे. त्या वेळी रघुनाथाचे वय अवघे बारा वर्षांचे होते. त्यांनी त्यास नम्रपणे विचारले की 'महाराज ! आपण कोण ? कोठे जावयाचे ?' रघुनाथाने आपले नाव सांगून 'मला नाशकास जावयाचे आहे' असे सांगितले. ते मार्गस्थही म्हणाले, 'आम्हांसही तिकडेच जावयाचे आहे.' मग रघुनाथ त्यांच्या बरोबर जावयास निघाला. जाता जाता दोन प्रहर झाले. लोक म्हणाले, 'महाराज ! आम्ही थोडा फराळ करतो; आपण आमच्या बरोबर थोडे खाल काय ?' रघुनाथ म्हणाला, 'गोदातटाकी जाईपर्यंत मी निराहरी राहाणार आहे' फराळ झाल्यावर ते सर्व वाटेला लागले व दरकूच दरमजल करीत नाशकास आले. नाशकास ती पावन (गंगा) गोदावरी पाहताच रघुनाथास अत्यंत आनंद झाला व त्याने तिला सादर प्रणाम केला. गोदावरीसही हा महात्मा मला पवित्र करण्यासाठी येथे आला आहे हे पाहून तिने तरंगित होऊन आपला आदर व आनंद व्यक्त केला. साधुपुरुषांच्या दृष्टिक्षेपानेही तीर्थास तीर्थत्व येते; मग त्या जलात स्नान केल्यावर का येणार नाही ? तीर्थे पाप्यांचे पाप घेतात व ते पाप पुण्यवंतांच्या दर्शन - स्पर्शाने नाहीसे करतात.

मातापितरांचा शोक व अंत:- इकडे कर्नाटकात अशोक क्षेत्रात रघुनाथाचा असा दररोजचा कार्यक्रम असे की, सकाळी पहाटेच उठून गावाबाहेर अरण्यात जावयाचे व तेथे ध्यानधारणेस बसावयाचे व दोन प्रहरी गावात घरी यावयाचे व मग भोजन करावयाचे. एके दिवशी नेहमीप्रमाणे रघुनाथ घरी दुपारी आला नाही; त्यामुळे गणेशभट व चिमाबाई या उभयतांस फार काळजी वाटली व ते त्याचा शोध करू लागले. नारायणाचे लग्न झाल्यावर दुसऱ्या तिथीस चारपाच दिवसांनी रघुनाथाचे लग्न व्हावयाचे होते; त्याप्रमाणे सर्व तयारीही वधूपक्ष, वरपक्ष यांची झालेली होती. रघुनाथ कोणासही कुठे जातो वगैरे काहीही न कळविता कोठे निघून गेला याचा कोणास पत्ता लागेना. गणेशभटजींनी रघुनाथाच्या शोधार्थ अरण्यात व इतरत्र माणसे पाठविली, पण त्यांसही त्याचा पत्ता लागला नाही. रघुनाथाचा शोध लागत नाही असे होताच त्या मातापितरांस परमावधीचे दुःख झाले व ती दोघे शोक करू लागली. चिमाबाई तर धरणीवर अंग टाकून रडू लागली. दोघांनी अन्नपाणी वर्ज्य केले. ‘रघुनाथ ! रघुनाथ ! तू आम्हांस कधी भेटशील ?’ असा दोघांनी टाहो फोडला. लोकांनी त्यांचे सांत्वन करण्याचा बराच प्रयत्न केला. परंतु त्यांचा शोक कमी होईना. अखेर त्या दोघांनी असा निश्चय केला की, रघुनाथाच्या शोधार्थ काशीस जावयाचे व तेथे तो सापडला तर ठीक, नाही तर गंगेत देह समर्पण करावयाचा. याप्रमाणे निश्चय करून ते दोघे काशीस गेले व तेथे रघुनाथाचा शोध केला. तो आढळून आला नाही म्हणून दोघांनी श्रीकाशीविश्वेश्वराचे दर्शन घेऊन भागीरथीत आपआपले देह समर्पण केले.

रघुनाथ भटजींचा फडके यांचेकडे वास :- रघुनाथ नाशकास आल्यावर गोदावरीच्या दक्षिणतीरी, तीराच्या अगदी निकट जागेवरच बसून राहिला. काही वेळ विश्रांती घेतल्यावर त्याने गंगेत स्नान केले. संध्यावंदन व ध्यानधारणा झाल्यावर भूक लागली होती तरी कोणाकडेही अन्नाची याचना त्याने केली नाही. गोदावरीचे जलपान करूनच तो राहिला. याप्रमाणे सात दिवसपर्यंत रघुनाथाने काहीच खाल्ले नाही. नुसते जलपानच करून राहिला. कोणी विचारलेच तर त्यास तो काहीच उत्तर देत नसे. मौन धरले होते. त्यावेळी नाशकात बाजीराव बळवंत फडके या नावाचे सदाचारी गृहस्थ राहत होते. ते एके दिवशी सहजच गंगेवर आले असता त्यांना रघुनाथ दिसला. त्यास पाहतास एक प्रकारचे आकर्षण वाटले. वय सुमारे बारातेरा दिसत असून योग्याप्रमाणे निस्पृह वृत्ती त्याचे ठिकाणी दिसत होती. हा सामान्य मुलगा नसावा असे त्यास वाटले म्हणून त्यांनी त्याच्याजवळ जाऊन विचारपूस केली; पण रघुनाथ काहीच बोलेना. अखेर फडके यांनी फारच आग्रह धरल्यावर, नाव सांगितले; नंतर फडके म्हणाले, ‘माझ्या घरी चल.’ प्रथम तो तयार नव्हता; परंतु फडके यांचा फारच प्रेमळपणाचा आग्रह दिसल्यावर रघुनाथाने घरी येण्याचे कबूल केले व तो फडके यांच्याबरोबर त्यांच्या घरी गेला. तेथे त्यांनी त्यास जेऊ घातले व सांगितले की, ‘तू आता आमच्याच घरी राहा. आमच्या घरी देवघरात देव आहेत, त्यांची पूजा करीत जा व संस्कृत वगैर शिकण्यास जोगळेकरशास्त्री यांचेकडे जात जा.’ याप्रमाणे रघुनाथाने कबूल केले व फडके

यांच्या घरची पूजा वगैरे झाल्यावर तो नित्य जोगळेकर यांचेकडे शिकण्यास जाऊ लागला. त्यावेळी जोगळेकर हे मोठे प्रकांड पंडित म्हणून गणले जात असत. त्यांच्याजवळ रघुनाथाने दशग्रंथ समग्र थोडक्या दिवसांतच मुखोद्गत केले. ते पाहुन जोगळेकर व इतर सर्व शास्त्री मंडळीस आश्चर्य वाटले व रघुनाथाची त्यांनी फार प्रशंसा केली. रघुनाथ हा ज्या वेळी जोगळेकर यांकडे पढण्यास जात असे त्यावेळी त्यास जर उशीर झाला तर तो भूमीवर पाऊल न लागता अधांतरी त्वरेने जात असे हे काही विद्यार्थ्यांनी पाहिले व गुरूजींस सांगितले. पण त्यांस ते खरे वाटेना.

एके दिवशी फडके यांच्या घरी त्यांच्या देवघरात रघुनाथ पूजेस बसला होता. पूजा आटोपल्यावर त्याची ध्यानधारणा सुरू झाली. ती सुरू होताच रघुनाथ एकाएकी गुप्त झाला. फडके यांनी बराच शोध केला. तो दिसला नाही म्हणून त्यांनी देवघराचे दार बाहेरून लावून घेतले. काही वेळाने देवघरात दाराच्या फटीतून फडके यांनी पाहिले तो त्यांस रघुनाथ आसनावर दोन हात उंच अधांतरी ध्यानस्थ बसलेला दिसला. हे पाहताच फडके यांस अत्यंत आश्चर्य वाटले. हा कोणी तरी महायोगी आहे, सामान्य मुलगा नाही, ही त्यांची पक्की खात्री झाली. देवघराची कडी हळूच त्यांनी उघडली व रघुनाथाची ध्यानधारणा संपून तो बाहेर आल्यावर त्यांनी रघुनाथाच्या पायांवर डोके ठेवले व सांगितले की, 'आजपासून तू आमच्या येथे पुजारी नसून आम्ही तुझे पुजारी आहोत. रघुनाथ ! तुला आम्ही ओळखले नव्हते.' म्हणून तुझ्यापासून ही देवपूजेची सेवा घेतली याबद्दल क्षमा कर. रघुनाथ ! तुला 'अरे ! तुरे ! असे आम्ही आजपर्यंत एकेरी बोललो; पण तू योगीराज आहेस व आजपासून आम्ही तुला महाराज म्हणूनच म्हणणार.' तेव्हापासून फडके यांनी देवपूजेचे काम त्यास सांगितले नाही. उलट एक महान् साधू पुरुष योगेश्वर असे समजून ते रघुनाथभटजीशी वागत असत.

श्रीदत्तात्रेय यांची भेट :- भटजी महाराजांचा नित्यक्रम असा असे की, पहाटेस उठून गोदावरीचे स्नान करावयाचे; तेथे संध्या, जप वगैरे सूर्योदयापर्यंत केल्यावर फडके यांच्या घरी यावयाचे; तेथे मानसपूजा, ध्यानधारणा करीत दुपारपर्यंत बसावयाचे, नंतर भोजन व नंतर कोणी आल्यास त्याचेशी प्रेमळ संभाषण, चर्चा अगर शंकानिरासन करणे, हे करावयाचे व संध्याकाळी संध्येसाठी गंगेवर गेल्यावर तिच्या दक्षिणतीरी सुंदरनारायणाच्या समोरच असलेल्या पडक्याशा माडीवर ध्यानास बसावयाचे; रात्रभर

तेथे राहून पहाटेस पुन्हा गंगेचे स्नान वगैरे करून फडके यांच्या घरी जावयाचे. कधी कधी रात्री ध्यानासाठी गावाबाहेर लांब वनातही ते जात असत. एके दिवशी ते रात्री वनात ध्यानासाठी गेले असता वाटेतच त्यांस श्रीदत्तात्रेयांची स्वारी दिसली. त्यांस पाहताच भटजी महाराजांनी त्यांस साष्टांग नमस्कार केला. भटजीस पाहताच श्रीदत्तांनी हा भृगू अवतार रघुनाथ आहे हे ओळखले व आपल्या निकट बसविले. दोघांचे प्रेमळ संभाषण सुरू झाले. बोलता बोलता 'रात्रिरेव व्यरंसीत्' या उक्तीप्रमाणे रात्र केव्हाच निघून गेली. मग श्रीदत्तांनी भटजींस विचारले की, तुम्ही ध्यानास रात्री कुठे बसता ? भटजी महाराजांनी लगेच श्रीदत्तांच्या हातात हात घालून त्यांस गोदावरीच्या प्रवाहाच्या अगदी निकट असलेली ती माडी दाखविली; 'येथे आपण येत जावे,' अशी श्रीदत्तांस महाराजांनी विनंती केली. पुढे भटजी महाराज व श्रीदत्त हे दररोज रात्री त्या माडीत येऊ लागले व त्या दोघांचे परस्पर अध्यात्मपर संभाषण होऊ लागले व दोघेही ब्रह्मरसात निमग्न होऊ लागले.

कचेश्वर मंदिरातील चमत्कार :- नाशिक क्षेत्राच्या पूर्व बाजूस सुमारे सातआठ मैल लांब तपोवन आहे. त्या तपोवनात पूर्वी त्या वेळी श्रीकचेश्वराचे मंदीर होते. ते मंदीर फार रम्य व गोदेच्या काठीच असे होते. त्या मंदिरात देवदर्शनासाठी भटजी महाराज गेले होते. देवदर्शन घेतल्यावर थोडा वेळ ते ध्यानस्थ बसले. ध्यान झाल्यावर भटजी महाराज त्या देवास मंदिराभोवती प्रदक्षिणा बऱ्याच घालू लागले. मध्यान्हसमय झाला. त्यांचे पाय उन्हाणे पोळू लागले व वरून खूप ऊन लागू लागले. असे नित्य होऊ लागले. महाराजांस ऊन लागे, पाय पोळत तरी ते प्रदक्षिणा घालण्याचे सोडीनात. तेव्हा श्रीकचेश्वर देवास करुणा उत्पन्न झाली. श्रीकचेश्वरमूर्ती फडके यांच्या स्वप्नात गेली व म्हणाली, 'ऊठ ! निजलास काय ? मला ऊन लागत आहे व रघुनाथ कष्टी होत आहे म्हणून मंदिराभोवती छाया करून दे.' हे स्वप्न पडताच फडके जागे झाले व कचेश्वरी जाऊन पाहतात तो भटजीमहाराज उन्हात प्रदक्षिणा घालीत आहेत व त्यांचे पाय पोळताहेत. हे पाहून ताबडतोब त्यांनी प्रदक्षिणेच्या वाटेवर छाया करून दिली.

सदर मंदिरात अनुष्ठानासाठी अनेक ब्राह्मण येत असत. त्या ब्राह्मणांच्या स्वप्नात कचेश्वर प्रभू गेले व म्हणाले की, 'रघुनाथ सर्व तपस्व्यांत श्रेष्ठ आहे; त्याला माझे ठिकाणी माना व त्याच्या आज्ञेत राहा. तुमचे त्यायोगे कल्याण होईल.' ब्राह्मणांना असा दृष्टांत होताच ते सर्व भटजी महाराजांच्या पाया पडले महाराजांची सेवा करू लागले. नंतर महाराजांनी सांगितले की, 'जा, तुमचे मनोरथ पूर्ण होतील.' या आशीर्वादाप्रमाणे प्रत्येकाचे मनोरथ पूर्ण झाले.

भटजींविषयी श्रीनिरंजनांचा अनुभव :- निरंजनस्वामी या नावाचे भटजींचे शिष्य होते.

असे. ते पाहण्याचे व ऐकण्याचे भाग्य त्यांनाच एकट्याला लाभले. भटजीमहाराज व श्रीदत्त वेगळे नाहीत, ते एकरूप आहेत, हा अनुभव त्यांस आला. महाराज स्वतः अत्यंत विरक्त होते. एकदा एक तरुण स्त्री महाराजांची परीक्षा पाहण्याकरिता एकांत पाहून महाराजांजवळ गेली व कामचेष्टा करू लागली. परंतु महाराजांचे मन निर्विकार असल्याने, तीच लाजली व तिने महाराजांचे पाय धरले व क्षमेची याचना केली.

आजही श्रीरघुनाथभटजींचे भक्त नाशकात व अन्यत्र पुष्कळ आहेत. ते त्यांची अनन्य भावाने नित्य सेवा करीत असतात. श्रीरघुनाथभटजींनी ज्या ठिकाणी जिवंत समाधी घेतली त्या ठिकाणी शिवलिंग स्थापिलेले असून त्यासच 'अद्वैतेश्वर' असे म्हणतात. दर शिवरात्रीस महाराजांचे भक्तगण त्या मंदिरात येऊन अहोरात्र उपासना करतात. त्यांच्या भक्तांपैकी अनेकांस महाराजांचे प्रत्यक्ष दर्शन झालेले आहे; तसेच अनेकांस त्याचे अनुभवही आलेले आहेत. रघुनाथभटजी महाराजांचे ओवीबद्ध चरित्र त्यांचेच शिष्य प्रख्यात दत्तभक्त श्रीनिरंजन रघुनाथ यांनी लिहिले आहे.

२१. श्रीनिरंजन रघुनाथ

(सन १७८२ - १८५५)

देवाच्या सख्यत्वासाठी । पडाव्या जिवलगाच्या तुटी ।

सर्व अर्पावें शेवटीं । प्राण तोही वेचावा ।।

या श्रीसमर्थ रामदासांच्या वचनाप्रमाणे श्रीदत्तप्रीत्यर्थ घरादाराचा प्रत्यक्ष त्याग करून, दत्तदर्शनार्थ आपला प्राणही अर्पण करण्यास जे तयार झाले, ते हे सत्पुरुष म्हणजेच 'नाशिकचे श्रीरघुनाथभटजी ऊर्फ अद्वैतेश्वर' यांचे शिष्य निरंजनस्वामी होत. यांचे चरित्र अत्यंत मननीय आहे. परमेश्वरदर्शन म्हणजे सहज प्राप्त होणारी गोष्ट नाही. एक वेळ आत्मानात्मविवेक प्राप्त होऊन ब्रह्मज्ञानही होईल; परंतु सगुणदर्शन दुर्लभ आहे; ते सुलभ नाही. ते नुसत्या ज्ञानाने, दानाने, श्रुतीच्या अभ्यासाने वा यज्ञाने प्राप्त होणार नाही.

ज्याच्या अंतरात पराकोटीची भक्ती असेल, तीव्रतम तळमळ असेल, त्यासच सगुणदर्शनाचा लाभ होतो. सगुणदर्शन होण्यासाठी रात्रंदिवस सावधानता, अखंड साक्षेप, एवढेच नव्हे तर स्वतःचा प्राणही अर्पण करण्याची तयारी पाहिजे. ज्याप्रमाणे खरा वीर हातावर शीर घेऊनच लढण्यास जातो, त्याप्रमाणे खरा भक्त देहाची पर्वा न करता प्राणार्पण करण्यास सिद्ध होत असतो. तो मरण्यास भीत नाही. तो खरा मृत्युंजय असतो.

घरादाराचा त्याग करून केवळ ईश्वराप्राप्त्यर्थ वनवास पत्करून जिवावर उदार होणारे समर्थ श्रीरामदासांसारखे किंवा श्रीतुकाराममहाराजांसारखे भगवद्भक्त क्वचित् असतात. 'ऐसे भक्त बहुवास नाही.' अशा भगवद्भक्तांपैकीच प्रस्तुतचे सत्पुरुष श्रीनिरंजनस्वामी होत. त्यांनी श्रीदत्तदर्शन होण्यासाठी कशी खडतर साधना केली हे पहा—

निरंजनस्वामींचा जन्म कार्तिक शु ॥ ८ स. शके १७०४ साली दक्षिण हैद्राबादकडे ता. धारूर गाव कळंब येथे झाला. त्यांच्या वडिलांचे नाव श्रीधरपंत असून आडनाव श्रोत्री होते. निरंजनस्वामींचे पूर्वाश्रमाचे नाव 'अवधूत' होते. नाशिकचे सुप्रसिद्ध सिद्धपुरुष श्रीरघुनाथभटजी (ऊर्फ अद्वैतेश्वर) हे त्यांचे सद्गुरू होत व त्यांनीच त्यांचे नाव 'निरंजन' असे ठेविले.

नाशिक येथे 'व्हिक्टोरिया' पुलाजवळ गोदातटाच्या दक्षिणतीरावर श्रीरघुनाथभटजी यांची जिवंत समाधी आहे. याच समाधीवर 'अद्वैतेश्वर' नावाच्या सुंदर शिवलिंगाची स्थापना केलेली असून मंदिर छोटेसेच पण फार सुंदर बांधले आहे. श्रीअद्वैतेश्वर हे जागृत दैवत असून येथील काही सद्भक्तांस त्यांचा साक्षात्कार झालेला आहे.

निरंजनांची लहानपणापासून वृत्ती भावनामय अशी होती. त्यांचे शिक्षण बेताचेच झाले होते. घरची गरीबी होती। त्यांनी काही दिवस खाजगी नोकरी केली व नंतर त्यांचे मन संसाराची नश्वरता पटून घरादाराविषयी विटले व साक्षात् श्रीदत्तप्रभूंचे सगुणदर्शन केव्हा व कसे होईल हा एकच ध्यास त्यांना लागला. नंतर त्यांनी कळंब गावाहून कोणास न कळत प्रयाण केले; ते देहू गावी आले. तेथे आल्यावर त्यांच्या डोळ्यापुढे श्रीतुकारामचरित्र उभे राहिले. श्रीतुकाराममहाराजांस सगुणदर्शन कसे झाले ? तसेच आपणासही झाले पाहिजे हा विचार त्यांच्या मनात आला.

श्रीदत्तदर्शनोत्सुकता अधिकच वाढली व एके दिवशी म्हणजे भाद्रपद व ॥ ४ शके १७३३ रोजी इंद्रायणीचे पाणी हातात घेऊन प्रतिज्ञा केली की, 'आजपासून एक वर्ष सात दिवसांत श्रीदत्तांचे सगुणदर्शन न झाल्यास मी प्राणत्याग करीन.' अशी घोर प्रतिज्ञा करून श्रीदत्तप्रभूंचे नामस्मरण करीत करीत त्यांनी देहू गाव सोडले. पुढे दरकूच दरमजल करीत ते नाशकास आले.

नाशिक येथे आल्यावर त्यांची व रघुनाथभटजींची गाठ झाली. 'दर्शनें प्रशस्तीसी ठावो' या श्रीज्ञानेश्वरांच्या वचनाप्रमाणे, श्रीरघुनाथभटजींस पाहताच निरंजनांच्या मनात प्रसन्नता उत्पन्न झाली. त्यांस अशी खात्री वाटली की, माझे आध्यात्मिक समाधान येथेच होईल. निरंजनांचे तीव्र

मुमुक्षुत्व व विरक्ती पाहून श्रीरघुनाथ भटजींस परम संतोष वाटला व त्यांनी शके १७३३ कार्तिक व ॥ ३० रात्री निरंजनास निर्गुण स्वरूपाचा साक्षात्कार करून दिला. तेव्हापासून निरंजनास कवित्वाची स्फूर्ती झाली व पाचसहा अभंग त्यांनी त्या वेळी करून सदगुरूचरणी अर्पण केले.

श्रीरघुनाथभटजींच्या कृपादृष्टीने व संगतीने आत्मस्वरूपज्ञानाविषयीचा यत्किंचित्ही संशय निरंजनांच्या चित्तात उरला नव्हता. परंतु श्रीदत्ताच्या सगुणदर्शनाची जी तीव्र इच्छा ती मात्र पुरी झाली नव्हती; म्हणून त्यांनी श्रीरघुनाथभटजींस विचारले की, 'महाराज ! मला श्रीदत्तांचे सगुणदर्शन कधी व कसे होईल ? मी तर अशी प्रतिज्ञा केली आहे की, अमुक मुदतीत दर्शन न झाल्यास प्राणत्याग करीन. माझी प्रतिज्ञापूती होणार ना ?' तेव्हा महाराजांनी निरंजनास निरनार पर्वतावर जाण्यास आज्ञा केली व तेथे दर्शन होईल असे सांगितले. तसेच श्रीदत्तात्रेयांच्या षट्भुज सुंदर मूर्तीचे ध्यान रात्रंदिवस करण्यास सांगितले.

अंतरी चिंतोनिया ध्यान । मुखीं कीजें नामस्मरण ।
विषयभोगावेगळें मन । व्रतस्थपणें ठेवावें ॥

गुरूंची आज्ञा शिरसावंद्य मानून व त्यांच्या उपदेश चित्तात ठेवून, निरंजनस्वामी प्रथम त्र्यंबकेश्वरी आले. तेथे देवाचे दर्शन घेऊन काही दिवस तेथे राहून ते कोकणात उतरले. रानावनातून काट्याकुट्यातून मार्ग काढीत श्रीदत्तांवर पूर्ण श्रद्धा ठेवून सर्व प्रकारचे कष्ट सोशीत गुजराथेतील धर्मपुर नावाच्या गावी येऊन पोहोचले. तेथून मग ते सुरतेस गेले. तेथून ते भीमनाथाच्या शिवलिंगाचे दर्शन घेऊन गिरनारपर्वताजवळ येऊन पोहोचले.

केलेली प्रतिज्ञा पूर्ण करण्यास बराच अवकाश आहे असे जाणून त्यांनी त्या गिरनारपर्वतास प्रदक्षिणा घालण्यास सुरूवात केली । प्रतिज्ञापूतीस तीन दिवसांचा अवधी ठेवून ते गिरनारपर्वत चढावयास लागले. 'दिगंबर ! ये रे दयाळा ! मला भेट दे रे दत्ता ॥' हे भजन म्हणत पर्वत चढू लागले. श्रीदत्तदर्शन अजून झाले नाही म्हणून त्यांना फार वाईट वाटावे; काही वेळ स्तब्ध उभे राहून 'श्रीदत्त ! श्रीदत्त !' या नामाने मोठ्याने धावा करून रडावे ! हे तीन दिवस म्हणजे तीन युगांप्रमाणे त्यांस वाटले.

शके १७३४ च्या भाद्रपद व ॥ ८ स निरंजनस्वामी श्रीदत्त देवाच्या पादुकांप्रत जाऊन पोहोचले. पादुकांस सप्रेम साष्टांग नमस्कार करून निरंजनाने प्रेमाश्रूंचे त्यास स्नान घातले व ते म्हणाले, 'दत्ता ! प्रतिज्ञापूतीस आता फक्त तीनच रात्री राहिल्या ! महाराज, ठरलेल्या मुदतीत जर आपले दर्शन झाले नाही

तर हा दास या पादुकांच्या पुढे मस्तक आपटून प्राण देणार ! तरी दयाळा ! कृपा करून दर्शन द्यावे !' अशी श्रीदत्तप्रभूंची करूणा भाकून त्या पादुकांसमोर धरणे धरून ते बसले.

भगवद्दर्शनार्थ धरणे धरून बसणे ही सामान्य गोष्ट नाही. ज्ञानेश्वर महाराज लिहितात की, 'धरणे धरुनि बैसे, असा कें जोडे ?' श्रीतुकाराममहाराजांनी धरणे धरले म्हणून त्यांस पांडुरंगाचे दर्शन झाले व बुडविलेल्या सर्व वह्या त्यांस परत मिळाल्या. धरणे धरून बसण्यास मनाची फार तयारी लागते. पराकाष्ठेची उत्कंठा व तीव्र तळमळ असेल तरच या गोष्टी घडून येतात. दर्शनाची तीव्रतम तळमळ हीच खरी महत्त्वाची साधना आहे.

निरंजस्वामींनी याप्रमाणे धरणे घेतल्यावर पहिल्या रात्री सोसाट्याचा वारा सुटून मुसळधार पाऊस पडू लागला. त्यामुळे स्वामींची दातखीळ बसली व त्यांस मूर्च्छा आली. मूर्च्छेत एक सुवासिनी आली व तिने त्यांना एक मूठधर खिचडी दिली. जागे होऊन पाहतात तो तेथे कोणी नाही. पुन्हा त्यांनी दत्तनामस्मरण सुरू केले. दुसऱ्या रात्री त्यांना एक स्वप्न पडले. स्वप्नात एक पिवळे वस्त्र व एक रूमाल मिळाला. जागे होऊन पाहतात तो स्वप्नात मिळालेली वस्त्रे आपणांपाशी खरोखरीच असल्याचे दिसले. दोन दिवस झाले, अजून दर्शन नाही; म्हणून स्वामी फारच खिन्न झाले. पुन्हा सप्रेम दत्तभजन सुरू केले. नंतर तिसऱ्या रात्री स्वप्नात एक ब्राह्मण आला. त्याने स्वामींस एक खडावांचा जोड दिला व येथून जा असे सांगितले. जागे होऊन पाहतात तो खडावांचा जोड दिसला. पण दर्शन नाही. तिन्ही रात्री निघून गेल्या; प्रतिज्ञेची मुदत संपली असे पाहताच निरंजन स्वामी हताश झाले.

जवळच एक मोठा दगड पडला होता, तो जवळ घेतला व त्या दगडावर, श्रीदत्तपादुकांसमोर नारळासारखे ताडकन् आपले कपाळ आपटले. पहिला प्रयत्न चांगला साधला नाही. म्हणून दुसऱ्यांदा पुन्हा जोराने मस्तक आपटले. त्याबरोबर मस्तक छिन्नविछिन्न झाले व स्वामी तेथेच बेशुद्ध होऊन पडले. ते बेशुद्ध अवस्थेत असतानाच, आपल्या तोंडात कोणीतरी कमंडलूने पाणी घालीत आहे, असा त्यांस भास झाला आणि ते सावध होऊन पाहतात तो आपणापुढे साक्षात् श्रीदत्तमहाराज सगुणरूपाने उभे आहेत असे दिसून आले. श्रीदत्तगुरुंची स्वामींच्या मस्तकावरून आपल्या अमृतकराचा स्पर्श करता फुटलेले मस्तक जडून गेले; निरंजनाकडे श्रीदत्तांनी कृपादृष्टीने अवलोकन केले व सांगितले की, 'नाशिकचे रघुनाथभटजी व मी दोन नाही; त्यांनी जो बोध केला त्याचे मनन कर.' याप्रमाणे बोलून श्रीदत्त अंतर्धान पावले.

झाले ! श्रीनिरंजनस्वामींच्या खडतर साधनेचे सार्थक झाले ! त्यांच्या चित्तास अवर्णनीय असे परम समाधान झाले. प्रतिज्ञेप्रमाणे श्रीदत्तगुरुंचा सगुणसाक्षात्कार झाला. 'याजसाठी केला होता अट्टहास,

शेवटचा दीस गोड व्हावा !' या श्रीतुकाराम महाराजांच्या वचनाप्रमाणे, निरंजनस्वामींस हा जो सगुणसाक्षात्कार झाला, त्याची प्रत्यक्ष खूण म्हणून स्वामींच्या कपाळावर भिवयांपासून केसापर्यंत एक व्रण अखेरपर्यंत राहिला होता.

निरंजनस्वामींनी स्वतःच 'आत्म-प्रचीति' व 'साक्षात्कार' अशी दोन प्रकरणे ओवीबद्ध, रसाळ व उद्बोधक अशी लिहिली आहेत. त्यावरूनच वरील चरित्रकथा लिहिली आहे. त्यांची काही पदे येथे दिली आहेत.

१) दिगंबर स्वामि अगा दयाघना ।

येऊ दे करूणा अनाथाची ॥ १ ॥

मायामोहजाल टाकावे छेदून ।

करावें धावणें दीनबंधू ॥ २ ॥

अनाथासि आम्हां तुजवीण आतां ।

कोण आहे त्राता सर्वांपरी ॥ ३ ॥

निरंजन म्हणे देई आतां भेटी ।

नको करूं कष्टी देवराया ॥ ४ ॥

२) येई येई दत्तात्रया ।

माझ्या कीर्तनाच्या ठाया ॥ १ ॥

रंगदेवता आमुची ।

तूंची सर्वांपरी साची ॥ २ ॥

गावे तूझे कीर्तिगुण ।

असैं इच्छी माझें मन ॥ ३ ॥

निरंजन म्हणे देवा ।

घेई आतां माझी सेवा ॥ ४ ॥

३) दत्तात्रया चतुराक्षरि मंत्र वाचें उच्चार ।
निशिदिनिं हृदयीं ध्यातां चुकवी जन्ममरणफेरा ॥ धृ ॥

दशदिशांप्रति अगमन ज्याचे एकट निर्द्वंद्व ।
दश - अवतारा वरूते विष्णुस्वरूपाचा कंद ।
दत्तचित्त ज्या हृदयीं ध्याता करि ब्रह्मानंद ॥ १ ॥

तापसियांचा तापशमन जो सर्वांचा त्राता ।
तरितसे भवसागरिं जडमूढ नाम वदनिं गातां ।
तांताडिनें उडि घालित ज्यापरि बाळकासि माता ॥ २ ॥

त्रै देवांचें स्वरूप तें हे जाणें एकत्र ।
त्रैलोक्याचा चालक म्हणवी अत्रीचा पुत्र ।
त्रैअवस्था स्वरूप प्रगटवी जेवि का भिन्न ॥ ३ ॥

अेकचि स्वरूप सर्वान्तरिं तो आहे अद्वय ।
यशकीर्ति तुम्ही गा रे त्याची होउनि तन्मय ।
यमाचे भय नाहीं निरंजन जाला निर्भय ॥ ४ ॥

२२. कृष्णेन्द्रगुरू

(सन १७०६ - १८५५)

तेलंगण व कर्नाटक यांच्या सीमेवर अनंतपूर नावाच्या गावी रामशास्त्री व रमाबाई यांना एकदा श्रीदत्तात्रेयांच्या साक्षात्कार झाला. 'आम्हीच तुमच्या पोटी अवतार घेत आहोत' अशी प्रेरणा या दांपत्यास झाली. या दांपत्याच्या पोटी पुढे कृष्णेन्द्रगुरू यांचा जन्म झाला. यांना लहानपणापसून ईश्वरभक्तीचा नाद होता. अनेक चमत्कारीक लीलाही यांनी करून दाखविल्या. एकदा एका वांझ गाईच्या कासेला कृष्णसर्पाचे मुख लावून यांनी त्याला स्तनपान घडविले. वैराग्य-सुंदरीशी आपण विवाह केला असल्याचे यांनी आपल्या आईवडिलांना सांगितले. त्यांनी तीर्थयात्रा आरंभिली. काशी येथे स्वयंप्रकाशयतींच्याकडून यांनी अनुग्रह घेतला. 'तू श्रीकृष्णरूपी अनंतप्रसादाने जन्मला असून त्रैमूर्ती श्रीदत्तात्रेयांच्या प्रत्यक्ष अवतार आहेस. तुझी श्रीकृष्णेन्द्रगुरू म्हणून प्रसिद्धी होईल. धारवाड जिल्ह्यातील सावणूर भागात कार्य करून

अमर हो' असा त्यांना आशीर्वाद मिळाला. काशीतही यांच्या भक्तांनी यांच्या नावे एक मठ बांधून त्यात श्रीकृष्णेश्वरलिंगाची स्थापना केली. बंगाली व बिहारी या ठिकाणी प्रतिवर्षी उत्सव करतात. प्रयाग, हरिद्वार, गंगोत्री, बदरी करून ते हुबळीस आले. येथे एका जुन्या पडीक किल्ल्यात एक पुरातन श्रीदत्तमंदिर असून तेथे दत्तपादुकांची स्थापना वे. मू. नरसिंहभट अग्निहोत्री यांनी केलेली होती. गर्भमंदिरावर चक्राकार शिखर आहे. मागील बाजूस औदुंबर व अश्वत्थ वृक्ष आहे. कृष्णेन्द्रगुरूंचे हे कायमचे निवासस्थान झाले.

ते रोज तीन ते पाच घरी भिक्षा मागत. यांनी अनेक चमत्कार केले. मोठा परिवार जमा केला. ओसाड तलावात योगदंड आपटून पाणी आणणे, सर्पविषापासून गुरांचे प्राण वाचवणे, शिरसंगी देसायांचा उदररोग बरा करणे, कोणास पुत्र देणे, कोणासाठी सुवर्ण देणे; असे अनेक चमत्कार यांनी केले. गोकर्णास जाताना शिरसी येथे देवीच्या दर्शनास हे आले तेव्हा देवालयाच्या दाराची कुलपे आपोआप निखळून पडली! देवीने यांना दर्शन दिले. रेणुका डोंगराजवळ एका गुराखिणीचा नवरा झाडावरून पडून मरण पावला असता यांनी त्याला जीवदान दिले. सर्व लोकांना मायेची पाखर देऊन, सर्वांना ज्ञानोपदेश देऊन यांनी शके १७७७ मध्ये कार्तिक शु. १३ रोजी आपल्या वयाच्या एकोणपन्नासाव्या वर्षी अवतार संपविला. श्रीदत्तमंदिरातील सच्चिदानंद स्वामींच्या समाधीच्या डाव्या बाजूस यांची समाधी असून तीवर शिवलिंगाची स्थापना करण्यात आली आहे. त्यांच्यापुढेच त्यांचे शिष्य श्रीधरस्वामी (नरसिंहभट अग्निहोत्री) यांची समाधी आहे. यांच्या पुण्यतिथीचा उत्सव मोठ्या प्रमाणावर साजरा होत असतो. समाधीवर श्रीदत्तप्रभूंच्या रूपातील मोठी प्रेक्षणीय अशी दहीभाताची पूजा बांधतात.

२३. अनंतसुत कावडीबोवा

(सन १७९७ - १८६३)

श्रीअनंतसुत विठ्ठल ऊर्फ कावडीबोवा हे मूळ जिल्हा नगर तालुके पारनेरमधील होंगा नदीतीरावरील पिसा पिंपळगांवचे राहणारे होते. त्यांचा जन्म शके १७१९ चैत्र शुक्ल १५ बुधवार, दिनांक ११-४ -१७९७ चा आहे. ते ऋग्वेदी आश्वलायन शाखीय देशस्थ ब्राह्मण होत. त्यांचे गोत्र भारद्वाज होय. ते पिसा पिंपळगावचे वतनदार कुळकर्णी होते. याशिवाय इतर तीन गावाचे कुळकर्णीपणही त्यांचेकडे होते. त्यांचे संपूर्ण नाव विठ्ठल अनंत पिंपळगावकर असे होते. ईश्वरभजनात व देवसेवेत राहून ते कुळकर्णीपणाचे कामही पहात होते. ते पुंडलिक स्वतःस कावडीत बसवून काशीयात्रेस नेण्याची आज्ञा केली. आज्ञा शिरसावंद्य मानून विठ्ठलबोवांनी आपले वडील अनंतराम व मातोश्री सौ. राधाबाई यांना कावडीत बसवून बरोबर एक रामा नावाचा गडी व सामानासाठी एक घोडा यांसह ते काशीयात्रेस निघाले. मातापित्यांस कावडीत बसवून यात्रा करविल्या म्हणून त्यांचे नाव कावडीबोवा असे पडले.

यात्रा करीत असता त्यांच्या मातोश्री सौ. राधाबाई यांना विष्णुपदी देवाज्ञा झाली, ते पाहून आपण आता संसारमुक्त झाल्याने अनंतरावांनी प्रयागात येऊन ब्रह्मावर्तात आल्यावर संन्यास ग्रहण केला व ब्रह्मावर्तात ज्येष्ठ वद्य ५ स समाधी घेऊन ते नारायणस्वरूपी लीन झाले. त्यांना तेथे जलसमाधी देण्यात आली. तेथे त्यांचे और्ध्वदेहिक कार्य आटोपल्यावर त्या रिकाम्या कावडीत आता श्रीविठ्ठलरखुमाईच्या मूर्ती ठेवून कावडीसह विठ्ठलबोवांनी पुढील यात्रा सुरू केली.

याप्रमाणे यात्रा सुरू असताना गालव क्षेत्री मुक्काम होता व त्या दिवशी श्रीदत्तजयंतीचीही पर्वणी होती. गावात दत्तजन्मासाठी कोणी कीर्तनकार मिळेना; म्हणून गावकऱ्यांनी बुवांस कीर्तन करण्यास विनंती केली. पण आपणांस कसे जमेल म्हणून ते मंडळीशी बोलत असता विप्ररूपाने येवून श्रीदत्तात्रेयांनी त्यांना कीर्तन करण्यास व ग्रंथ लिहिण्यास आज्ञा केली व प्रसाद खाण्यास दिला व मी तुजबरोबर आहे, काळजी करू नये असे सांगितले. कीर्तन आटोपले व पुढील यात्रा सुरू झाली. कीर्तन सर्वास फारच आवडले होते. ग्रंथरचना कशी होईल. या विवंचनेत त्यांनी लेखनास सुरूवात केली नव्हती हे पाहून पुन्हा श्रीदत्तात्रेयांनी ब्राह्मणवेषाने येऊन ग्रंथ लिहिण्यास सांगितले व वरप्रदान दिले असताच त्यांचा मुक्काम उज्जैन क्षेत्री झाला. तेथे त्यांनी 'श्रीदत्तप्रबोध' या ग्रंथाचे चाळीस अध्याय लिहिले व पुढे द्वारावती (द्वारका) यात्रेस जाण्याच्या विचाराने यात्रा करून सन १८५६ च्या सुमारास बडोद्यास आले. प्रथम त्यांचा मुक्काम वाडीतील श्रीमंत राजे पांढरे यांच्या श्रीरामंदिरात आला. बडोद्यातील त्या वेळच्या महान् संत-महंतांच्या भेटी झाल्याने त्यांना अतिशय आनंद वाटला. बडोद्यास या महान् मातृपितृभक्तशिरोमणी श्रीकावडीबुवांचे तत्कालीक अनेक शिष्यसमुदायही, त्यांचा उपदेश घेऊन झाला होता. त्यांपैकी एका शिष्याने त्यांना बऱ्हाणपुरा चौखडी रस्त्यावर एक श्रीराममंदीर बांधून देऊन त्यांना कायम राहण्याचा आग्रह करून ठेवून घेतले. याच श्रीरामाच्या मंदिरात कावडीत बसून आणलेल्या श्रीविठ्ठल - रखुमाईच्या मूर्तीची त्यांनी स्थापना केली व संवत १९१५ मध्ये तेथे मुक्कामास आले. याच मंदिरात वास्तव्य केल्यानंतर श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथाचे उरलेले २१ अध्याय त्यांनी लिहिले. असा हा ६१ अध्यायांचा ग्रंथ त्यांनी संवत १९१६ प्रजापती नाम संवत्सरी शके १७८२ चैत्र शुद्ध प्रतिपदा भुगुवारी इ. सन १८६० मध्ये लिहून पूर्ण केला.

याप्रमाणे बडोदे येथे श्रीसेवेत व चिंतनात काळ घालवीत असता, श्रीविठ्ठल-अनंतसुत ऊर्फ कावडीबोवा हे संवत १९१९ आषाढ शुक्ल अष्टमीस वैकुंठवासी झाले, तरी ते ग्रंथरूपाने अमर असून श्रीदत्तभक्तांस त्यांच्या साक्षित्वाचे अनुभवही येतात.

श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथाचे प्रथम प्रकाशन श्रीदामोदर सावळाराम यंदे यांनी सन १९०० मध्ये केले.

श्रीगुरुचरित्र व श्रीगुरुलीलामृतप्रमाणेच हा महान् प्रासादिक ग्रंथ श्रीदत्तप्रसादे लिहिलेला आहे. श्रीगुरुचरित्रात श्रीगुरुंचे वर्णन आहे, तसेच श्रीगुरुलीलामृतात श्रीअक्कलकोटस्वामींचे वर्णन आहे. श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथात श्रीदत्तात्रेयांनी आपले मातोश्री सती अनसूयेस केलेला अध्यात्मपर असा उपदेश आहे. हा प्रासादिक ग्रंथ असून श्रीदत्तात्रेयांनीच वदविलेली अशी ही श्रीदत्तस्वरूप वाङ्मयमूर्तीच आहे. म्हणून तो सांप्रदायिक दत्तभक्तांना अत्यंत पूजनीय व संग्राह्य असा आहे. भाषा अत्यंत प्रेमळ व हृदय - स्पर्शी अशी आहे. हा वरद ग्रंथ असल्याने वाचन, पाठ व सप्ताहरूपे अनुष्ठान करण्याने मनःकामना पूर्ण होतात, असा अनेकांचा अनुभव आहे.

बडोद्यास श्रीदत्तप्रबोधकार अनंतसुत विठ्ठल - राही - रखुमाईचे असे मंदिर आहे. तेथे दरसाल श्रीदत्तप्रबोधकार अनंतसुत विठ्ठल ऊर्फ कावडीबोवा महाराज यांच्या पुण्यतिथीचा उत्सव आषाढ शु. १ ते ८ पावेतो होतो. पुण्यतिथी आषाढ शु. ८ स असते. या उत्सवात अखंड नामसप्ताह, श्रीदत्तप्रबोधपारायण, निरनिराळी संतमंडळींची कीर्तने, प्रवचने व भजने, श्रीगुरुचरित्र, सप्तशतीपारायणे, वेदपारायणे आदी विविध कार्यक्रम होत असतात. उत्सवसमाप्तीस अन्नसंतर्पण, महानुभाव अनेक रुपांची पाद्यपूजा, 'संतपूजा' होऊन संतांचे स्तवन व महाप्रसाद होत असतो. पौर्णिमेस गोपालकाळा होऊन हा उत्सव पूर्ण होतो. तसेच चैत्रात श्रीरामजन्मोत्सवही होतो.

श्रीअनंतसुत विठ्ठलबोवांनी श्रीदत्तप्रबोध ग्रंथशिवाय स्फुट अभंग, करूणा -शतक अभंग, सांप्रदायिक सद्गुरूनमस्कारश्लोक व अभंग वगैरे वाङ्मय लिहिलेले असून बरेचसे अप्रसिद्ध आहे. ते जनार्दन - एकनाथ -निंबराज संप्रदायी असून त्यांचा आनंद संप्रदाय होय.

श्रीअनंतसुत विठ्ठल ऊर्फ कावडीबोवांनी बडोद्याच्या मंदिराची सेवा, पूजन, भजन व संप्रदाय चालविण्यासाठी आपले आते बंधू श्रीगोपाळबुवा यांना सहकुटुंब आपले गावाहून बोलावून आणून त्यांस प्रसाद व वरदहस्त ठेवून सर्व व्यवस्था सोपविली होती. श्रीगोपाळबुवाही अत्यंत लीन, प्रेमळ निस्सीम भगवद्भक्त असे होते. भजन व देवसेवेत राहून त्यांनी चारी धाम यात्रा केल्या होत्या व शेवटी चतुर्थाश्रम घेऊन फाल्गुन शुद्ध ३ दिनांक १५-३ -१९१८ वय ७५ ला समाधिस्थ झाले. त्यांची समाधी कावडीबोवांच्या समाधिमंदिरात आहे. हे गोपाळकाला उत्तम करीत असत.

त्यांच्या नंतर त्यांचे चिरंजीव श्रीशंकर बुवा हेही भजन व देव सेवा करून उत्सव - महोत्सव करीत असत. ते सुप्रसिद्ध कीर्तनकारही होते. श्रीमंत गायकवाड सरकारतर्फे बडोद्यास दर श्रावण मासात होणाऱ्या कीर्तनपरीक्षेचे ते परीक्षक म्हणूनही होते. कै. श्रीमंत सयाजीराव महाराज गायकवाड यांचे धाकटे

बंधू श्रीमंत संपतराव महाराज गायकवाड यांचे ते गुरू होते. श्रीमंत संपतरावांना त्यांनी भजन शिकविले होते.

ग्वाल्हेरचे सरकार श्रीमंत माधवराव महाराज शिंदे यांच्या येथे प्रतिवर्षी श्रीगणेशउत्सवात नामसप्ताह होत असे. त्या वेळी श्रीमंत संपतराव महाराजांच्या एक भजनाचा पहारा असे. त्या मेळ्याचे अध्यक्ष श्रीशंकरबोवाच होते. पुत्रवत् पालन केलेले त्यांचे भाचे श्री. सुंदरनाथ व जगन्नाथ राजापूरकर या उभय बंधूस मंदिराचे पुढील कार्य एकविचारे चालविण्यास सोपवून व वरदहस्त ठेवून, सन १९५० शके १८७२ संवत् २००६ कार्तिक शुद्ध पंचमीस सोमवारी उपवास सोडून, श्रीशंकरबोवा हृदयविकाराने वैकुंठवासी झाले.

त्यांचे आज्ञेप्रमाणे हे उभय बंधू एकविचारे श्रींची पूजासेवा, आषाढी उत्सव, रामनवमी उत्सव आदी नित्य - नैमित्तिक कार्यक्रम पार पाडीत.

२४. माणिकप्रभू

(सन १८१७ - १८६५)

मोगलाईत निजाम हैदराबाद राज्यात (आजच्या म्हैसूर राज्यात) कल्याण गावी मनोहर नाईक नावाचे परम भगवद्भक्त रहात होते. त्यांच्या धर्मपत्नीचे नाव बायजाबाई होते. हे दांपत्य दत्तोपासक असून अहोरात्र दत्तसेवा करण्यात निमग्न असे. श्रीदत्त भगवानाच्या आशीर्वादाने त्यांना तीन पुत्र झाले. पहिला मुलगा हणमंत (दादासाहेब), दुसरा माणिकप्रभू व तिसरा नरसिंह (तात्यासाहेब).

मनोहर नाईकांना दृष्टांत झाल्याप्रमाणे श्रीदत्तप्रभूंनी माणिकप्रभूंच्या रूपाने या धर्मपरायण दांपत्याच्या पोटी शके १७३९ (सन १८१७) मध्ये अवतार घेतला. बारशाच्या दिवशी मुलाचे नाव 'माणिकप्रभू' असे ठेवण्यात आले. बाळप्रभूंचे अनुपम तेज पाहून कल्याण गावातील लोक आकृष्ट झाले. गावातील व आसपासच्या खेड्यातील लोक या दत्तावतारी प्रभूंच्या दर्शनास येऊ लागले.

कल्याण गावातील अधिकारी नबाबसाहेबांची मनोहरपंतांच्या कुटुंबावर पूर्ण कृपादृष्टी होती. त्यामुळे माणिकप्रभूंची सर्व व्यवस्था लहानपणापासूनच राजयोगाप्रमाणे होती. त्यांच्या अंगावर हजारो रूपयांचे हिरे, मोती व सोन्याचे दागिने आणि भरजरी उंची वस्त्रे होती. या वस्तू संभाळण्यासाठी त्यांचे सभोवती नेहमी पाचसहा अरब, रोहिले शिपाई नबाबाने ठेविले होते. माणिकप्रभूस पाचवे वर्ष लागल्यानंतर

त्यांची वृत्ती फारच खेळकर होत गेली. गावातील मुलांबरोबर ते नाना प्रकाराचे खेळ खेळू लागले.

कल्याण गावात माणिकप्रभू या नावाचा श्रीदत्तावतार झाला आहे, अशी बातमी सर्वत्र पसरल्यामुळे दर गुरूवारी आसपासचे लोक दर्शनास जमू लागले.

पुढे सातव्या वर्षी मौजिबंधनाचा समारंभ मोठ्या थाटात झाला. गायत्री मंत्राचा उपदेश होताच हे सर्व ब्रह्मकर्म आपोआप स्वमुखाने म्हणू लागले. हा चमत्कार पाहून जमलेले सर्व शास्त्री, पंडित, वैदिक, याज्ञिक वगैरे थक्कच होऊन गेले. हे कोणी महापुरुष असावेत असे सर्वांना वाटू लागले. प्रभू कधी शाळेत गेले नाहीत; परंतु त्यांस बाळपणापासूनच तेलंगी, कानडी, फारशी, उर्दु, संस्कृत आणि मराठी इतक्या भाषा लिहिता वाचता व बोलता येऊ लागल्या. शिकवल्याशिवायच त्यांना स्वयंस्फूर्तीचे संपूर्ण ब्रह्मकर्म व वेदशास्त्रातील सर्व विषय अगदी मुखोद्गत येत होते. चार वेद व सहा शास्त्रांत पारंगत असलेल्या पंडितांचीही त्यांच्यासमोर बोलण्याची प्राज्ञा नव्हती.

प्रभूस आठवे वर्ष लागल्यावर त्यांची वृत्ती फारच चपळ चंचल होत गेली. ते गावातून मुले जमवून गावात व अरण्यात जाऊन नेहमी खेळत असत. एकदा बाहेर पडले की दोन दोन दिवस घरी येत नसत. घरची मंडळी त्यांचा पुष्कळ शोध करीत, परंतु प्रभू सापडतच नसत. अशा परिस्थितीत प्रभूंच्या अंगावर दागदागिने राहिले नाहीत. त्यांनी काही दागिने लोकांना वाटून टाकले. मग नवाबाचा अरब रोहिले शिपायांचा पहारा जागचे जागी राहिला.

प्रभूंची दया आंधळेपांगळे लोकांवर फार असे. तसेच हिंदू व मुसलमान यांच्यावर त्यांची कृपादृष्टी सारखी असे. त्यामुळे मुसलमान लोकही त्यांना भजू लागले. प्रभूंचा हा लौकीक निजाम सरकारच्या कानावर जाऊन पोचला होता.

प्रभू आता घराबाहेर पडण्याचा विचार करू लागले. प्रभूंचे थोरले बंधू दादासाहेब आता सोळा वर्षांचे झाले होते. ते एकान्तात राहून अहोरात्र ईश्वरचिंतनात मग्न असत. धाकटे बंधू तात्यासाहेब हे चार वर्षांचे झाले होते. अशा वेळी प्रभू एके दिवशी कोणालाही न विचारता घराबाहेर पडले व हुमणाबादेपासून वीस कोस असलेल्या मंठाळ गावास जाऊन पोचले. बाहेरगांवचे हजारो लोक प्रभूंच्या दर्शनास येत; परंतु प्रभू तेथे नाहीत हे पाहून ते दादासाहेबांच्या दर्शनावर समाधान मानून नवस वगैरे अर्पण करीत.

प्रभू मंठाळ गावात आहेत हे कळताच प्रभूंचे वडील व मातोश्री तात्यासाहेबांस बरोबर घेऊन मंठाळ

गावी जाऊन प्रभूंना भेटले. तेव्हा प्रभू त्यांना म्हणाले, 'श्री दत्तात्रेयांच्या साक्षात्काराप्रमाणे आम्ही तुमच्या पोटी जन्म घेतला; तुमचे मनोरथ पूर्ण केले. व्रतबंध होईपावेतो तुमचेजवळ राहिलो. आता आम्हांस सर्वत्र संचार करून भक्तजनांचा उद्धार करून अवतारिक कृत्ये केली पाहिजेत. म्हणून यापुढे तुम्ही आमच्याविषयी दुःख व क्लेश करू नयेत. घरी जाऊन दत्तसेवा करून कालक्रमणा करावी. तुमचा आग्रहच आहे तर आम्ही लवकरच येऊन तुम्हांस भेटतो.' असे म्हणून त्यांना निरोप दिला. नंतर प्रभू एक वर्षपर्यंत मंठाळच्या अरण्यात अंबील कुंडाजवळील एका गुहेत गुप्त राहिले. कधीमधी प्रभू मंठाळच्या लोकाना दर्शन देत. ही गुहा अद्याप तेथे असून ती 'माणिकप्रभूंची गुहा' या नावाने प्रसिद्ध आहे.

एका वर्षानंतर प्रभू एकाएकी कल्याणास घरी दत्त म्हणून येऊन उभे राहिले. लोकांना ही बातमी कळताच हजारो लोक दर्शनास येऊ लागले. हजारो रूपये प्रभूपुढे जमा होऊ लागले. प्रभू ते सर्व रूपये रोजच्या रोज गोरगरिबांस खैरात करू लागले. रोज कथा, कीर्तने, पुराणे, भजने व गाण्याचा कार्यक्रम प्रभूपुढे होत असे. असा कार्यक्रम चारपाच वर्षेपर्यंत चालू होता.

तात्यासाहेबांची मुंज झाल्यावर काही महिन्यांनी प्रभूंचे वडील मनोहरपंत यांची समाधी झाली. त्या वेळी मातोश्री बयाबाई यांना अत्यंत दुःख झाले. प्रभूंनी आपल्या ज्ञानसामर्थ्याने मातोश्रींचे नाना प्रकारे समाधान करून वडील बंधू दादासाहेब यांकडून वडिलांचे उत्तरकार्य यथासांग करविले आणि हजारो रूपये दानधर्म केला.

नंतर प्रभू मैलावर गावी आपले कुलदैवत श्रीखंडोबाच्या दर्शनासाठी चंपाषष्ठीस जमणाऱ्या यात्रेस गेले. श्रीखंडोबाची महापूजा बांधून हजारो रुपयांचे वस्त्रालंकार देवास अर्पण केले, व गोरगरीबांस हजारो रूपये दानधर्म केला. हैदराबादचे राजे बंसीधर यांनी श्रीदत्तजयंतीचा सर्व खर्च केला.

मैलारहून पुन्हा आपल्या घरी कल्याणास आले. तेथे आल्यावर प्रभूंनी मुलगी पाहून आपले धाकटे बंधू तात्यासाहेब यांचे लग्न ठरविले. कल्याणच्या नवाबसाहेबांनी दहा हजार रूपये खर्च करून लग्नसमारंभ मोठ्या थाटाने केला. ब्राह्मणभोजने, दानधर्म व सर्व जातींस भोजने वगैरे उत्तम प्रकारे पार पडली. यामुळे प्रभूंची कीर्ती सर्वत्र पसरून शेकडो कोसांवरून नित्य नवी यात्रा दर्शनास येऊ लागली. पुष्कळ पर्यटन करून व अनेक अतर्क्य चमत्कार दाखवून नंतर मुधोळ गावाच्या पहाडतील एका गुहेत प्रभू समाधी लावून बसले. पुढे ते मुधोळ संस्थानात फिरत असता एका वडाऱ्यास सर्पदंश होऊन तो मृत्यु पावला असता त्यास उठविले. त्यामुळे त्यांची कीर्ती होऊन यात्रा भरण्यास आरंभ झाला. मुधोळच्या आसपास प्रभूंच्या दहापाच गाद्या स्थापन झाल्या.

हुमणाबाद आणि गडवंती यांच्या दरम्यान निबिड अरण्यात असलेल्या एक जुन्या शिवालयात एक ब्राह्मणाच्या कुटुंबास, ते श्रीप्रभूंच्या दर्शनासाठी येत असता हत्यारबंद लुटारू चोरांनी त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांचे सर्व वित्त लुटून त्यांचा प्राण घेण्यासाठी शस्त्रे उगारली. तेव्हा सर्व मंडळींनी प्रभूंचा धावा केला. त्याच वेळी भक्तवत्सल श्रीप्रभू तेथे प्रकट झाले. श्रीसद्गुरु माणिकप्रभूंच्या दिव्य शक्तीने चोरांनी मारण्यासाठी वर केलेले हात जागच्या जागी थिजून गेले व पाय लुळे पडले. तेव्हा चोर श्रीप्रभूंना शरण गेले व त्यांची त्यांनी माफी मागितली. तेव्हा प्रभूंना वंदन करून ते चोर आनंदात तेथून निघून गेले. श्रीप्रभूंनी त्या ब्राह्मण कुटुंबाचे कोटकल्याण केले.

त्या दिवसापासून प्रभूंनी आपले राहण्याचे ठिकाण तेथेच करून पुढे समाधीकाळपर्यंत भक्तजनांचा उद्धार करीत तेथेच राहिले.

प्रभू अरण्यात शिवालयाजवळ येऊन राहिल्याची खबर लागताच हुमणाबादेहून सरकारी अंमलदार नायब प्रभूंच्या दर्शनास आले व जुन्या शिवालयाची साफसफाई करून देवास रूद्राभिषेक करण्यात आला. पाच दिवस तेथे मोठा समारंभ झाला. ब्राह्मणांस व इतर सर्व जातीचे लोकांस भोजने देण्यात आली. ब्राह्मणांना पात्री एकेक रूपया प्रभूंनी दक्षिणा दिली व गोरगरीबांस दानधर्म पुष्कळ केला. प्रभूंच्या दर्शनास हजारो लोक नित्य येऊ लागले. प्रभू एका जुनाट बेलाच्या खोडाखाली उघड्यातच बसत. यात्रेसाठी येणारे लोक कोणी झाडाखाली व कोणी पाल्याचे पडदे लावून राहू लागले.

हुमणाबादच्या सरकारी नायब व कामदार मंडळींनी साहित्य सरंजामाची कोठी तेथे लावून दिली आणि सेवेसाठी व इतर व्यवस्थेसाठी चाकर माणसे ठेविली.

कल्याणहून तात्यासाहेब व मातोश्रीसह भक्तमंडळी राहण्यासाठी प्रभूंजवळ आली; परंतु प्रभूंनी त्यांना दादासाहेबांजवळ राहण्याची व आठवड्यातून एक वेळ गुरूवारी अथवा शनिवारी येथे येण्याची आज्ञा केली. इतर ब्राह्मण, यात्रेकरू, आंधळे, पांगळे, आणि सेवेकरीता राहिलेले रोगी यांच्या खाण्यपिण्याची व्यवस्था भंडारखान्यातून होत असे.

पुढे श्रीदत्तजयंतीचा उत्सव फारच थाटात झाला. याच वेळी तात्यासाहेबांनी प्रभूंची आज्ञा घेऊन विद्वान ब्राह्मणांकडून श्रीदत्ताच्या गादीची स्थापना केली.

तात्यासाहेब, देशमुख व नायब वगैरे मंडळींनी प्रभूंच्या आज्ञेने बऱ्याच झोपड्या बांधून त्या जागेस

गावाची रचना आणिली. श्रीदत्तांची गादी व प्रभूंसाठी वर छापरी घालून व खाली पक्की चिरेबंदी इमारत बांधून जागा सुशोभित केली. पुढे चार-पाच वर्षांनी सर्व जागा व्यवस्थित करून या पुण्य स्थळास 'श्रीमाणिकनगर' असे नाव ठेवले. भक्तजनांनी पुढे माणिकप्रभूंकरीता गादी तयार केली आणि भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्यासाठी प्रभू त्यावर आनंदाने बसू लागले. श्रीदत्तांच्या गादीजवळ नित्य भजन, पूजन व आरत्यांचा थाट होऊ लागला.

अरब व रोहिले लोकांत प्रभूंची कीर्ती होऊन ते प्रभूंच्या दर्शनास येऊ लागले. पुढे पुढे तर मुसलमान लोकांचे मेळे व मोठेमोठे पीरजादे प्रभूंच्या दर्शनास येऊ लागले. प्रभू हिंदू व मुसलमान भक्तांच्या सर्व मागण्या पुऱ्या करीत; कोणाची पोटदुखी बरी करणे, कोणास मुले देणे, महारोग बरे करणे, पिशाच काढणे इत्यादी हजारो मागण्या प्रभूंच्या जवळ येत. यात्रेकरू, व्यापारी, शेठसावकार, सरकारी कामगार इत्यादी लोकांचे प्रभूपुढे लाखो रूपये भेट म्हणून जमत असत. हिंदू व मुसलमान यांचे मिळून वर्षातून चार मेळे प्रभूजवळ जमत असत. मोहरम व ग्यारबी या दोन महिन्यांत मुसलमानांचे, संक्रांतीस जंगमांचा व श्रीदत्तजयंतीस हिंदूंचा मेळा जमत असे. प्रभू सर्वांना एक रूपयापासून हजार रूपयेपर्यंत बिदागी देत असत. जो जे मागेल ते त्याला बहुधा प्रभूंकडून मिळायचेच ! नाही कोणास म्हणत नसत व रिक्त हाताने कोणाला जाऊ देत नसत. दरवर्षी एकंदर तीस लाख रूपये खर्च होत असत. याप्रमाणे माणिकनगरात श्रीमाणिकप्रभूंची दिनचर्या नित्य आनंदात व उत्सवात चालत असे.

प्रभूंच्या मनात राजकीय थाट वाढविण्याचा मुळीच हेतू नव्हता. फक्त परोपकार व दानधर्म यांशिवाय त्यांचा कोणताही हेतू नव्हता. परंतु तात्यासाहेबांनी आपल्या हौशेने चारपाच वर्षांत माणिकनगरास व प्रभूंच्या दरबारास फारच शोभा आणली. सर्व प्रकारच्या जिनसा मिळण्यासाठी लहानशी बाजारपेठही बसविली गेली. माणिकनगरास पूर्व व पश्चिम अशा दोन मोठ्या वेशी बांधल्या, आणि प्रत्येक वेशीवर जमादार व रोहिले अरब शिपायांचा बंदोबस्त ठेवला. तसेच नगरखान्याची संस्थापना करण्यात आली.

वडील बंधू दादासाहेब व मातोश्री बयाबाई यांची निर्याणाची वेळ जवळ येताच श्रीप्रभूंनी ब्रह्मज्ञानाचा बोध केला. तात्यासाहेबांनी समाधी घेतली व मातोश्री श्रीदत्तस्मरण करीत ब्रह्मरूपी लीन झाल्या. पुढे सर्व विधी धर्मशास्त्राप्रमाणे श्रीप्रभूंच्या व तात्यासाहेबांच्या हाताने झाले. प्रभूंनी हजारो रुपये दोगांप्रीत्यर्थ दानधर्म केला.

पुढे शृंगेरीचे जगद्गुरू श्रीशंकराचार्य श्रीमाणिकप्रभूंच्या भेटीस आले. श्रीप्रभूंची स्वारी मोठ्या थाटाने श्रीजगद्गुरुंस सामोरी गेली होती.

जगद्गुरुंना सिंहासनावर बसवून त्यांची तात्यासाहेबांकडून यथासांग पाद्यपूजा करवून त्यांना वस्त्रे, भूषणे, हत्ती, घोडे, पालख्या सर्व अर्पण केले. भोजनसमारंभ मोठ्या थाटाने झाला. प्रभूंचा आदरसत्कार स्वीकारून जगद्गुरूंची स्वारी जाण्यास निघाली तेव्हा प्रभू त्यांना पोचविण्यासाठी दोन कोसपर्यंत गेले होते.

काही दिवसांनंतर पुढे तात्यासाहेबांची प्रकृती बिघडल्याने व त्यांचा समाधिकाळ जवळ येत आहे असे भविष्य पाहून प्रभूंनी तात्यासाहेबांचे ज्येष्ठ चिरंजीव मनोहर अप्पासाहेब यांच्या मुंजीचा बेत ठरवून मुंज मोठ्या समारंभाने उरकून घेतली. पुढे तात्यासाहेबांनी स्वतः गरूचरित्राचे पारायण करून पुष्कळ दानधर्म केला. भजन, पूजनादी सर्व सत्कर्म साधून नियमित दिवशी आनंदाने बोलणेचालणे करून सर्वांचा निरोप घेऊन प्रभूंच्या चरणावर मस्तक ठेविले आणि मग योगासन घालून समाधी घेतली. प्रभूंनी त्यांचे चिरंजीव अप्पासाहेबांकडून सर्व उत्तरविधी शास्त्रोक्त करविला आणि हजारो रुपये दानधर्म करून तात्यासाहेबांचे नाव प्रभूंनी अजरामर करून ठेविले.

श्रीसमर्थ अक्कलकोटचे स्वामी महाराज एकदा प्रभूंच्या भेटीस आले होते. प्रभूंची व त्यांची एकांतात भेट झाली होती.

यानंतर प्रभूंनी समाधी घेण्याचा निश्चय केला. समाधीचा दिवस मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी मुक्रर केला. समाधी घेतल्यानंतर पुढे चार दिवसांपर्यंत ही गोष्ट गुप्त ठेवण्याविषयी आपल्या विश्वासू तीन चार भक्तांस सांगितले. प्रभू त्यांना म्हणाले, 'तसे जर न केले तर मायामोहामुळे मध्येच हा बेत उघड झाल्यास अनर्थ होईल. कारण मुसलमान भक्त मायामोही व भावनाविवश आहेत ते येथे येऊन गोंधळ करतील व मग समाधीस विघ्न येईल. म्हणून ही गोष्ट गुप्त ठेवावी आणि समाधी घेतल्यानंतर चार दिवसांनी लोकांस दर्शनास सोडावे. समाधी झाल्यावर सोळावे दिवशी अप्पासाहेबांस गादीवर बसवून सर्व व्यवस्था पूर्ववत् चालू ठेवावी' असे सांगून समाधी तयार करण्याची सर्व व्यवस्था त्यांच्याकडून गुप्त रीतीने करविली.

मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीस सूर्योदयापूर्वी स्नान करून मग अप्पासाहेबांकडून प्रभूंनी पूजाअर्चा करवून गळ्यात पुष्पांचे हार घातले व पंचारती करून घेतली. सर्वास प्रसाद दिला. नंतर आपल्या गळ्यातील हार काढून अप्पासाहेबांच्या गळ्यात प्रसाद म्हणून घातला आणि सर्वास आशीर्वाद देऊन प्रभू आत समाधीत बसले. मग 'अवधूत चिंतन श्रीगुरुदेव दत्त' अशी सर्वांनी गर्जना करून एका हाताने नेत्रांचे अश्रु पुशीत व दुसऱ्या हाताने द्वारास चिरा लावून बंदोबस्त केला. नंतर सर्व मंडळी मनातल्या मनात खिन्न होऊन आपल्या घरी गेली. अशा रीतीने शके १७८७ मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी सन १८६५ मध्ये श्री सद्गुरू माणिकप्रभू समाधिस्थ झाले. पुढे सोळाव्या दिवशी अप्पासाहेबांना त्यांच्या गादीवर बसविले.

प्रभू मोठे वक्ते आणि अनेक भाषाभिज्ञ होते. त्यांनी विपुल काव्यरचना केली आहे. त्यांच्या कविता मोगलाईत व इतर ठिकाणी प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी 'कल्पतरू' नावाचा ग्रंथ लिहीला आहे. श्रीमाणिकप्रभूंची पुण्यतिथी दरवर्षी मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशीस मोठ्या थाटाने साजरी होते. याशिवाय दरवर्षी बरेच उत्सव उजविण्यात येतात. परंतु मुख्य उत्सव श्रीदत्तजयंतीचा मार्गशीर्ष शुद्ध एकादशी ते पौर्णिमेपावेतो पाच दिवसांपर्यंत थाटामाटाने साजरा करण्यात येतो. या उत्सवात व पुण्यतिथीस जातपातीचा कोणताही भेद ठेविल्याशिवाय अखिल भारतातील लोक येऊन भाग घेतात. लाखो लोकांची यात्रा जमते. प्रभूंच्या नंतर श्रीमनोहर माणिकप्रभू व श्रीमार्तंड माणिकप्रभू यांनी हा संप्रदाय वाढविला.

श्रीमाणिकप्रभूंच्या पदांची थोडी ओळख खालील पद्यांवरून होण्यासारखी आहे.

१. श्रीगुरू माझा दत्त दयाघन रे ॥ धृ ॥ अंतर चालक त्रिभुवनपालक ॥ सकलांसी जीवन रे ॥
१ ॥ अखंड अगोचर व्याप्तचराचर ॥ शाश्वत चिद्घन रे ॥ २ ॥ माणिकदासासी मेळविलें स्वरूपासी
॥ देअुनि अुन्मन रे ॥ ३ ॥

२. श्रीपाद श्रीवल्लभा मां पाहि ॥ यतिवर्या दीन करूणा शब्दे करूनि बाही ॥ धृ ॥ नगर पीठ पुर
पुर्व दिशेसि राज पीता सुमतिच्या कुशीं ॥ दत्तात्रय त्वां अपस्तंभ वंशीं अरूपरूप परि देह धरिलासी ॥
१ ॥ मुंज लागली सप्तम वरूषीं लग्न लावितां न लगे म्हणसी ॥ देअुनि दोन पुत्र मातेसी बद्रिकाश्रम पाहूं
गेलासी ॥ २ ॥ गोकर्णी तीन वर्षे वास श्रीगिरी चातुर्मास ॥ निवृत्ति संगमाहुनि कुर्वपुरासी ॥ कृष्णा गंगा
वाहे ग्रामास ॥ ३ ॥ अंबिका पुत्र त्या मतिमंदासी ॥ कृपादृष्टीनें पंडित करिसी ॥ पुत्र ज्ञानि होय पुढील
जन्मासी व्रत दिधले तिसी शनिप्रदोषीं ॥ ४ ॥ वर दिधला त्वां रजकालागी विदुर नगरींचे राज्यसुखी भोगी
॥ नरसिंह सरस्वती होअुनि योगी दर्शन देइन मी तुजलागी ॥ ५ ॥ गंगेमधें गुप्तचि झाला कुर्वपूरामधें
वासचि केला ॥ ६ ॥ पाहि पाहि श्रीसद्गुरूनाथा कृपा करूनी दर्शन दे आता ॥ तुजवीण कोण असे मज
दाता ॥ माणिकदास तारि दीनानाथा ॥ ७ ॥

३. राखी लाज माझी अवधूता ॥ धृ ॥ तुझें नाम घेअुनि हिंडे जगीं मी ॥ वागवूनि पंचभूतां ॥ १ ॥
माणिकदासाचें विघ्न दूर करी ॥ दत्त अत्रेयाच्या सुता ॥ राखी लाज ॥ २ ॥

२५. नारायण महाराज जालवणकर

(सन १८०७ - १८६७)

श्रीनारायणमहाराज जालवणकर यांचा जन्म झाशीनजीक जालवण म्हणून गाव आहे तेथे झाला. यांचे वडील तात्या पुराणीक यांनी सत्पुत्रप्राप्तीच्या कामनेने श्रीमद्भागवताची शंभर पारायणे केली व त्या तपाच्या प्रभावानेच ह्या पुरूषाने त्यांच्या पोटी जन्म घेतला. हे ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण. श्रीनारायणमहाराज एक वर्षाचे असतानाच त्यांची ब्रह्मरूप झाली व त्यानंतर त्यांच्या आजीने त्यांचा प्रतिपाळ केला. वडिलांनी त्यांच्या वयाच्या ८ व्या वर्षी त्याची मौंज केली व १० व्या वर्षी लग्न करून दिले. परमार्थाची परमप्रीती हा यांचा उपजत धर्म होता. अनेक जन्मसंसिध्द अशा महापुरूषांच्या उदयात भगवत्प्रीती स्वभावसिध्द असते, ती त्यांना बाहेरून शिकावी लागत नाही.

पूर्वसंस्कारबलाने नारायणास बालपणापासूनच देवाचे वेड लागले. नारायण पाच वर्षांचा होताच तासचे तास फडताळात जाऊन डोळे मिटून बसे, व 'येथे बसून काय करितोस?' असे आजीने विचारले म्हणजे मी 'देव पहात होतो' असे उत्तर तो देत असे! विवाहोत्तर वैराग्यलाभ होऊन हे घराबाहेर पडले. मथुरेस गोवर्धनबाबा नावाचे हठयोगी होते, त्यांच्यापाशी ते हठयोग शिकले, व त्यांनीच यांना ध्यानोपासनादी मार्ग दाखवून दिला. चार वर्षे तेथे राहिल्यावर व अभ्यास यथासांग केल्यावरही 'समाधान झाले नाही' असे त्यांनी गोवर्धनबाबांस निर्भयपणे सांगितले, तेव्हा 'श्रीदत्त दर्शन होईल तेव्हाच तुझे समाधान होईल' असे त्यांनी उत्तर केले.

यानंतर बापाच्या बोलण्यावरून हे दोन वर्षे पुन्हा घरी जालवणास गेले. तेथे त्यांस एक पुत्र झाला. पण पुत्र व त्याची माता दोघेही आठ दिवसांतच निवर्तल्यामुळे ते संसारपाशातून मोकळे झाले. नारायणमहाराज यानंतर गिरनार पर्वतावर गेले व तेथे त्यांनी श्रीदत्ताची उपासना मनोभावे केली. त्यांचे कडक अनुष्ठान व तीव्र भक्ती पाहून श्रीदत्त प्रसन्न झाले. १४ दिवस अन्नपाणी वर्ज्य करून श्रीदत्तदर्शनासाठी ते धरणे धरून बसले, व धावे करून दत्तदर्शन होत नाही असे पाहून ते निराश झाले व १४ व्या दिवशी पर्वताच्या कड्यावर उभे राहून देहत्यागाचा त्यांनी संकल्प केला; इतक्यात श्रीदत्त साक्षात प्रगट झाले. 'मुला ! हे काय करितोस?' प्रश्नास 'श्रीदत्तात्रेय भेटत नाहीत म्हणून देहत्याग करितो' असे त्यांनी उत्तर केले. 'नुसत्या स्थूल देहाच्या त्यागाने दत्त भेटतील काय? या प्रश्नास 'मला हा देह नकोसा झाला आहे' असे त्यांनी उत्तर केले. मग श्रीदत्तांनीही हात धरून त्यास गुंफेत नेले व निजरूप दाखवून समाधान केले. चारी देहांचे निरसन होऊन नारायण नारायणरूप झाले. साक्षात् श्रीदत्तांनी त्यांस ब्रह्मविद्येचा बोध केला; तेव्हा ते कृतकृत्य झाले. गिरनार पर्वतावर निरंजनस्वामी म्हणून एक दत्तभक्त होते. त्यांचाही त्यांस सहवास झाला. तेथे वर्षे राहून श्रीदत्ताज्ञेने ते लोकोद्धारार्थ बाहेर पडले.

त्यांनी दक्षिणोत्तर सर्व तीर्थक्षेत्रांच्या यात्रा केल्या व जेथे जेथे संसारतप्त जीव शरण आले तेथे तेथे त्यांनी ब्रह्मोपदेश करून त्यांचा उद्धार केला. काही संन्यासीही शरण आल्यामुळे त्यांच्यासाठी त्यांनी परमहंसदीक्षा घेतली. काही काळ ते ब्रह्मावर्तास राहिले; हरिद्वार, ग्वाल्हेर, काशी येथेही राहिले. त्यांचे शिष्य धार, देवास, इंदोर, बडोदा, झांसी, काशी इकडेच अधिक होते.

महाराजांचे काही चमत्कारही प्रसिध्द आहेत. ते ब्रह्मावर्तास ;असताना तेथे शिष्यमंडळी पुष्कळ झाली. नित्य श्रवणास इतर लोकही जमत. तेथे महादेव आपटे नावाचा एक कुतर्की ब्राह्मण महाराजांची पाठीमागे खूप निंदा करीत असे. एके दिवशी तो महाराजांचा पोशाख अंगावर घालून आरशात तोंड पहात बसला होता, तोच महाराज तेथे आले. ते म्हणाले, 'महादेवा ! तू उन्मत्तपणाने निंदा करितोस, पण मुका होशील व तुझा हा देह निरुयोगी होईल !' सत्पुरुषांची वाचासिध्दी अमोघ असते; महादेव लगेच मुका झाला. पुढे तो शरण आला व पुनरपी कोणाचीच निंदा न करिता वाणी नामस्मरणाला वाहीन असे त्याने कबूल केले. तेव्हा त्याला पुन्हा वाचा आली. महाराज रात्री गंगातीरावर चौरंगावर बसून ध्यानस्थ होत. ते दर मार्गशीर्ष पौर्णिमेस श्रीदत्तजयंतीचा उत्सव करीत, त्यावेळी दहापाच हजार पान होत असे. महाराजांची शिष्यीण बाळाबाई एकनिष्ठ उपासक होती. तिला महाराजांनी हरिद्वारास जातेवेळी पादुका दिल्या. त्या ग्वाल्हेरीस त्यांच्या घरी (आप्पा कानड्याच्या बाजारात बक्षी यांचे शेजारी) आहेत. महाराज धौम्यारण्यात बारा वर्षे एकांतात राहिले. तेथे असताना ते जेवीत नसत. धारच्या राजाने महाराजांचा उपदेश घेतला. राजाची भक्ती पाहून त्यांनी त्यास बोधामृत पाजले. राजाने महाराजांची पूजा केली व त्यांवर मोहोरांचा अभिषेक केला व पुष्कळ जवाहीर अर्पण केले. महाराजांनी नंतर ते शिष्यमंडळीस देऊन टाकले. महाराजांस काशीस 'चिमटेबोवा' म्हणत. अंगावर भगवे वस्त्र, पायात पादुका, पायापर्यंत लोंबणारे रेशमी वस्त्र, हातात चिमटा, बोटात आंगठ्या, कपाळास केशरी गंध व मध्ये दोन लाल टिळे, लहानशी दाढी, असा त्यांचा थाट असे. त्यांच्या शिष्यांत रत्नागिरी येथील नारायणबाबा, कल्याण येथील सखारामबाबा, मुंबई येथील राधाकृष्ण तोरणे, इंदूर येथील लक्ष्मणबाबा, इ. मंडळी कृतकार्य झालेली होती. लक्ष्मण महाराजांचा मठ इंदूर येथे आहे. त्यांचे शिष्य बलभीमबोवा साडेकर हे पुढे प्रसिध्दीस आले.

यांचे ग्रंथ अलीकडेच त्यांच्या योग्यतेच्या मानाने प्रसिध्दीस आलेले आहेत. यांची वाणी अत्यंत प्रासादिक आहे हे काही सांगावयास नको. यांची अष्टके, पंचके व श्लोक बरेच प्रसिध्द आहेत. यांची दहाबारा अस्सल पदे मुमुक्षुत प्रसिध्द झाली आहेत. 'विसरू कसा मी गुरुपादुकांना' हे यांचे 'गुरुपादुकाष्टक' व 'सुविचारमाला' यांची ओळख महाराष्ट्राला झालीच आहे.

- १) संसारी असतां प्रवाहपतितद्वंद्वंसी त्रासूं नको ।
२) भूलोकांत महाप्रसंग पडतां तूं सत्त्व सोडूं नको ।

इ. सुविचारमालेतली. मौक्तिके अनमोल आहेत. अभंगापैकी एक दोन देतो:-

१. संतचरणतीर्थी करीन आंघोळी ।
अैसे वनमोळी करी मज ॥ १ ॥
संतचरणजांमाजीं मी लोळेन ।
अैसें नारायण करी मज ॥ २ ॥
म्हणे नारायण गुरू निरंजन ।
दास म्हणवीण संतांचा मी ॥ ३ ॥

२. तुझे हातीं दिले हात ।
नको करूं माझा घात ॥ १ ॥
तुझे पार्यी माथा ।
ठेवियेला सदगुरूनाथा ॥ २ ॥
कैसा तरी तुझा । अंगीकार करी माझा ॥ ३ ॥
भेट देई नारायणा । दत्तदेवा निरंजना ॥ ४ ॥

‘बोधाष्टका’ त महाराज उपदेश करितात -

तूतें देह नसे शुभाशुभ कदा तत्कर्म तेंही नसे ।
ऐसें हे निजमानसीं समजतां प्रारब्धरेषा पुसे ॥
शुद्धात्मा विलसे सदा त्रिभुवनीं अद्वैत तें पाहणें ।
ब्रह्मानंद अगाध चिन्मय सुधासाम्राज्य तें भोगणें ॥ ५ ॥

‘निर्वाणपंचका’ त ते सांगतात :-

निर्वाणबोधरवि हत्कमलीं अुदेला
मायांधकार सविकार विकल्प गेला ।
दुद्वैत दुःखशिण अंतरिंचा निवाला

आरण्य घोर गृह थोर समान त्याला ॥ १ ॥

सिध्दयोगाष्टकात ते म्हणतात:-

वैराग्य भाग्य तरि श्लाघ्य म्हणूं त्याला
भोक्ता न भोग्य गुरू वदे जयाला ।
जो का निरंजनपदींच अखंड राहे
आनंदमग्न सम चिन्मय डोलताहे ॥ २ ॥

महाराजांची १६९ ओव्यांची 'परमार्थदीपिका' व 'अभंगचाळिसी' सुंदर आहेत.

यांचे मुख्य ग्रंथ सात आहेत व ते 'सप्तसागर' या नावाने प्रसिध्द आहेत. १. ज्ञानसागर- यात मनुष्याचे चार वर्ग अधिकारपरत्वे सांगून त्यांच्या कर्तव्याचा विचार केला आहे.

२. विज्ञानसागर- यात कर्म व ज्ञान ही साधने भगवत्प्राप्तीस अवघड आहेत व भक्ती हेच साधन सुलभ आहे. ३. बोधसागर - यात सदगुरूने मुमुक्षूस केलेला बोध दिला आहे. ४. कैवल्यसागर- यात तोच बोध जास्त विस्ताराने व आधार दाखवून केला आहे. या ग्रंथासारखा आत्मस्वरूपबोध करून देणारा सुलभ ग्रंथ मराठी भाषेत मिळणे कठीण आहे, असे मला वाटते. ५. आनंदसागर- यात स्वरूपानंदाचे वर्णन आहे. ६. शांतिसागर- यात अपरोक्षज्ञाननिष्ठ व शांत पुरुषाची लक्षणे सांगितली आहेत. ७. करूणासागर- यात शेवटी भगवद्भक्ताने भगवंताची करूणा भाकली आहे. हा ग्रंथ मोठा चित्तवेधक आहे. याचे दोन खंड असून पूर्वार्धात १८९६ व उत्तरार्धात १५७७६ मिळून १७६७२ ओव्या आहेत. पूर्वाधाच्या शेवटी

निरंजनाचे चरण । भावें वंदी नारायण ।
पूर्वार्ध झाला संपूर्ण । भाविकांचा हितकर्ता ॥
जे कां भावें वाचिती ।
त्यांचे मनोरथ ऐसेचि पुरती ।
जैसे माझे श्रीपती ।
पुरविता झाला निजांगे ॥

अशा दोन ओव्या आहेत. या ग्रंथाची एकच प्रत बडोद्यास श्री. कृष्णराव रघुनाथ धारकर यांचे घरी आहे. यांचे तीर्थरूप श्री. रा. रघुनाथ बापूजी उर्फ भाऊसाहेब धारकर महाराजांचे थोर अधिकारी शिष्य

होते. अलीकडे मुंबई येथील जोगेश्वरीच्या ट्रिनिटी पब्लिसिटी सोसायटीने श्रीनारायण महाराज जालवणकर उर्फ चिमटेबाबा यांचे समग्र ग्रंथ लोकांना उपलब्ध करून दिले आहेत.

२६. विष्णुबाबा ब्रह्मचारी

(सन १८२५ - १८७१)

अव्वल इंग्रजीच्या काळात ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या विरूद्ध चळवळ उभारून हिंदू धर्माची बाजू मांडणाऱ्या विष्णू भिकाजी गोखले यांच्या कार्यामागे श्रीदत्तात्रेयांची प्रेरणा होती. यांचा जन्म कुलाबा जिल्ह्यातील शिरवली गावी झाला. घरच्या गरिबीमुळे यांना शिक्षण फारसे घेता आले नाही. तालुका कचेरीत, भुसार मालाच्या दुकानात, कस्टम खात्यात यांना नोकरी करावी लागली. वयाच्या तेविसाव्या वर्षी हे आत्मसाक्षात्कारासाठी घराबाहेर पडून सप्तशृंगीच्या डोंगरावर तपश्चर्या करीत राहिले. यांनी आपल्या संक्षिप्त आत्मवृत्तात लिहिले आहे, 'मी लग्न केले नाही, या कारणावरून व माझा वर्तणुकीवरून मला ब्रह्मचारीबाबा म्हणतात.

... लहानपणापासून मला वेदोक्त धर्माचा विचार करण्याची सवय होती. पुढे माझ्या वयाचे विसावे वर्षी मला ईश्वराकडून साक्षात्कारद्वारा सूचना झाली. नंतर मी आपले वयाची तेवीस वर्षे, आठ महिने, तेवीस दिवस झाल्यावर कौपीन धारण करून एकान्तविचार करण्याकरिता सप्तशृंगीच्या डोंगरावर व आजूबाजूच्या अरण्यात वगैरे गेलो. त्या ठिकाणी निर्मनुष्य स्थलावर काही वर्षे, मास, दिवस भक्ती करून निवास केला.'

यानंतर आपणांस आत्मसाक्षात्कार कसा झाला, दत्तात्रेयांचा वर कसा मिळाला, हे सांगताना विष्णुबाबांनी म्हटले आहे, 'मला आत्मप्राप्तीच्या उत्कंठतेमुळे व विचारामुळे ईश्वराचा साक्षात्कार होऊन आत्मज्ञानप्राप्ती झाली. पहा, मला ईश्वरावाचून सद्गुरू कोणी मिळाला नाही.' विष्णुबाबांची चांगल्या गुरूशी भेटच झाली नाही. बहुतेक सर्व अज्ञानी व ढोंगी भेटले. कोणी जादूच्या, कोणी किमयेच्या, कोणी विषयाच्या छंदात होते, तर कोणी द्रव्यलोभी होते. म्हणून त्यांनी सप्तशृंगीच्या डोंगरावरील एकान्तवास पत्करला. 'ईश्वरावर भरंवसा ठेवून अरण्यासंबंधी कंदमूलभक्षण करून, निर्झरोदक पान करून गुहेत वगैरे ठिकाणी निर्मनुष्य स्थळी नग्न राहून अवधूत राहिलो आणि वेदान्त विचार, ध्यानधारणा अतिशय केली. तेणेकरून ईश्वराने दयाळूपणाने मला अनुभविक आत्मज्ञानी करून उपदेश करण्याची आज्ञा केली. म्हणून मी उपदेश करीत फिरत आहे.'

विष्णुबावांनी नाना प्रकारचे भलेबुरे अनुभव घेतले. नाना मतमतांतरे तपासली. परंतु त्यांत त्यांचे मन रमले नाही. त्यांना साक्षात् ईश्वरी कृपेचे वरदान मिळाल्याची हकीकत ऐकण्यासाठी आहे. ते म्हणतात, 'मला हजारो मनुष्यांच्या सभेत ज्या ज्या इसमास जे जे पाहिजे, तेच सुचते. हाच काय तो माझ्यात गुण आहे. तो मला दत्तात्रेयांचा वर आहे. मला प्रश्नाबरोबर तत्काळ आणि जलद उत्तर देऊन समाधान करता येते.... मला दत्तात्रेयांचा वर आहे; त्यामुळे बोलण्यात मला कोणी जिंकिल असे नाहीच नाही.' ज्या दत्तात्रेयांनी त्यांना वर दिला त्यांना उद्देशून ते आपल्या आत्मवृत्तात म्हणतात;

'हे ईश्वरा, तू मला अरण्यात शंकर-पार्वती रूपाने अनेक वेळा दर्शन देऊन आज्ञा दिलीस की, माझ्या वेदोक्त विषयात ज्या तारक गोष्टी आहेत त्या लोकांच्या मनात ठसवून दे; कारण की त्या गोष्टींचा लोप झाला आहे. त्या तू सांगितलेल्या गोष्टी मी जगात प्रकट केल्या आणि ह्या वेदोक्त धर्मप्रकाश ग्रंथात व भावार्थसिंधू ग्रंथात लिहून सर्वास दिल्या. या गोष्टी ऐकून सर्वांचे अंतःकरणात ज्ञान उद्भूत व्हावे याविषयी तुझी कृपादृष्टी सर्वांकडे व्हावी. हे ईश्वरा, बापा, तू दत्तात्रेय अवताररूपाने दर्शन देऊन बोललास की, तू जगात तारक उपदेश कर. पण त्या वेळेस मी बोललो की, मला संस्कृत भाषा येत नाही. मग तू हास्यवदन करून बोललास की जा, विष्णू, तू सहज भाषण करशील. तोच वेदगर्भीचा परमसिध्दांत होईल. त्याप्रमाणे या जगात मी बोलतो आणि सर्व पोकळीत तुझे ज्ञानरूपी कान आहेत म्हणून तू ऐकतोस.'

याप्रमाणे परमतखंडण करून वैदिक धर्माची स्थापना करण्यासाठी दत्तात्रेयांकडून विष्णुबावांना प्रेरणा मिळाली. पंढरपूर, सांगली, मिरज, वाई, सातारा, पुणे, नगर, मुंबई इत्यादी ठिकाणी त्यांचे प्रचारकार्य चाले. भावार्थसिंधू, वेदोक्त धर्मप्रकाश, सुखदायक राज्यप्रकरणी निबंध, चतुश्लोकी भागवत याचा अर्थ, सहजास्थितीचा निबंध, सेतुबंधनी टीका इत्यादी त्यांच्या ग्रंथांतून त्या काळच्या मानाने खूपच प्रगत व क्रांतिकारक विचार आहेत. 'सर्व प्रजा एक कुटुंब आहे' अशा विचाराचा विस्तार त्यांनी केला. फारसा शास्त्रीय आधार नसला तरी बावांचे साम्यवादी विचार आजही चकित करणारे आहेत.

२७. बालमुकुंद

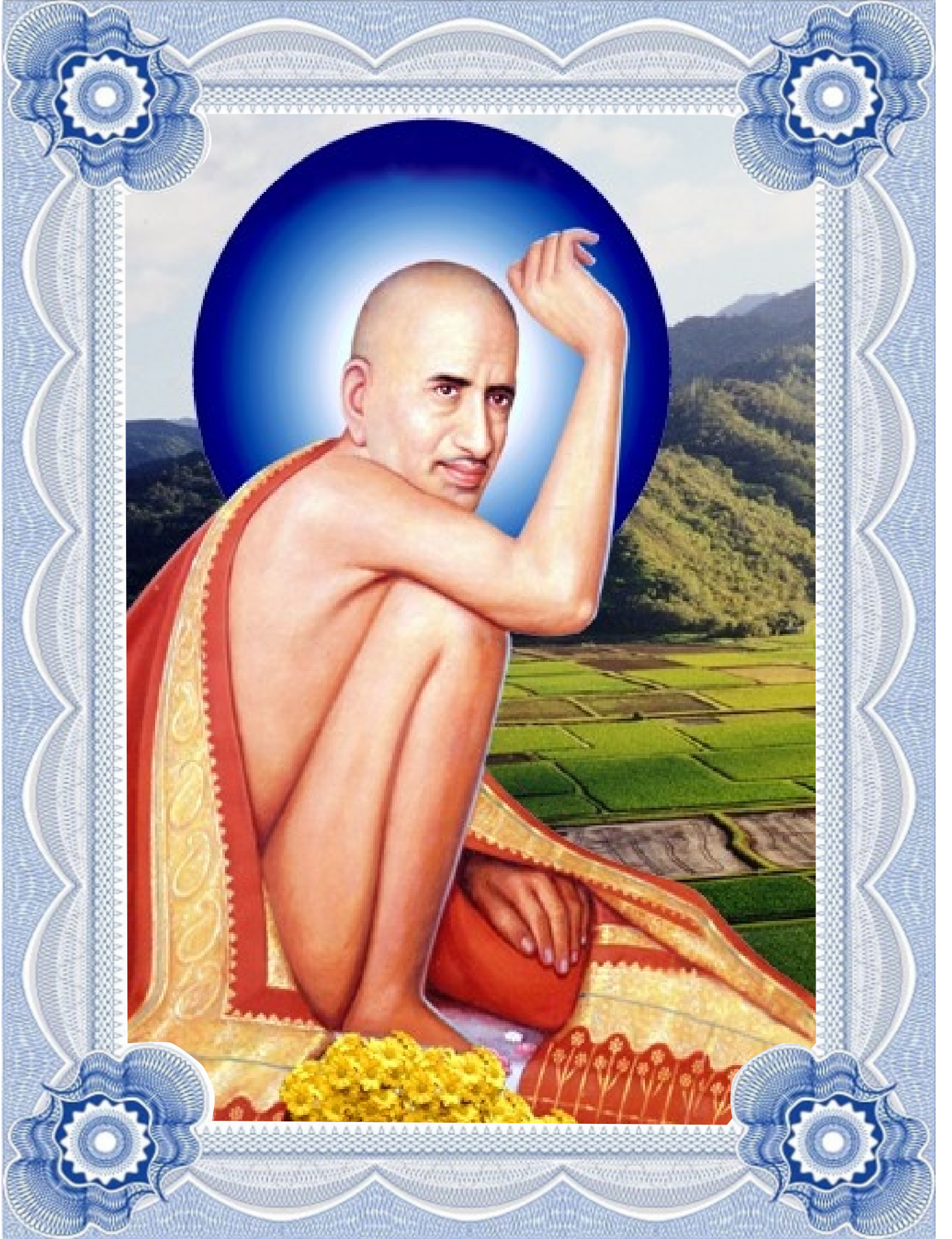
(समाधी, सन १८७७)

श्रीबालमुकुंद अथवा बालावधूत हे प्रख्यात दत्तोपासक श्रीपंतमहाराज बाळेकुंद्रीकरांचे गुरू होत. बेळगाव जिल्ह्यातील खानापूर तालुक्यातील मलप्रभा नदीच्या काठी पार्श्ववाड नावाच्या गावी १८५० च्या सुमारास बाळाजी अनंत कुलकर्णी ऊर्फ बळप्पा नावाचे एक ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण रहात असत. बाळप्पांचे पुर्वज वाईकडील असून ते स्मार्त होते. पार्श्ववाडकडे राहू लागल्यावर त्यांनी वैष्णव

पंथाची दीक्षा घेतली. अंगी वैराग्य बाणल्यामुळे त्यांचे संसारातील व व्यवसायातील मन उतरले व त्यांनी तपाचणास आरंभ केला. निर्जन योगधारणेचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांना श्रीरामचैतन्य नावाच्या एका अवधूताचे दर्शन झाले. या श्रीरामावधूतावर श्रीदत्तात्रेयांचा अनुग्रह झाला होता. हेच बाळप्पा पुढे बालावधूत अथवा बालमुकुंद या नावाने प्रसिध्दीस आले. पुढे कबरीवनात त्यांनी आणखी योगसाधना आरंभिली. पार्श्ववाड गावातील मल्लिकार्जुनांच्या देवालयात ते एकतारीवर सुरेख भजन करीत.

‘सुकुमार गात्र मनोहर । उटी सुंदर । भस्माची वरूती । निजशांति झाली । मोहित पाहूनी मूर्ति ।। मस्तकी जटाचा भार । भाळीं केशर मुद्रा सुंदर । अनुपम कांति । आरक्त नेत्र उन्मीलित कृपेची दीप्ती ।। कौपीन कांसें दंडकमंडलू करीं । हो करीं । शिव धन्य शिवशिव गर्जतसे वैखरी । वैखरी । उन्मत्त बालपिशाचस्थिति स्वीकारी ।’ असे यांचे वर्णन श्रीपंतांनी केले आहे.

यांच्या पिशाचवृत्तीमुळे यांना लोकांकडून त्रास राहिला; म्हणून हे पार्श्ववाड गाव सोडून बेळगावजवळच्या कर्डेगुददीच्या डोंगरावरील दाट झाडीत असलेल्या गडदलक्ष्मीच्या देवळात राहू लागले. या स्थानात अस्वलांचा उपद्रव फार असल्याने जंबुनगर, रीसपुरी असेही याचे नाव आहे. कर्डेगुददी येथील रामप्पा गोपाळ कुलकर्णी व शंकरप्पा तळकलकर यांनी यांचा अनुग्रह घेतला. बालमुकुंद ही शुध्द प्रेमाची मूर्ती असून सदा आत्मरंगात रंगलेली असे. एकतारीवरील यांची साठ एक कन्नड पदे उपलब्ध आहेत. ‘मूकनाग बेकू । जनरोळजाणा गिरबेकु’ या त्यांच्या कन्नड पदावर श्रीपंतांनी ‘श्रीबाळबोधामृतसार’ नावाचा एक विस्तृत निबंध लिहिलेला आहे. श्रीपंतांचे यांच्याविषयी प्रथमतः फारसे अनुकूल मत नसले तरी पुढे त्यांचे बालमुकुंदावर विलक्षण मन जडले. बालमुकुंदांनी त्यांच्यावर अनुग्रह करून अवधूत पंथाची दीक्षा दिली. शके १७९७ मध्ये आश्विन वद्य १२ च्या दिवशी झालेल्या अनुग्रहाचे मोठे रेखीव व प्रत्ययकारी वर्णन श्रीपंतांनी ‘ब्रह्मानंद परमाद्वैत शुध्द बध्द सदगुरू’ या पदात केले आहे. ‘बालावधूत सदगुरू जनीं आगळा । अद्वैत बोधामृत पाजुनी । चुकवितो भवघाला । पिसेपण मिरवीत आपण । खेळवी भक्तमेळा ।। पूर्णकृपें निज खूण दावुनी । प्रकटवी दत्तकळा ।।’ अशी निष्ठा श्रीपंतांची यांच्याविषयी होती. आपला अवधूतमार्ग चालविण्यास श्रीपंत समर्थ असल्याची खात्री बालमुकुंदांना होती. सन १८७७ च्या अखेरीस बालमुकुंद श्रीशैल्यास जाण्यासाठी निघाले; आणि नंतर ते कोणासच देहरूपाने दिसले नाहीत. श्रीपंतांनी म्हटल्याप्रमाणे ‘वेणुनगरीं ब्रह्मज्ञानाचें कोठार । उघडुनियां थोर ख्याति केली ।। श्रीशैल्य यात्रेचें करूनिया मीस । दत्तहृदयीं वास गुप्त केला ।।’

श्रीगजानन महाराज - शेगांव

२८. अक्कलकोटचे स्वामी

(समाधी, सन १८७८)

श्रीअक्कलकोटच्या स्वामींचे भक्त त्यांस श्रीदत्ताचा चवथा अवतार असे मानतात. पण स्वामींचा जन्म केव्हा, कोठे झाला ? त्यांचे आईबाप कोण ? त्यांचे पूर्वाश्रमाचे वृत्त काय ? त्यांनी साधन कोणते केले ? त्यांचे गुरू कोण ? दीक्षा कधी व कोणापासून घेतली ? त्यांस इतके वैराग्य कशाने प्राप्त झाले ? वगैरेसंबंधी काहीच पत्ता कोणासही लागला नाही. ते जेव्हा प्रकट झाले, तेव्हा त्यांचे वय किती असावे, याबद्दलही विलक्षण समजुती होत्या. त्यांचे वय चारशे किंवा पाचशे वर्षांचे आहे, असे लोक म्हणत. ते बाराव्या शतकाचे आरंभी जन्मले असा एका भक्ताला दृष्टांत झाल्याचे ऐकिवात आहे.

एकदा कलकलत्याचे एक इंग्रज बॅरिस्टर व एक पारशी गृहस्थ त्यांच्या दर्शनास आले असता “आपण येथे कोठून आलात ?” असा साहेबांनी भीत भीत त्यांस प्रश्न विचारला. तेव्हा स्वामींनी उत्तर दिले ते असे:- “प्रथम आम्ही कर्दलीवनातून (हिमालय) निघालो. पुढे फिरत फिरत कलकत्ता वगैरे शहरे पाहिली. बंगाल देश हिंडून कालीदेवीचे दर्शन घेतले. नंतर गंगातटाकाने फिरत फिरत हरिद्वार व केदारेश्वर पाहिले. (पुढे स्वामींनी गावांची व तीर्थक्षेत्रांची शेकडो नावे घेतली.) पुढे गोदातटाक हिंडत हिंडत दक्षिण हैद्राबादेस गेलो. तेथून मंगळवेढे, पंढरपूर, बेगमपूर, मोहोळ, सोलापूर अशा गावी रहात रहात अक्कलकोटीस आलो. ”

“अक्कलसे खुदा पछानना” ह्या बोधवचनाची लोकांना स्मृती रहावी म्हणून की काय स्वामी अक्कलकोटास येऊन प्रकट झाले, असा कोटीक्रम कोणी करतात व त्यास त्यांच्या चरित्रातील एका गोष्टीचा दाखला देतात. एकदा कोणी एक मोगलाईतील श्रेष्ठ दर्जाच्या सय्यदाने स्वामींच्या मठाशी येऊन “क्यों जी, ये अक्कलकोटके स्वामीं कहाँ है ?” असे विचारले. तेव्हा त्यास स्वामींनी नेहमीच्या फटकळ भाषेत उत्तर केले ‘स्वामी बैठे...पर, स्वामी तो अक्कलकोटमें है, हया क्या देखता है ?’ या स्वामींच्या उत्तराने तो सैय्यद समजावयचे ते समजून एकदम तटस्थ झाला ! घटकाभर त्याची उभ्या उभ्याच समाधी लागल्याप्रमाणे दिसून आले. त्यातून तो पूर्वस्थितीवर आल्यावर त्याने मुक्तकंठाने स्वामींचे स्तोत्र गायले व आजपर्यंत अनेक साधने केली; पण हा आनंदानुभव मिळाला नाही. अनेक अवलियांस यापूर्वीही पाहिले, पण आज साक्षात् खुदाचेच दर्शन झाले. “आरे उसी लिये अक्कलके अंदर हरदेमें साहेबकू सच्चा देख लिया, सब जनमका सार्थक हुआ, पलखमें दरया माफक हो गया. किस्मतकी बात है मैं आपका बंदा हूँ.” इत्यादी धन्योद्गार काढले. यावरून श्रीगुरूंचे निवासस्थान अक्कलकोट किंवा प्रज्ञापुरी हेच योग्य असे स्वामींचे भक्त म्हणू लागले.

अक्कलकोटास राहण्यास येण्याच्या पूर्वी गावाबाहेरीळ एका माळावर काही दिवस स्वामी रहात असत. तेथे येणाऱ्या एका गुराख्याच्या पोराला तुझ्या गावात येऊ का ? असे स्वामी विचारित. दोन दिवस त्याने काहीच उत्तर दिले आहे. तिसरे दिवशी तो या म्हणाला. तसे स्वामी गावात गेले. याप्रमाणे अक्कलकोटात श्रीगुरुंची ओळख प्रथम गुराख्याच्या मुलांशी झाली. अक्कलकोटास आल्यानंतरचेच स्वामींचे चरित्र उपलब्ध आहे. त्यापूर्वीचे विशेष उपलब्ध नाही. एकदा स्वामी अक्कलकोटास त्यांचे एक आद्य भक्त चिंतोपंत टोळ यांच्या घरी असता वसंतऋतूतील एक मध्यरात्री आंगणात पहुडलेले होते. तेव्हा स्वामींना गाण्याची लहर लागली. व “गोरे रूप तुझें तुजला पाहिलें सात ताल माडीवर ।।” ही जुनी लावणी स्वामींनी संबंध म्हटली. ती ऐकून पंतांना नवल वाटून ते म्हणाले, “महाराज, आपण पूर्वाश्रमात गृहस्थ होता असे वाटते. आपली जात कोण, आईबाप कोण ?” स्वामींनी चटकन् उत्तर केले की, “आमची जात चांभार, आई महारीण व बाप महार आहे.” असे म्हणून महाराज पोट धरधरून मोठ्याने हसू लागले.

अक्कलकोटास एक म्हातारी सोनारीण वेडसर दिसे. पण तिला स्वामींची भाषा इतरांपेक्षा जास्त कळे. एकदा तिच्या देखत महाराजांस एका कलापाने प्रश्न विचारला, “स्वामिन् आपण कोण आहा ?” त्यावेळी श्रीसमर्थ म्हणाले ‘मूळ पुरुष वडाचे झाड दत्तनगर.’ हे ऐकून ती म्हातारी म्हणाली- “वटपत्र शयनी मूळ पुरुष दत्तात्रेय रूपाने अवतरले आहेत.” नंतर कोणी एक कर्वे यांनी विचारले, “हे महाराजांचे सत्यार्थरूपवचन आहे काय ? परंतु आपली ज्ञाती कोण ?” समर्थ म्हणाले- “आम्ही यजुर्वेदी ब्राह्मण, आमचे नाव नृसिंहभान, काश्यप गोत्र, आमची मीन राशी; पुन्हा विचारल्यास टाळक्यात पायपोस ! पण काय रे, तुझी फक्कड मुलगी पुण्यास रात्रंदिवस फिरते तिची ज्ञाती कोण ?” हे ऐकून प्रश्न विचारणारा गृहस्थ ढेकळासारखा विरघळला !

रावसाहेब मुळेकर यांनी लिहिलेल्या चरित्रात पुढील हकीकत दिली आहे:- उत्तर हिंदुस्थानात श्रीभागीरथीचे उत्तरेस मोठे अरण्य आहे; तेथे योगी लोक तपश्चर्या करितात. त्या वनातील एका वारूळात स्वामी महाराज तपश्चर्या करीत असता एक लाकूडतोड्या लाकडे तोडीत तोडीत महाराजांच्या वारूळाजवळ आला. त्याने लाकूड तोडण्याच्या हेतूने कुन्हाडीचे घाव वारूळावर घातले. ते महाराजांच्या मांडीस लागले. ते व्रण पुढे स्वामींच्या मांडीवर दिसत व ते श्रीवत्सलांछनाप्रमाणे महाराजांस शोभा देत. लाकूडतोड्याने एका अर्थी जगावर उपकारच केला. कारण श्रीस्वामीमहाराजांसारखे अमोल रत्न त्याने जगास दृग्गोचर करून दिले. असो. तेथून महाराज निघाले, ते श्रीकाशीक्षेत्री जाऊन पूर्वदेशी प्रगट झाले. पुढे महाराज गंगोत्रीस जाऊन काही दिवस राहिले. नंतर यतिराज देवलग्रामास जाऊन तेथे त्यांनी आपल्या पादुका स्थापन केल्या. ब्रह्महत्यादी पापे पादुकांच्या दर्शनाने नाहींशी होतात, असा त्या स्थानाचा महिमा

आहे. तदनंतर महाराज हे मोगलाईत जाऊन राहिले. तेथे राजूरगावी मठ स्थापन करून त्यास आठ गावची जहागीर सरकारातून मिळवून शिष्यांकडे मठ सोपवून देऊन महाराज पुढे चालते झाले. त्यावेळी महाराज चंचलभारती नावाने प्रसिध्द होते. महाराज अक्कलकोटास आल्यावर मोगलाईतील संस्थानांपैकी काही बैरागी (लालभारती) महाराजांजवळ आले होते. ते जहागिरीसंबंधी काही लढा पडल्यामुळे मूळ संपादक जे स्वामीमहाराज 'चंचलभारती' त्यांची आज्ञा घेण्यास आले होते. सरकारातून असा हुकूम झाला होता की, मूळ संपादकाच्या सहीचा लेख बैराग्यांनी आणावा; म्हणजे त्याप्रमाणे तक्रारीचा निकाल होईल. महाराजांनी त्यास आपल्या सहीचा लेख दिला नाही. स्वामी लालभारतीस म्हणाले- 'कोणी गुरु नसे आणि चेला । अहंब्रह्मात्मा सनातन संपूर्ण एकला ।।' (गुरूलीला) पुढे महाराज रामेश्वरास गेले. तेथून उडुपी क्षेत्रास जाऊन त्यांनी श्रीकृष्णाचे दर्शन घेतले. पुढे ते पंढरपुरास आले व श्रीविठ्ठलाचे दर्शन घेऊन दामाजीच्या मंगळवेढ्यास प्रसिध्द झाले. 'श्रीविठ्ठल आपला सखा आहे, असे स्वामी अक्कलकोटास आल्यावर हमेशा म्हणत असत. "पंढरीचे लोकां । किती मारूं हाका । तेथें माझा सखा पांडुरंग।।" याप्रमाणे अभंग स्वामी हमेशा म्हणत असत.

स्वामींचे परम निःसीम भक्त मुंबईचे हरिभाऊ ऊर्फ स्वामीसुत यांचे म्हणणे स्वामींचा जन्म हस्तिनापुरानजीक छेलीखेडी ग्रामी चैत्र शुध्द द्वितीयेस झाला; त्याप्रमाणे सदर मितीस मुंबईच्या मठात महाराजांचा उत्सव होतो.

दुसरे एक स्वामिभक्त माधवशास्त्री हे आपल्या संस्कृत चारित्र्यात असे म्हणतात की, मच्छ कच्छ आदिकरून अवतारांचे जन्मनिर्याण आपणांस ठाऊक आहेत. पण श्रीगुरू कोठून आले, कोठे जन्मले, हे काहीच कळत नाही. तथापि स्वामिभक्तांचा एकंदर अभिप्राय असा दिसतो की, गुरूचरित्राच्या एकावन्नाव्या अध्यायात श्रीनृसिंहसरस्वती हे गाणगापुराहून निघून कर्दलीवनात जाऊन गुप्त झाले, तेच पुढे अक्कलकोटास येऊन प्रगट झाले. 'दत्तात्रेय श्रीगुरू गिरीनारीं ।। जगतासि भरंवसा सर्वदा भारी ।। ते परमात्मा ध्वजाधारी ।। प्रज्ञापुरीं वसताती ।। ३५ ।।' असे ब्रह्मानिष्ठा वामनबोवा-स्वामींचे एक पट्टशिष्य म्हणतात. स्वामी अक्कलकोटास शके १७७९ आश्विन शु. ५ बुधवार रोजी आले. ते प्रथम आले ते बुधवार पेठेत खंडेरायाच्या देवळाच्या ओट्यावर येऊन बसले. पुढे अक्कलकोटचे मालोजी राजे दर्शनास आले, तेव्हा आपल्या भगव्या वस्त्रांचा बोळा करून स्वामींनी त्यांच्या अंगावर फेकला. हा कोण वेडा आला ? म्हणून त्यांची चेष्टा करण्याच्या हेतूने अहमदअल्ली नामक एका रिसालदाराने त्यांना न पेटवलेलीच चिलीम ओढण्यास दिली. स्वामींनी पहिल्या दमछाटीत चिलीम पेटविली! अशा रीतीने लोकांचे लक्ष त्यांचेकडे वेधत गेले. पुढे चोळाप्पा नामक एका गरीब कुटुंबावत्सल गृहस्थाच्या घरी ते गेले. बहुत काळची ओळख असावी, अशा रीतीने त्यांनी त्यास आलिंगन दिले. धर्मसंस्थापनेसाठी व तुझे ऋण

फेडण्यासाठी आलो आहे, असे ते त्यास म्हणाले, व पुढे अखेरपर्यंत त्याच्या येथेच राहिले.

स्वामी अक्कलकोटास प्रगट होण्यापूर्वी त्यांस अनेकांनी ठिकाणी पाहिलेले असल्याचे आढळून आले. ते अक्कलकोटास येऊन राहिल्यावरही त्यांचा संचार एकाच वेळी अनेक ठिकाणी होत असे.

स्वामींची वृत्ती पाहिली तर ती श्रीनृसिंहसरस्वतींच्या वृत्तीपेक्षा पूर्वीच्या क्रमांकांत वर्णिलेल्या कित्येक दत्तावतारांशी अधिक जुळतेशी दिसते. चरित्रकार भागवत लिहितात, 'महाराजांची वृत्ती फारच विलक्षण प्रकारची असे. त्यांच्या वृत्तीस कित्येक लोक पिशाचवृत्ती म्हणत. प्रातःकाळ होण्याबरोबर नित्य नेमाने उठून संन्यासधर्मास योग्य असा प्रातःस्नानादिक जप, तप किंवा अनुष्ठान अथवा ध्यानधारणा वगैरे काहीएक करण्याचा नेम नसून स्वच्छंदाने व दुसऱ्याच्या हाताने सर्व कारभार होत असे. महाराजांस स्नान दुसऱ्याने घालावे, परंतु जेवावे अशी महाराजांची लहर लागल्यास. महाराजांच्या अंगावर पांघरूण दुसऱ्यांनीच घालावे. परंतु ते अंगावर असावे असे त्यांस वाटल्यास. महाराजांनी चाहील त्या ठिकाणी जावे, ती जागा मग राजाचा रंगमहाल असो, अगर स्मशानभूमी असो, वाळवंट असो किंवा निवडुंगाची जागा असो. महाराजांस प्रतिबंध करणारा कोणी नसे. महाराज चारील त्याच्या हातचे अन्न खात असत. परंतु महाराज अधर्मी होते, अशी कल्पनाही कोणास करवत नसे. महाराज कधी कधी दिवसातून दोन दोनदा स्नाने करीत. केशराच्या व चंदनाच्या उट्या अंगाला लावून घेत आणि एवाद्या बागेत अगर स्मशानात अगर जंगलात हुक्काच ओढीत बसत. लहान मुलांजवळ खेळू लागले म्हणजे एकसारखा खेळच चालावा. एखादे वेळी स्वारी रागावली, म्हणजे सात सात दिवस त्यांचा रागच हालू नये. आनंदात स्वारी असली, म्हणजे सर्वाजवळ मधुर वाणीने बोलावे. अशा प्रकारची महाराजांची दर घटकेस वृत्ती बदलणारी असल्याने त्यांच्याविषयी खरी परीक्षा खऱ्या पारख्यावाचून कोणालाच झाली नाही.'

सिद्धपुरुष वर्णाश्रमधर्मातीत असतात, त्यांची वृत्ती बालोन्मत्तपिशाचवत् असते, असे म्हणतात. ती स्वामींच्या ठिकाणी हरघडी दिसून येई. स्वामींस खेळण्याकरता गहू, हरभरे, राळ, लाख, वाटाणे, मसूर वगैरे सर्व प्रकारची धान्ये लागत. तसेच अक्रोड, बदाम, खारका हेही पदार्थ ठेवावे लागत. बिनबुडाची मापटी किंवा देवांच्या पितळी पोकळ मूर्ती घेऊन त्यांत धान्य भरावे व ओतावे असे त्यांचे काहीतरी चाळे चालत. तसेच एवाद्या लहान मुलाप्रमाणे त्यांस त्यांची एक सेवेकरीण सुंदराबाई हिने भरवावे, न्हाऊ घालावे, नेसवावे, इतकेच काय पण बहिर्दिशेसही न्यावे, अशी त्यांची बालवृत्ती असे.

त्यांच्या ठिकाणी लोह आणि कांचन, राख आणि पाक, मंगल आणि अमंगल, सोवळे आणि

ओवळे, जात आणि पात, विटाळ आणि चांडाळ हा जरी भेद नव्हता, तरी ते काही एखाद्या अघोरी पंथातील किळस उत्पन्न करणारे अशुची असे पुरुष नव्हते. त्यांचे नित्य कर्म दुसऱ्यांना दिसण्यासारखे नव्हते. ते दोनच आचमने काय ती घेत. पण काहीच करीत नसत म्हणावे तर ते रात्रीही फारसे निजत नसत. रात्रीचे भजनही करीत. सर्व कर्मांत स्नानाची एखाद्या गजराजाप्रमाणे त्यास विशेष आवड दिसे. त्यांची कांती अत्यंत तेजः पुंज असे. भागवत लिहितात की, “चर्मचक्षूंना सहन न होण्यासारखे जरी महाराजांचे तेज होते, तरी भक्तांचे मनोरथ पूर्ण करण्याकरता ते सौम्य तेज प्रगट करीत असत. अशी सौम्य व तेजःपुंज मूर्ती पहाण्याबरोबर कोणाचेही मन ह्या मूर्तीला सोडून जाण्यविषयी प्रवृत्त होत नसे. चेहरा मोठा भव्य, आकर्ण नेत्र, सरळ नाक, विशाल कपाळ, आजानुबाहू व कांती लिंबासारखी सतेज असून फारच नाजूक असे. हे शरीरावयव व त्यांचा तो नाजूक आणि भव्यपणा पहाण्याबरोबरच समाधान वाटण्यासारखे होते. अशी अवयवरचना व तेजःपुंज कांती अन्य ठिकाणी दृष्टीस पडत नाही.” वामनबोवा स्वामींच्या ध्यानाचे वर्णन करतात- ‘रक्तशामलांग प्रसन्नवदन । वक्ष विशाल कंबुग्रीवासम शोभायमान ॥ चंपकवत्, नासा कमलदलनयन ॥ आजानुबाहू सरल ॥ ७४ ॥ सुकुमार जन्म जरारहित ॥ सुपाद स्वंगुली सुजघं विराजित ॥ सुनाभी शुभ ऊरू शभलिंग सहित ॥ आच्छादित कौपीन वस्त्रे ॥ ७५ ॥ सुपाश्वर्ज जघनोत्तम विशाल ॥ महास्कंद शोभती कोमल ॥ दीर्घ पृष्ठोत्थ सर्वदां निश्चल ॥ सुहस्तरेखा लक्ष्मीवान् साजती ॥ ७६ ॥ बिंबोष्ठ स्वच्छ शुभदंत झळकती ॥ विद्युज्जिह्व सुतालक शोभती ॥ दीर्घ चंपक नासा सतेज ती ॥ प्रकाशती सुकपोल सुकर्ण ते ॥ ७७ ॥ मीलितोन्मीलित नेत्र शुभ्र विशाल । सुभ्रुमध्य कोमल ॥ सुंदर दिव्य प्रकाशित भाल ॥ सुगंधयुक्त तें ॥ ७८ ॥ कंठी रूद्राक्ष तुलसी माला स्फटिक ॥ विलसतसे हेमयुक्त मुक्त प्रवाळक ॥ कर्णी चार चार कुंडलरूप अमोलिक ॥ ऐसे अलौकिक ध्यान पाहुनि ॥ ७९ ॥

तात्पर्य, महाराजांच्या ठिकाणी सारी द्वंद्वे सामावलेली दिसत. ते कधी मसणवटीत, तर कधी खासबागेत, कधी म्हारवाड्यात तर कधी राजवाड्यात, कधी निवडुंगाच्या काट्यांवर, तर कधी पलंगावर, कधी मंदिरात, तर कधी मठात, यांप्रमाणे सारख्याच भावनेने वावरत असत.

“सहज स्वारी बाहेर निघाली की, सर्व राजचिन्हांनी मंडित दिसावी. छत्रचामरे, पालख्या, म्याने, घोडे, गाड्या, गाई, म्हशी इत्यादी खिल्लारे, तंबू, कनाती, नगारखाने, वाजंत्री, रणवाद्ये व सेवेकरी व यात्रेकरी लोकांच्या फलटणी, त्याचप्रमाणे पुराणिक, हरीदास, गवय्ये, कलावंतिणी, तमासगीर, नाटकवाले त्याप्रमाणे फुलवाले, फुलारी, मिठाईवाले व सर्व प्रकारचे दुकानदार बरोबर आहेतच. मग महाराज एखादे वेळी जंगलात का वस्तीला जात ना, बरोबर हा इतका सरंजाम असावयाचाच.”

अशा या लोकोत्तर पुरूषाची खरी योग्यता जाणण्यास अंगी तशीच पात्रता पाहिजे. एरव्ही लक्षावधी लोक स्वामींच्या दर्शनास येत असत. हिंदुस्थानाच्या चारी टोकांकडील व साऱ्या धर्मातील लोक स्वामींच्या दर्शनास येत असत. शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोसले असे संस्थानिक त्यांच्या भजनी होते. युरोपियन बंडगार्डन, पारशी नवरोजी शेट, मुसलमान सय्यद आणि अहमदअल्ली रिसालदार, त्याचप्रमाणे जैन, लिंगायत, वैष्णव, वारकरी, संन्यासी सुधारक, सनातनी, शास्त्री, हरिदास अशा अनेकांनी त्यांच्या पायी आपले मस्तक नमविले. वारंवार होणाऱ्या चमत्कारांनी महाराज सर्वज्ञ आहेत व ते सर्वशक्तिमान आहेत, अशीही आर्त जीवांची खात्री झाली. आपद्ग्रस्त लोकांनी तर त्यांची पाठ पुरविली व आपआपली संकटे निवारण करून घेतली. पण हे जरी सारी घडले तरी त्यांची खरी पारख फारच थोड्यांना झाली असेल असेच त्यांचे चरित्रकार म्हणतात.

एकीकडे त्यांच्या सेवेत तत्पर असलेले चोळाप्पा आणि बाळाप्पा, सुंदराबाई आणि काकुबाई, मालोजी आणि दादाजी भोसले, सबनीसबाबा आणि मराठेबाबा, बाळकृष्ण आणि कृष्णाच्या, टोळ आणि कानफाटे, तसेच एकीकडे स्वामींच्या सर्वज्ञतेची अंतरी चुणूक मिळाल्यामुळे हतगर्व झालेले माटेबुवा आणि विष्णुबुवा (ब्रह्मचारी), रामशास्त्री आणि माधवशास्त्री. त्यांनी स्वामींचे अनेक चमत्कार पाहिल्यामुळे त्यांना सर्वज्ञ दत्तावतार असेही त्यांनी मानले असेल. पण त्यांची खरी योग्यता ज्यांनी जाणली ते आळंदीचे नृसिंहसरस्वती व यशवंतराव भोसेकर देवमामलेदार, मंगळवेढ्याचे बाळकृष्णबोवा आणि हुमनाबादचे माणिकप्रभू, असे संतच खरे होते.

त्यांच्या दर्शनास येणारे लोकांत अंत्यज आणि मुसलमान, साळी आणि कोळी, वेश्या आणि जारिणी, मुके आणि शब्दपंडित, अडाणी आणि षड्शास्त्री असे सर्व दर्जाचे लोक येत असत. तथापि कोणी मनुष्य कोणत्याही विषयात किती निष्णात असला तरी आपणांपेक्षा स्वामी किती तरी श्रेष्ठ आहेत, अशी छाप त्यांच्या मनावर प्रथमच बसून जाई मग स्वामींनी किती कठोर भाषण केले, चारचौघांत आपले भलतेच बिंग फोडून छीः थू केली, तरी ती छाप दूर होत नसे आणि अशा त्यांच्या जाळ्यात सापडलेल्या माणसांत कोणी कितीही पापी असला, तरी तो पश्चात्तापपूर्वक शरण आल्यास, त्यावर दया करून ते सुधारणेच्या मार्गास लावीत. कोणामध्ये कितीही अवगुण असेना, त्याच्यामध्ये जर एखादा गुणही असेल, तर तोही स्वामींच्या कृपेस पात्र होई.

स्वामींनी चोळाप्पाचे दारिद्र्य दूर करून त्यास परमार्थास लावले. तसेच त्यांनी गुरुभक्तांची नौबत अक्कलकोटासच काय पण मुंबई, पुणे अशा मोठमोठ्या शहरी वाजती केली. मुंबईच्या ठाकूरद्वारचे हरिभाऊ ऊर्फ स्वामीसुत, पुण्याचे काळेबोवा व बडोद्याचे वामनबोवा या त्यांच्या सच्छिष्यांनी त्यांची

परंपरा चालू ठेवली. ब्रह्मनिष्ठ वामनबोवा एकदा प्रकृतीच्या अस्वास्थ्याने वैतागून बडोद्याचे सुरसागरात प्राणत्याग करण्यास तयार झाले होते. पण ते उडी टाकणार इतक्यात सर्वसाक्षी श्रीस्वामीमहाराजांनी तेथे प्रगट होऊन त्यांचा हात धरला व त्यांच्या श्रीमुखात लगावून सांगितले की, देहारब्ध कर्माचा क्षय होईपर्यंत जातोस कोठे ? “मुखी सहजसमाधि सोडून । जलसमाधि घेतोसि त्रासून ।। हेंच कळलें काय ब्रह्मज्ञान । प्राणत्याग करावा क्लेशांनं !”

शके १७७९ आश्विन शु. ५ बुधवारी स्वामी प्रथम अक्कलकोटात आले. त्यांच्या विक्षिप्त वृत्तीमुळे ते साधू आहेत असे प्रथम फारसे कोणाच्या लक्षात आले नाही. चिंतोपंत टोळे यास मात्र माणिकप्रभूंनी तसे स्पष्ट सांगितले होते. माणिकप्रभूंच्या पश्चात् स्वामी अधिक उघड रीतीने प्रसिद्धीस आले. त्यांच्या आयुष्याचे माप कोणी कसे करावे ? पण लौकिकदृष्ट्या सुमारे वीस वर्षे अक्कलकोटास प्रसिद्धपणे राहून त्यांनी अखिल महाराष्ट्रात गुरुसंप्रदाय दृढमूल केला. अखेर कालगतीप्रमाणे दुर्निवार असा त्यांचाही निर्याणाचा समय प्राप्त झाला ! महाराजांच्या अंतकाली त्यांच्या सांप्रदायिकांनी शास्त्रीमंडळीस मोठ्या उत्साहाने प्रत्येक संकल्प स्वमुखाने उच्चारून दानधर्म केला. आणि वेदोक्त मंत्र म्हणण्याविषयी शास्त्रीमंडळीस महाराजांनी आज्ञा केली. नंतर त्यांनी आपल्या अंगावरील बहुमोल जरीची शाल तिचा एक पदर भिजवून संकल्पपूर्वक रामाचार्य यास दिली. शके १८०० चैत्र वद्य त्रयोदशीच्या दिवशी दुपारी महाराजांचे आश्रमातील सर्व गुरे व घोडी महाराजांनी आपल्या पुढे आणविली व त्यांस त्या दिवशी आलेले सर्व नैवेद्य खावयास दिले ! आपली सर्व वस्त्रे जनावरांच्या अंगावर घालण्यास सांगितली. त्यांचा आवाज खोल जात चालला असे पाहून एका सच्छिष्याने आम्हांस आता आज्ञा काय म्हणून विचारता, स्वामींनी ‘अनन्याश्चितयंतो मां ये जनाः पर्युपासते ।। तेषां नित्याभियुक्तांना योगक्षेमं वहाम्यहम् ।।’ असे म्हणून दाखविले. ते डाव्या कुशीवर कलंडले होते, ते उजव्या कुशीवर वळले व आपल्याला बसवा अशी त्यांनी सूचना केली. सेवकांनी त्यांस बसते केले. महाराज बसले आणि निजानंदी निमग्न झाले. ह्याप्रमाणे स्वामींनी कर्जाळकरांच्या वाड्यात वडाखाली ज्या स्थळी देह ठेवला, तेथे लहानसे देऊळ बांधून त्यात महाराजांच्या नेहमीच्या पायांतील पादुकांची स्थापना केली आहे.

२९. वासुदेव बळवंत फडके

(सन १८४५ - १८८३)

अव्वल इंग्रजीतील आद्य क्रांतिकारक वासुदेव बळवंत फडके हे एक थोर दत्तोपासक म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यांचा जन्म कुलाबा जिल्हातील शिरोढोण गावी झाला. कर्नाळाची किल्लेदारी फडके यांच्या घराण्याकडे होती. लहानपणापासूनच वासुदेव हूड व बंडखोर वृत्तीच्या होता. कल्याण, मुंबई, पुणे

येथे थोडेफार शिक्षण झाल्यावर त्या वेळेच्या जी. आय. पी. रेल्वेकंपनी, ग्रँट मडिकल कॉलेज इत्यादी ठिकाणी नोकरी करणाऱ्या वासुदेवाच्या मनात इंग्रजी राजवटीविषयी तिरस्कार उत्पन्न होत होता. सत्तावनच्या युद्धाची प्रेरणा त्याच्या मनात होतीच. पुण्याच्या फायनान्स ऑफिसात नोकरी करीत असताना त्यांच्या मनातील वैराग्यवृत्ती उसळून वर आली. मंत्रतंत्र, सत्पुरुषांच्या गाठीभेटी यांत त्यांना गोडी वाटे. अक्कलकोटच्या स्वामी समर्थानाही ते भेटले होते. वासुदेव बळवंतांचे आराध्य दैवत श्रीदत्त हेच होते. श्रीपादवल्लभ नामक ध्यानाचे एक चित्र त्यांनी एका चित्रकाराकडून मुद्दाम काढवून घेतले होते. दत्ताचे हे रौद्र दर्शन त्यांच्या बंडखोर मनाला प्रेरणा देई. त्याची नित्य ते पूजा करीत. रोज ते श्रीगुरुचरित्राच्या पोथीचा अध्याय वाचीत. दत्तांच्या आराधनेचा व उपासनेचा एक ग्रंथ 'दत्त माहात्म्य' नावाचा प्रसिध्द करण्याचा त्यांचा मानस होता. गंगाधरशास्त्री दातार यांच्याकडून 'दत्तलहरी' या स्तोत्राचे भाषांतर करवून वासुदेव बळवंतांनी प्रसिध्द केले होते. राजद्रोहाखाली यांना हद्दपारीची शिक्षा झाली. एडन येथेच जन्मठेप भोगीत असताना त्यांचे निधन झाले. 'दधिची ऋषींनी आपल्या अस्थीही देवांसाठी दिल्या. हिंदवासियांनो, मी आपला प्राण तुमच्यासाठी का देऊ नये?' अशी त्यांची वृत्ती होती.

३०. आळंदीचे नृसिंहसरस्वती

(समाधी, सन १८८६)

आळंदी येथील श्रीनृसिंहसरस्वतीस्वामी महाराजांची ख्याती दत्तअवतारी म्हणूनच होती. स्वामींचे पूर्वचरित्र फारसे कोणाला माहीत नाही. ते शके १७९६ च्या सुमारास आळंसीस आले व लोकांना भजनानंदाचे प्रेम त्यांनी लावले. ज्ञानेश्वरी, नाथभागवतावर ते नित्य प्रवचने करीत. 'हे ब्राह्मण आश्वलायन । गोत्र तयांचें 'कौंडिन्य ।' असे श्रीदासगणूंनी म्हटले असले तरी निकटवर्तीयांना ही माहिती बरोबर वाटत नाही. स्वामी साक्षात् दत्तावतारी, गुरुचरित्रातील नृसिंहसरस्वतीच अशी त्यांच्या भक्तांची श्रद्धा आहे. 'याच आळंदींत । झाले नरसिंह विख्यात । जे साक्षात् श्रीदत्त । नमन माझें तयासी ।।' असे दासगणूही म्हणातात. लोणारच्या सच्चिदाश्रमस्वामींना आळंदीच्या स्वामींनी योगाभ्यास शिकविला. या सच्चिदाश्रमांनी 'माझा गुरू तोचि दत्त जाण । नरसिंहसरस्वती नामाभिधान । पूर्ण ब्रह्म' अशी श्रद्धा आपल्या 'अंतरानुभव' नावाच्या ओवीबद्ध ग्रंथात प्रकट केली आहे. 'तारावयां जडमूढां । रूप श्रीपाद धरी । अवतीर्ण दत्तराणा । झाला अलंकापुरीं ।।' असा एक उल्लेख नागपूरचे राजयोगी श्रीअण्णामहाराज आपदेव यांनी आरतीमध्ये केला आहे. 'सद्गुरू ज्ञानाचा सागर । दत्ताचाहि तो अवतार' अशी श्रद्धा धुळ्याच्या भिकुबाई पुरंदरे यांनी यांनी व्यक्त केली आहे. दत्तात्रेय हेच श्रीपादवल्लभ व श्रीपादवल्लभ हेच श्रीनृसिंहसरस्वती व हेच नृसिंहसरस्वती म्हणजे आळंदीचे स्वामी होत ! यांचे आयुर्मान सुमारे पाचशे वर्षांवर असावे !

श्रीगुरुचरित्राचे कथानायक श्रीनृसिंहसरस्वती हेच देहत्याग न करता आळंदीत प्रकट झाले. कर्दलीवन, हिमालय, वऱ्हाड, खानदेश, मालेगाव, पिंपळगाव करीत करीत स्वामी आळंदीस आले. कर्नाटकातही त्यांचे वास्तव्य असावे. गुर्लहोसूरच्या श्रीचिदंबर दीक्षितांच्या यज्ञात ते हजर होते. अनेक ठिकाणी यांनी अद्भूत चमत्कार करून लोकांना चकित केले. आळंदीत ते एक तपभर होते. तेथे त्यांनी लोकांना भजनप्रेमाचा अनुभव दिला. गोपाळपुऱ्यातील विठ्ठलरखुमाईमंदीर, इंद्रायणीचा घाट, ज्ञानेश्वरांचा रथ, मुक्ताबाईचे मंदिर इत्यादी कामे यांच्याच प्रेरणेने झाली. शके १८०३ पासून स्वामींनी आळंदीत रथोत्सव सुरू केला. एकदा ज्ञानेश्वर माऊलींचा रथ इंद्रायणीच्या वाळूत रूतून बसला. रथ हालत नाही असे समजताच हे भावसमाधीतून जागे झाले व 'पूर्वी कृष्णावतारी आमचे (अर्जुनाचे) सारथ्य करून दमून गेल्यामुळे आपण रूसलेले दिसता. भगवन् ! आपले मनोगत समजतो. हे पाहा आता आम्ही आपले सारथी' म्हणून महाराजांनी रथाचे चालकत्व स्वीकारले आणि रथ चालू झाला. स्वामी सर्वसाक्षी व त्रिकालदर्शी होते. स्वामींनी शके १८०७ मध्ये जिवंत समाधी घेतली. प्रतिवर्षी पौष शु. पौर्णिमेस त्यांच्या पुण्यतिथीचा उत्सव होत असतो. दर गुरुवारी त्यांच्या समाधीवर त्रैमूर्तीचा रजत मुखवटा बसवून नित्यक्रमात धुपारत्यांचे वेळी दत्तप्रभूंची आरती म्हटली जाते. त्यांच्या 'श्रीस्वात्मसौख्य,' 'अंतरानुभव,' इत्यादी ग्रंथांचा परिचय आपण मागेच करून घेतला आहे. अण्णासाहेब पटवर्धन, यशवंत महाराज (देव मामलेदार), श्रीपादस्वामी, सच्चिदानंदस्वामी, आपदेव महाराज इत्यादी श्रेष्ठ विभूती त्यांच्या प्रभावळीत होत्या. श्रीपाददेवांना महाराजांनी करून दिलेले पाच अंभंग 'लकोट्याचे अंभंग' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यांच्या पत्रांतील निवडक उतारे दि. का. गर्दे यांनी संपादित करून प्रसिद्ध केले आहेत. श्रीपादबुवा गांधी यांनी यांच्या आठवणी प्रसिद्ध केल्या असून बाळ पाळकर यांनी 'श्रीआळंदीचे स्वामी' या नावाने यांचे विश्वसनीय चरित्र लिहून भक्तांच्या हाती दिलेले आहे.

३१. नारायण गुरुदत्त महाराज

(समाधी, सन १८९१)

बडोदे येथे सुमारे १२५ वर्षांपूर्वी श्रीदत्तप्रबोधकार अनंतसुत विठ्ठल उर्फ कावडीबुवा महाराज यांच्या समाधिंमदिरात श्री. प. पू. ब्रह्माचारी नारायण गुरुदत्त महाराज या नावाचे एक महान सिद्ध सत्पुरुष वास्तव्य करून राहत होते.

परम पावन ब्रह्मचारी नारायण गुरुदत्त महाराज हे मूळचे कर्नाटक प्रांतातील जिल्हा कदामळी, तालुका बदामीपैकी, मुधोळ गावचे राहणारे होत. ते ऋग्वेदी ब्राह्मण असून त्यांचे गोत्र कश्यप होते. यांचे मूळ पुरुष गोविंदा नाईक हे होत. यांचेपासून सहाव्या पिढीस दारा अप्पा नावाचे विद्वान व सदाचारी

भगवद्भक्ताच्या घरी जो मुलगा झाला तेच प्रस्तुतचे नारायण महाराज होत.

त्यांचे त्या वेळी कृष्णअप्पा असे नाव ठेवण्यात आले होते. वयाच्या आठव्या वर्षी त्यांचा व्रतबंध करण्यात आला होता. मातापिता निवर्तल्यानंतर त्यांच्यावर एकाकी जीवन कंठण्याचा प्रसंग आल्याने व कोणी मायेचे जवळ नसल्याने त्यांना अतिशय दुःख झाले व त्यांनी कंटाळून घराच त्याग केला.

मनात देहाचे सार्थक व्हावे तळमळ असल्याने, त्या दृष्टीने त्यांनी शोध सुरू केला. या वेळी त्यांचे वय १२-१४ वर्षांचे असावे. याप्रमाणे विचारात असताना त्यांना एक विचार आला की, वल्लरी जिह्यातील आदबी तालुक्यातील मचली गावी आपल्याच वंशजांपैकी एक महान् योगाभ्यासी दत्तउपासक, श्रीदत्तात्रेयांची नित्य पूजासेवा करून स्वात्मरंगी रंगलेले महान् सिद्धपुरुष श्रीराघवेंद्र स्वामी होऊन गेले होते. त्यांना आपल्या उपासनेमुळे वारंवार श्रीदत्तात्रेयांचे साक्षात्कार होत;तसेच सगुणरूपातही प्रत्यक्ष दत्तदर्शन झालेले होते. ते नित्य समाधियोग साधीत. त्यांनी त्याच गावात जिवंत समाधी घेतली होती. हे आपल्याच वंशातील महान साक्षात्कारी पुरुष असल्याने, त्यांच्या समाधिमंदिरात कृष्णअप्पा येऊन राहिले. समाधीची नित्य नेमाने सेवाअर्चा करावी, गावातून भिक्षा आणावी, त्यापैकी ब्राह्मणास भाग द्यावा व गोसेवा करावी, श्रीचिंतनात बाकीचा काल घालवावा.

याप्रमाणे सेवा करीत असता बारा वर्षे झाली तरी प्रभुकृपा होईना; म्हणून त्यांना वाईट वाटले व तशा विषण्ण अंतःकरणाने अत्यंत कळवळ्याने, त्यांनी एके दिवशी समाधीपाशी बसून, श्रीराघवेंद्रस्वामींना आपणांवर कृपा करण्याविषयी प्रार्थना केली. त्या दिवशी त्यांनी पूर्ण उपवासच केला होता. विनम्रपणे चिंतनात निमग्न असतानाच त्यांना तेथेच समाधीजवळ निद्रा येऊन, ते तसेच तेथे पडून राहिले. त्याच रात्री स्वामींनी दृष्टांत दिला की,

‘तू आता श्रीशैल पर्वतावर माझे शिष्य ‘लक्ष्मणदास’ या नावाचे आहेत, त्यांच्याकडे जाऊन त्यांचा उपदेश घ्यावा.’ त्याचप्रमाणे श्रीशैलपर्वतावर सतत प्रभुभजनात व योगाभ्यासत निरामय एकान्तस्थळी राहात असलेले आपले शिष्य ‘लक्ष्मणदास’ यांनीही त्याच दिवशी दृष्टांत दिला की, ‘तुम्हांकडे येत असलेल्या कृष्णअप्पास तुम्ही उपदेश द्यावा व वरदहस्त ठेऊन पावन करावे.’ याप्रमाणे उभयतांस स्वामींचा दृष्टांत झाला. कृष्णअप्पांनी आपले भावी गुरू श्रीलक्ष्मणदास महाराज यांची भेट श्रीशैलपर्वतावर जाऊन घेतली व ‘मी अनन्य शरण आहे, उपदेश व्हावा, मला दृष्टांत झाला आहे’ अशी विनंती विनम्र भावाने हात जोडून केली.

श्रीलक्ष्मणदास यांना गुर्वाज्ञा झालेलीच होती. त्यांनी त्याप्रमाणे गुरूवार अभिजित मुहूर्त पाहून कृष्णअप्पास तारक मंत्रोपदेश केला व वरदहस्त मस्तकी ठेवून कृतार्थ केले. त्यांनी त्यास योगासंबंधी माहिती देऊन प्रत्यक्षात साधना करवून घेतली. उपदेश झाला त्या दिवसापासून कृष्णअप्पाचे नाव बदलून 'नारायण' असे ठेविले; तेच हे ब्रह्मचारी नारायण गुरूदत्त महाराज होत.

याप्रमाणे उपदेशप्राप्तीनंतर काही काळाने गुर्वाज्ञेने 'नारायण' आता चार धाम यात्रेस निघाले. सर्व यात्रा पूर्ण करून 'नारायण' हे परत श्रीशैलपर्वतावर गुरूजवळ येऊन राहिले. तेथे गुरूशिष्यांनी श्रीदत्तात्रेयांची उपासना केली. तप सुरू केले. ध्यानधारणा व योगाची प्रक्रिया व साधनाही चालू होतीच.

याप्रमाणे तपाचरणात काही काळ लोटल्यावर श्रावण वद्य ३ गुरूवारी श्रीलक्ष्मणदास समाधिस्थ झाले. त्यांची समाधी बांधून ब्रह्मचारी नारायण महाराजांनी पुण्यतिथिमहोत्सव, अन्नसंतर्पण वगैरे तेथे पुष्कळ केले. तेथे अद्यापही श्रावण वद्य ३ रोजी लक्ष्मणमहाराजपुण्यतिथिउत्सव साजरा होत असतो, तो त्यांचे पारंपारिक शिष्यमंडळी साजरा करतात.

पुण्यतिथिउत्सव संपल्यावर नारायण महाराज ब्रह्मचारी पुन्हा यात्रेस निघाले. श्रीब्रह्मचारी नारायण गुरूदत्त महाराज यांचेवर श्रीदत्तात्रेयांची पूर्ण कृपा होती. त्यांनी आता नर्मदा व गोदावरीची प्रदक्षणा करून ते बद्रिकाश्रमी गेले. तेथे त्यांनी महान् तपश्चर्या केली. नंतर स्वर्गद्वारी नरनारायणाचे दर्शन घेतले. दर्शनाने अत्यंत आनंद वाटला.

तेथील यात्रा संपवून ते गोदीतीरी श्रीत्र्यंबकेश्वरी येऊन प्राप्त झाले. लोकांना या तपस्वी व महान योग्यास पाहून आनंद वाटला. लोक त्यांची तेथे सेवा करू लागले. याप्रमाणे तेथे मुक्काम असताना त्यांच्या शिष्यांपैकी काहींनी या महान् सत्पुरुषास 'वीरक्षेत्री' आणले. बडोद्यास पूर्वी वीरक्षेत्र असे नाव होते.

महाराजांचे बडोद्यास आगमन झाल्याने तेथे त्यांचा उपदेश घेऊन पुष्कळ शिष्य झाले. तसेच अनेकांना त्यांनी भक्तिमार्गास लावले. महाराज अखंड 'दत्त दत्त' नामस्मरण करीत असत, म्हणून त्यांना सर्व 'ब्रह्मचारी नारायण गुरूदत्त महाराज' असे संबोधित असत. त्यांची कीर्ती ऐकून ठिकठिकणी लोक नित्य दर्शनास येत असत व आपली दुःखे सांगून त्या परिहारार्थ उपाय विचारीत. महाराज त्यांना योग्य मार्गदर्शन करून त्यांची दुःखे दूर करीत. येथे पुष्कळ त्यांचे अनुयायी व शिष्यही झाले होते.

ठिकठिकाणी नित्य नवे श्रीदत्तकृपेने चमत्कार करीत असता महाराज चंद्रपुरी गेले. तेथे त्यांनी काही दिवस मुक्कामही केला व पुष्कळांस भक्तिमार्गास लाविले. असे चालू असता श्रावण शुद्ध ८ गुरुवार शके १८१३ रोजी महाराजांनी आपल्या देहास श्रीदत्तात्रेयात विलीन केले.

श्रीब्रह्मचारी नारायण गुरुदत्त महाराज यांचे बडोद्यास, तसेच अन्यत्र ठिकठिकाणी पुष्कळ शिष्यसमुदाय होता. त्यांचा मुक्काम बडोद्यास श्रीकावडीबाबा महाराज यांच्या चौखंडी रोड बडोदे, येथील मंदिरात, तसेच त्यांच्या समाधिमंदिरात होत असे.

त्यांच्या मुख्य शिष्यगणात श्रीमाधवराव बेहरे, लक्ष्मीबाई व सरस्वतीबाई पुराणिक, गं. लक्ष्मीबाई, जेजूरकरबाई व श्रीगणपतराव अप्पाजी पुणेकर हे होत. श्रीपुणेकर माजी सुधराई कामदार या हुद्यावर होते; त्यांनी 'संतचरित्रे' या नावाचा काव्यमय ग्रंथ लिहिला असून त्यात प्रथमच आपले गुरू नारायण महाराज यांचे काव्यमय चरित्र लिहिलेले आहे.

श्रीब्रह्मचारी - हरिमाय - भगवान - ब्रह्मदेव - वशिष्ट - पराशर - व्यास - शुक - गरूडपाद - गोविंदाचार्य - शंकराचार्य - ज्ञानबोध (गिरी) - सिद्धगिरी - नृसिंहतीर्थ - विद्यातीर्थ - मालीयानंदन - कृष्णसरस्वती - राघवेंद्रसरस्वती - उपेंद्रसरस्वती - नृसिंहसरस्वती - राघवेंद्रबाबा - लक्ष्मणबाबा - सद्गुरूनारायण गुरुदत्त महाराज

३२. गुरूकृष्णसरस्वती

(सन १८३५ - १९००)

कोल्हापूर शहराच्या आसपास बरीच तीर्थक्षेत्रे आहेत. त्या तीर्थक्षेत्रांत नृसिंहवाडीचा समावेश केला जातो. वाडी हे दत्तमहाराजांचे स्थान आहे. हे तीर्थक्षेत्र कोल्हापूर शहराच्या पूर्वेस अदमासे तीस मैलांवर आहे व या तीर्थक्षेत्राच्या पश्चिम बाजूस सुमारे दोन मैलांवर दोन मैलांवर नांदणी नावाचे एक छोटेसे गाव वसलेले आहे.

या गावात अप्पाभट नावाचा एक ब्राह्मण रहात होता. त्याला अन्नपूर्णा नावाची पत्नी होती. हा ब्राह्मण भारद्वाज गोत्रातील असून पंचांगाच्या आधारे लोकांच्या अडीअडची दूर करून गावातील पूजाअर्चा वगैरे पुरोहिताचे काम करून आपला उदरनिर्वाह करीत असे. या दोघांना देवाधर्माच्या कार्यात नेहमी गोडी वटात असे. दर पौर्णिमेला व शनिवारी ब्राह्मण आपल्या पत्नीसह दत्ताच्या दर्शनासाठी वाडीस

अगदी नियमाने जात असे व दोन दिवस राहून परत गावी येत असे. त्यांना कशाचीही कमतरता नव्हती; परंतु घरी संतान नसल्यामुळे अन्नपूर्णेस घर ओस वाटत असे. त्यामुळे तिने एकदा पतीस सांगितले की, “आपल्या घरात पैसा, अडका व धान्य मुबलक असले तरी आपणांस संतान नसल्यामुळे ते सर्व काही व्यर्थ आहे. तरी श्रीदत्तचरणी प्रार्थना करून माझी ही इच्छा पुरी करावी. तेव्हा शनिवारी पुत्र देईल व आपल्या संसारात सुख व आनंद निर्माण करील.” परंतु त्या ब्राह्मणाने तिचे बोलणे मनावर घेतले नाही.

या गोष्टीला बरेच दिवस लोटले. एके दिवशी तो ब्राह्मण वाडीस गेला असताना दर्शनाच्या वेळी त्याने आपल्या पत्नीची इच्छा ईश्वरचरणी ठेवली. तसेच देवाचे गुणगान गाऊन व स्तोत्र म्हणून तो भोजन करून झोपी गेला. त्या रात्री त्याने स्वप्नात साधूच्या वेषात एका पुरूषास पाहिले. तो साधू त्यास म्हणाला, “हे ब्राह्मणा, सावध हो. तू उगाच मनाला काळजी लावून घेत आहेस. तू सर्व चिंता सोडून निष्काळजी रहा. मी स्वतःच तुझा पुत्र म्हणून तुझ्या घरी येईन.” ते स्वप्न पाहून तो ब्राह्मण जागा झाला व संगमात स्नान संध्या आटोपून तो आपल्या गावी परत आला. त्याने स्वप्नात पाहिलेला सारा वृत्तांत आपल्या पत्नीस सांगितला. ते ऐकून त्याच्या पत्नीस संतोष झाला.

या गोष्टीला तीन महिने उलटून गेले. अन्नपूर्णेस आपण गरोदर असल्याची चिन्हे दिसू लागली. त्यामुळे तिला फारच उल्हास वाटू लागला. तिला सारखे बलभीमाचे दर्शनाला जावे, एवढेच नव्हे तर सारखे देवळातच बसून राहावे असे डोहाळे लागले. तसेच एखाद्या शोभिवंत सिंहासनावर बसून संसारात गांजलेल्यांची सोडवणूक करावी, पालखीत बसावे असे वाटू लागले. याप्रमाणे दिवसामागून दिवस, आठवड्यामागून आठवडे व महिन्यांमागून महिने लोटू लागले आणि शके सतराशे सत्तावन्नच्या माघ महिन्यात कृष्ण पक्षाच्या पाचव्या दिवशी मकर लग्न व पावन नक्षत्र असताना रविवारी प्रातःकाळी अन्नपूर्णा प्रसूत होऊन तिला मुलगा झाला. ती गौरवर्णीय देहाची सुंदर मूर्ती पूर्वजन्मीची सर्व पुण्ये घेऊन घरी आली. जन्मवेळी आईस जरादेखील प्रसूतीचा त्रास भगवंताने दिला नाही व अशा तऱ्हेने पुराण - पुरूषाने मानवावतार घेतला. त्याचे नाव श्रीकृष्ण ठेवण्यात आले.

मुलगा थोडा मोठा झाल्यावर तो एके दिवशी आईस म्हणाला की, “आमचे कुलदैवत म्हाळसापती. याचे दर्शन घेण्यासाठी मी मंगसोळीस जावे असे म्हणतो. तरी माझी एवढी इच्छा पूर्ण करण्यासाठी मला परवानगी द्यावी.” परंतु आईचे मन एकट्या मुलाला पाठवून देण्यास धजेना; पण अप्पाभटजीने तिची समजूत घातल्यावर ती त्यास पाठवून देण्यास राजी झाली. दुसऱ्या दिवशी सूर्य उगवताच कृष्ण मंगसोळीस जाण्यासाठी निघाला. बरोबर थोडीशी शिदोरी देऊन अन्नपूर्णा कृष्णाला गावाच्या वेशीपर्यंत पोचविण्यास गेली व ‘लवकर परतून ये’ असे मुलाला विनवून ती घरी परतली.

श्रीकृष्ण मंगसोळीस पोहचला. कुलस्वामीचे दर्शन होताच त्याने साष्टांग नमस्कार केला. देवाचे स्तुतिस्तोत्र गाइले व तो म्हणाला, “तुझ्या साक्षात् दर्शनाची हाव धरून मी येथे धाव घेतली आहे. तू माझा कुलस्वामी व मी तुझा अज्ञानी नोकर. तेव्हा तुझ्यावर दृष्टी ठेवून मी लिंबाच्या झाडाखाली तू जोपर्यंत भेट देत नाहीस तोपर्यंत जेवणखाण सर्व सोडून बसून राहीन.” या बालकाची ती प्रार्थना ऐकून तेथे एक ब्राह्मण आला. थोड्याच वेळात त्या ब्राह्मणाचा देह पालटला व कपाळावर चंद्राची कोर असलेला भोळा शिवशंकर पार्वतीसह प्रगट झाला. जो नंदीवर आरूढलेला आहे; असा तो कैलासनाथ डोक्यावर वरदहस्त ठेवून कृष्णास म्हणाला, “तू माझाच अंश असताना उगाच हे अज्ञान का दाखवतोस ?” दीन गरिबांचा उद्धार करण्यासाठी तू हा अवतार घेतला आहेस. तेव्हा हे स्तोत्र पुरे करून सत्वर स्वतःचे घरी जावे. प्रथम अक्कलकोटी गावी सूर्याप्रमाणे तेजस्वी नृसिंहभान नावाचे प्रसिद्ध स्वामी आहेत, त्यांच्या पायाला वंदन करावे. भक्तासाठी वारंवार त्रैमूर्तीच देह धारण करतात, तरी बुद्धी स्थिर करून श्रीगुरुमहती वाढवावी.” बालक तेथपर्यंत जातो तोच इतके सांगून चटकन् भगवान अदृश्य झाले. आधीच त्रिमूर्तीचा अंश, त्यांत त्र्यंबकेश भेटल्यावर सर्वच रहस्य कळून आले व कृष्ण मंदहास्य करू लागला. नंतर तो गावी गेला व आईस दर्शन सुखी केले. मुलाला पाहून आईला अत्यानंद झाला.

आईचा निरोप घेऊन श्रीकृष्ण जो घरातून निघाला तो थेट अक्कलकोटला जाण्यासाठी कारण त्याला श्रीगुरुंच्या दर्शनाचा ध्यास लागला होता. तीन दिवस मार्ग आक्रमण केल्यावर तो अक्कलकोट गावी आला व त्याने बऱ्याच लोकांना विचारले की, “श्रीगुरू कोठे आहेत ?” त्यावर लोकांनी सांगितले की, “अक्कलकोट प्रसिद्ध साधू, ज्यांची कीर्ती सर्वत्र पसरलेली आहे व ज्यांना नृसिंहभान म्हणतात, तेच श्रीगुरूची मूर्ती आहेत. आजच अरूणोदयी ते म्हणाले की, कृष्ण धावून आला आहे. त्याला एकांतस्थळी नेऊ व उचित कार्य साधून येऊ” इतक्यात स्वतः महाराज जवळ येऊन म्हणाले, “काय काम साधावयास आला आहेस ? क्षणभर लोकांची संगत सोड. चल, आपण एकांती जाऊ.” असे म्हणून त्यांनी कृष्णाचा हात स्वतः धरला व ‘चल, लवकर धाव धाव’ असे म्हणून पळू लागले व क्षणात सर्व लोकांना मागे टाकून दूर गेले. निर्जन अरण्य पाहून व एका वृक्षाच्या बुंध्याजवळ घनदाट छाया पाहून ‘हीच जागा चांगली आहे’ असे म्हणाले. ‘हा दगड आमचे आसन आहे’ असे म्हणून त्यावर श्रीगुरुराय बसले.

त्यांचे तेज म्हणजे जसा अपार सूर्यच. ते तेज पाहून कृष्णाचे मन आनंदमय झाले व त्याने सद्भावाने पाय वंदिले. दोन्ही हात जोडून ते नानापरीने स्तोत्र गाऊ लागले. ते सर्व ऐकून श्रीगुरू स्तिमहास्य करीत म्हणाले, “हे पूजा, स्तोत्र वगैरे सारे पुरे कर व एक विचार सांगतो तो ऐकू. कसला गुरू व कसला सेवक ? अवघा एकच विचार कर की, जगाचा उद्धार करण्यासाठी आता आम्हांला व तुम्हांला अवतार घ्यावा

लागला आहे. नीतिमत्तेची सीमा न ओलांडता मनाला एक मर्यादा आणून जगात संचार करावयाचा आहे व लोकांची संगत करून जगाला मूर्खता दाखवून आपला हेतू साधावयाचा आहे. तेव्हा तुम्ही करवीरक्षेत्री जावे व तुमच्या अवताराचे कार्य साधावे; जे भक्त पुण्यभावाने भक्ती करतील त्यांना तारावे.” एवढे बोलून आपला कृपेचा हात श्रीगुरूंनी मस्तकी ठेवला. दोघांनाही फार आनंद झाला. ते दोघेही देहाचा व्यापार विसरून गेले.

याप्रमाणे सात दिवस लोटले. नंतर आनंदाची ऊर्मी जिरवून नृसिंहभान सावध झाले व त्यांनी समोर कृष्णाला पाहिले. त्याच्या पाठीवर हात फिरवून ते म्हणाले, “बाळा, सावध हो. अजून खूप कार्य करावयाचे आहे. तेव्हा आत्ताच हे उचित नाही. आजपासून आम्ही तुमचे श्रीगुरूकृष्ण असे नाव ठेवले. आता तुमचे वसतिस्थान गाणगापुरी राहिले. आम्ही तेथे तीन महिने राहू. तुमच्याकडे एक सांगती येईल. त्याला बरोबर घेऊन करवीर नगरीत जावे. तोपर्यंत येथेच रहावे.” साष्टांग नमस्कार करून कृष्ण म्हणाला, “तुमची आज्ञा ती प्रमाण.” नंतर ती जागा सोडून दोघेजण गावात आले. यानंतर थोड्याच दिवसांनी सलग रात्रंदिवस याप्रमाणे दोन दिवस रस्ता क्रमीत श्रीगुरूनाथ करवीरक्षेत्रात आले व राममंदिरात त्यांनी वस्ती केली. अद्याप हे राममंदिर करवीरक्षेत्री आहे. तेथे त्यांनी एका स्त्रीची समंधबाधा दूर केल्याने फडणवीस नावाच्या एका गृहस्थाची भक्ती महाराजांचेवर बसली व त्याने स्वामींना आपल्या घरी नेले.

श्रीगुरूराया सहा महिने फडणविसांच्या घर राहिले. तिन्ही त्रिकाळ लोक दर्शनासाठी येत. थोडी प्रसिद्धी होताच ‘आता फडणविसांचे घर सोडू’ असे श्रीकृष्ण म्हणू लागले. महिसाळकर त्यांचे मागून चाललेच होते. श्रीकृष्ण झटकन कुंभारगल्लीत आले व ‘हे माझे स्थान’ असे म्हणाले. तेथे ताराबाई नावाची एक स्त्री रहात होती. तिला दत्तसेवेचे फार प्रेम होते. ती दर पौर्णिमेच्या दिवशी वाडीला जात असे. तसा तिचा नियम होता. पूर्वजन्मीचे चांगले कृत्य तिच्या पदरी असल्यामुळे श्रीगुरू स्वतः तिच्या घरी महिसाळकरांचे बरोबर आले व त्यांनी ‘आई’ म्हणून हाक मारली. श्रीगुरूमूर्ती तिच्या घरी महिसाळकरांचबरोबर आली त्यावेळी दोन प्रहर दिवस आलेला होता. सूर्यकिरणांचा मारा असह्य होत होता. श्रीगुरूदत्त ताराबाईस म्हणाले, “लवकर जेवण दे.” त्यावर ताराबाई म्हणली, “ब्राह्मण दिसता, तेव्हा शूद्रान्न कसे द्यायचे? तुम्हांला शिधा, सामान, देईन; तुम्ही शिजवून खावा” श्रीकृष्ण म्हणलो, “हिला संशय आहे, पण तो सगळा दूर होईल” असे म्हणून ते महिसाळकरांचा हात धरून तत्काळ घरी परत आले आणि जेवणखाण आटोपून सुखाने मार्ग क्रमू लागले. अशा प्रकारे गुरूंनी करवीरनगरी सोडली.

एके दिवशी ताराबाई वाडीक्षेत्रास जाण्यासाठी निघाली. यथाप्रकारे देवदर्शन घेऊन व आपल्या शक्तीनुसार अन्नदान करून नंतर श्रीगुरुस्तोत्र गाऊ लागली. ती म्हणाली, “देवा, दिवसेंदिवस मनस्ताप फारच वाढत आहे. आता या शरीरात काही अर्थ नाही. तेव्हा एकदा पैलतीरी पोचव.” यावर श्रीपादयती स्वप्नात आले व म्हणाले, “आम्ही स्वतः सिद्धान्न मागत असता तुला का भ्रांत पडली? तू असे कसे केलेस? तुला चिंता कशाची पडली होती? आज तुझी व्यथा संपली. त्यामुळे आता येथे येऊ नको. घरीच श्रीकृष्णनाथाला आणून त्याच्या सेवेशी एकनिष्ठ व्हावे. तू त्वरीत महिसाळ गावी गेल्यास तुला तेथे श्रीगुरू भेटतील. गेलेला क्षण पुन्हा येणार नाही. गुरूला घेऊन ये व या लोकी सौख्य साधनाचा लाभ घे.” ताराबाई जागी झाली. ती लगेच करवीरी आली व घोड्याचा रथ बरोबर घेऊन विलंब न करता गुरूंकडे गेली.

महिसाळकरांच्या घरी येऊन गुरूमाऊलीला साष्टांग वंदन केले व म्हणाले, ‘हे करूणाघन गुरूराया, तू घरी चालून आला असतानादेखील मी तुला ओळखले नाही. मी किती हीन स्त्री आहे व कसला मायेला भुलले होते कोण जाणे की, तुला ओळखले नाही. तरी हा अन्याय पोटी घालून श्रीगुरूराया घरी चलावे.” तिचा हात धरून श्रीकृष्ण म्हणाले, ‘रथ तयार कर’ ते ऐकून फार आनंद झाला व ती म्हणाली, ‘मी कृतकृत्य झाले.’ परंतु महिसाळकराला फार दुःख झाले. चरणांवर मस्तक ठेवून तो विनवू लागला, “किती विचित्र मार्गाची गती आहे की, मला फारच थोडा संगतिसुखाचा लाभ मिळाला सुखदुःखाच्या साठ्याचा हा देह केवळ क्षणभंगुर आहे. म्हणून तुमचा आधार धरला होता. परंतु तो आशेचा अंकुर सुकला.” श्रीगुरू म्हणले, ‘पुरे, पुरे. रोज हिच्या मंदिरी ये व मनात पूर्ण भावना ठेव. मग आम्ही कधीही दूर जाणार नाही.” श्रीगुरूराज रथात स्थानापन्न झाले. बाई म्हणाली, “मी आज धन्य झाले. माझे शरीर श्रीगुरू-संगतीचे औषध मिळताच निरोगी झाले. अनन्य भावाने मी यांची सेवा करीन. माझा मुलगा शिष्य होईल. हे सारे रहस्य मी त्याला शिकवीन. श्रीगुरूसेवा हाच एक उद्योग यापेक्षा उत्तम साधन नाही. तोच योगक्षेम चालवील. आत हृदयाचा सारा भ्रम नाहीसा झाला.”

अशा तऱ्हेचा विचार करीत ती सायंकाळी घरी आली. पलंगावर बैठक घालून त्यावर श्रीगुरूरायाला बसविले. बाईला श्रीगुरूंची सेवा करण्याचे व्यसनच लागले व सेवा करणे आवडू लागले. याप्रमाणे श्रीगुरूंनी ताराबाईंच्या घरी २५ ते ३० वर्षेपर्यंत वास्तव्य केले. या अवधीत कृष्णा लाड, ऐतवड्याचे देवगोंडा, कागलचे हरिपंत, मिरजेचे मल्लभट जोशी, सिदनेर्कीकर, वासुदेव दळवी, दादा पंडित, व्यास शास्त्री, रामभाऊ पुजारी, नामदेव चव्हाण, बाळकृष्ण राशिवडेकर वगैरे बरीच मंडळी महाराजांची परमभक्त बनली व त्यांची सेवा करू लागली. मध्यंतरीच्या काळात एकादोघांनी श्रीगुरूंना ताराबाईंच्या घरातून काढून दुसरीकडे ठेवावे असा कट रचला; परंतु श्रीगुरूंनी त्यांना स्वप्नात येऊन

सांगितले की, 'ताराबाईंनी श्रीहनुमानाची फार भक्ती केली आहे की, त्यामुळे श्रीहनुमान ताराबाईपुढे भक्तीमुळे जखडला गेला आहे व मी हनुमंताचा अंश असलेने येथे राहून तिच्या भक्तीच्या रूपयातील पंचवीस पैसेदेखील देणे भागवले जात नाही.' या दृष्टांतामुळे महाराजांना कुंभारगल्लीतील ताराबाईंच्या घरातून हलविण्याचा विचार त्या लोकांनी रद्द केला.

महाराजांनी पंचवीस-तीस वर्षांच्या अवधीत बऱ्याच लीला जगताला व भक्तांना दाखवून चकित केले. त्यांचे चरित्र 'श्रीकृष्णाविजयचरित्र' नावाचे एक पुस्तक प्राकृत भाषेत श्री. मुजुमदार यांनी तीस अध्यायांत ओवीबद्ध केलेले आहे. महाराजांना बऱ्याच मदांध लोकांनी त्रास दिला, पण त्यांना देखील स्वामींनी दाखवून दिला व श्रीगुरू त्यांच्याही कसोटीला उतरले. महाराज असेतोपर्यंत परमपूज्य ताराबाईंनी त्याची मनोभावे सेवा केली. रोज काकडआरती, धूपारती, शेजारती अशा आरत्या करायच्या, भोजन झाल्यावर सुवासिक विडा वगैरे सारे सोहळे व्यवस्थित करीत.

श्रीगुरू शके अठराशे बावीस या वर्षी श्रावण वद्य दशमी नश्वर देहाचा त्याग करून कुंभारगल्लीत समाधिस्त झाले. सदर गल्लीला सध्या श्रीदत्तमहाराज गल्ली असे नाव आहे. या समाधीचा पत्ता 'श्रीदत्त मंदिर, १४७ डी वॉर्ड, कोल्हापूर असा आहे. सदरची समाधी अद्यापी वरील रस्त्यावर पहावयास मिळते. श्रीगुरूंनी समाधी घेतल्यानंतरही बऱ्याच भक्तांना दृष्टांत दिलेला आहे व देत आहेत.

३३. वामनराव वैद्य वामोरीकर

(सन १८४८ - १९०१)

हे यजुर्वेदी ब्राह्मण. शिक्षण वामोरी व धुळे येथे; अनेक सत्पुरुषांच्या सहवासात आले. परंतु निःशंक समाधान पूर्ण दत्तावतारी अक्कलकोट स्वामी समर्थांच्या कृपाप्रसादाने झाले. स्वामी समर्थांनी पयोनरी संगमावर त्यांना 'ब्रह्मनिष्ठ होशील बाळा । न भिणे कळि-काळा' असा आशीर्वाद व मंत्रोपदेश देऊन त्यांचे जीवन कृतार्थ केले. दि. २७-४-१८७६ रोजी असाध्य रोगाने जर्जर झालेले वामनबुवा बडोदे येथील सुरसागरावर आत्महत्या करण्यासाठी गेले असता परमकृपाळू भक्तवत्सल श्रीस्वामी समर्थांनी तेथे प्रगट होऊन वामनबुवांना स्वहस्ते घरी आणून पोहोचविले. त्यावेळी त्यांच्या मातोश्री अहल्याबाई व बंधू वेणीमाधव ह्यांनाही श्रीस्वामी समर्थांच्या दर्शनाचा लाभ घडला आणि ते कृतार्थ झाले.

ब्रह्मचर्यपूर्ण जीवन, साधेपणा, सत्यप्रीती, नियमितपणा, स्वकार्य आणि श्रीस्वामी समर्थचरणी असीम श्रद्धा व प्रेमभाव हे त्यांचे व्यक्तिविशेष.

त्यांनी श्रीस्वामी समर्थांचे ओवीबध्द चरित्र वर्णन करणारा पंचावन अध्यायांचा सुमारे दहा हजार ओव्यांचा 'श्रीगुरूलीलामृत' नावाचा अलौकिक ग्रंथ लिहीला आहे. ह्यात व्याकरण, न्याय, वेदांत, वैद्यक, ज्योतिष वगैरे शास्त्रांची सविस्तर चर्चा आहे, तसेच 'प्रपंचात परमार्थ कसा साधता येईल' याची शिकवण साध्या, सोप्या, शैलीदार भाषेत कर्तुत्वाहंकाररहित होऊन दिली आहे. याचा परिचय पूर्वीच करून घेतला आहे.

या अलौकिक ग्रंथांच्या लेखनानंतर दि. २५-३-१९०१ रोजी संन्यास ग्रहण करून 'अद्वैतानंद' नाम धारण करून हे समाधिस्थ झाले. ह्यांची समाधी बडोदे येथे प्रतापनगर रोडवरील ऋणमुक्तेश्वर महादेवाच्या मागचे बाजूस असलेल्या इदगा मैदानाच्या उत्तरेस आहे. ब्रह्मनिष्ठ वामनबुवांना श्रीस्वामी समर्थांनी स्वहस्ते दिलेल्या चरणपादुक, दत्तमूर्ती, महावस्त्र (छाटी), पंचायतन वगैरे श्रीदत्तमंदिर, स्वामी विवेकानंद मार्ग, बडोदे येथे आहेत.

३४. पंतमहाराज बाळकुंद्रीकर

(सन १८५५ - १९०५)

बेळगावच्या पूर्वेस सुमारे आठ मैलांवर बेळगाव-कलाउगी रस्त्यावर पूर्वीच्या सांगली संस्थानापैकी बाळकुंद्री-बुद्रुक या नावाचे एक खेडे आहे. हा गाव त्या वेळच्या सदर मराठा रेल्वे स्टेशन सुळेभावीपासून दोन मैलांवर आहे. या गावी एक पुरातून श्रीरामेश्वराचे जागृत देवस्थान आहे. येथे दोन चार तलाव असून, अजमासे पाच सात फूट खोलीवर मुबलक अमृततुल्य पाणी लागत असल्याने, या गावी गुप्त गंगा आहे अशी आख्यायिका आहे. या गावी रामाजीपंत म्हणून एक ऋग्वेदी भारद्वाजगोत्री देशस्थ ब्राह्मण रहात असत. त्यांचे कुलदैवत अंबाबाई असून आराध्य दैवत श्रीदत्तात्रेय होते. हे या गावाचे वतनदार कुलकर्णी असून श्रीमंत पेशवे सरकारच्या लष्करात एक लहानसे हुद्देदार होते. यांचा शेवट स्वामीकार्यार्थ लढाईत झाला, त्या वेळी त्यांचे पोटी बाळकृष्ण या नावाचा एकुलता एक मुलगा फक्त सहा महिन्यांचा होता.

बाळकृष्णपंत वयात आल्यावर त्यांनीही वडिलांप्रमाणे कीर्ती संपादिली. हे शरीराने भव्य असून करारी बाण्याचे व व्यवहारदक्ष होते. वृद्धापकाळी चतुर्थाश्रम घेऊन, आपल्या वयाच्या ९० व्या वर्षी आषाढ वद्य त्रयोदशी शके १८९६ (३०-७-९४) सोमवारी ते समाधिस्थ झाले. त्यांची समाधी बाळकुंद्री येथे त्यांच्या राहत्या घराच्या परसात आहे. बाळकृष्णपंतांच्या पोटी रामचंद्रपंत, देवजीपंत, जिवाजीपंत व चिंतोपंत असे चार पुत्र झाले. हे सर्व वडिलांप्रमाणे करारी बाण्याचे, सात्विक वृत्तीचे व ईश्वरनिष्ठ होते. रामचंद्रपंत यांचा विवाह बेळगाव जिल्ह्यातील दड्डी येथील कुलकर्णी नरसिंहपंत यांची

कन्या गोदूबाई (सीताबाई) यांच्याशी झाला. या सत्त्वशील दंपत्याच्या पोटी सहा मुलगे (दत्तात्रेय, गोविंद, गोपाळ, वामन, नरसिंह व शंकर) व सहा मुली (अंबा, गंगा, यमुना, तुंगा, तुळसा व अहल्या) अशी अपत्ये झाली. त्यांत दत्तोपंत हे ज्येष्ठ होत व हेच पुढे 'श्रीपंतमहाराज' या नावाने प्रसिद्ध झाले.

श्रीपंतांचा जन्म दड्डी येथे मातुलगृही श्रावण वद्य ८ सोमवार शके १७७७ म्हणजे तारीख ३ सप्टेंबर १८५५ इसवी रोजी, दिवसा तिसरे प्रहरी रोहिणी नक्षत्रावर झाला. यांचे बालपण बहुतेक मातुलगृहीच गेले. यांचे मातुल श्रीपादपंत यांनी त्यांचे पालनपोषण पोटच्या मुलाप्रमाणे मोठ्या प्रेमाने करून, तेथेच त्यांचा मराठी अभ्यास करविला. श्रीपंत आपल्या वयाच्या चवदाव्या वर्षी बेळगावास इंग्रजी शिक्षणासाठी येऊन राहिले. त्या वेळी त्यांची घरची स्थिती फारच खालावलेली असल्याने त्यांना विद्याभ्यासाच्या कामी फारच कष्ट सोसावे लागले. तरी ते सहनशील व दृढनिश्चयी असल्याने, त्यांनी सर्व प्रकारचे हाल मोठ्या धैर्याने व शांतपणाने सहन करून, आपला अभ्यास चालू ठेविला; व इंग्रजी पब्लिक सर्व्हिस व मॅट्रिक्युलेशन परीक्षा ते पास झाले. यानंतर यांनी बेळगाव येथील एका इंग्रजी शाळेत शिक्षकाची नोकरी धरिली व क्रमाक्रमाने आपल्या बंधुवर्गास आपल्याजवळ ठेवून घेऊन शिक्षण देण्यास आरंभ केला.

त्यांचे मातुल श्रीपादपंत यांची द्वितीय कन्या यमुनाबाई (लक्ष्मीबाई) ह्यांच्याबरोबर यांचा विवाह वैशाख वद्य १ शके १८०४ (ता. ४-५-८२) दिवशी झाला. पुढे काही वर्षांनी म्हणजे वैशाख वद्य चतुर्थी शके १८०७ (३-५-८५) रविवारी श्रीपंतांचे वडील रामचंद्रपंत हे वारले व प्रपंचाचा सर्व बोजा श्रीपंतांवर पडला. तथापि न डगमगता श्रीपंतांनी आपणांस मिळत असलेल्या थोड्या पगारावर गरीबाने प्रपंच चालवून आप्त, इष्ट, स्नेही इत्यादिकांची मुले आपल्या जवळ ठेवून घेऊन त्यांचे शिक्षण चालविले. ते गोरगरिबांच्या मुलांसही शिक्षणाचे कामी मदत करीत असत. मुलांच्या शिक्षणाकडे त्यांचे जितके लक्ष असे, तितकेच किंबहुना जास्त त्यांची नीतिमत्ता, नियमितपणा, सद्वर्तन यांकडे असे. म्हणून त्यांच्या देखरेखीखाली ज्यांना ज्यांना म्हणून शिक्षण मिळाले, ते सर्व बहुतेक चांगलेच निपजले.

सन १८९० पसून श्रीपंतांचे एक बंधू प्रपंचास हातभार लावू लागले; व यानंतर श्रीपंतांचा प्रपंच सुखाने चालला. त्यांची पत्नी कुलीन, सुशील व सुस्वभावाची व बंधू आज्ञाधारक व कर्तेसवर्ते असे असल्याने त्यांना प्रपंचात कोणत्याही प्रकारची कमतरता वाटली नाही. या वेळचा त्यांचा नित्यक्रम म्हटला म्हणजे शाळेतून घरी आल्यानंतर भेटीस येतील त्यांच्याबरोबर वेदांतचर्चा चालविणे व रात्री सदगुरूभजनानंदात निमग्न असणे हा होय. याप्रमाणे सन १९०३ पर्यंत नोकरी करून त्यांनी आपल्या कामाचा राजीनामा दिला व शेवटची दोन वर्षे शांतपणाने आत्मचिंतनात घालविली.

पुढे फाल्गुन वद्य सप्तमी शके १८२५ (८-३-१९०४) मंगळवारी श्रीपंतांचे कुटुंब निवर्तले, त्या वेळी “अनुभव पूर्ण व्हावा म्हणून मला लग्न करून घेण्यास गुरूंनी आज्ञा केली, आता त्यांनीच सोडविले” असे उद्गार काढिले. यावरून व त्या सुमारास झालेले पद नंबर २५६७ यावरून त्यांची प्रपंचाविषयी दृष्टी कशी होती हे दिसून येते. अन्नदान हेच गृहस्थाश्रमीचे मुख्य कर्तव्य आहे, असे ते म्हणत; व त्याप्रमाणे त्यांच्या घरी येणारा अतिथी कधीही विन्मुख जात नसे. त्यांची रहाणी अगदी साधी असून ते प्रेमळ व निःस्पृह होते. त्यांनी आपल्या प्रेमाने व सौजन्याने संसार प्रेममय बनवून, आपले अवतारकार्य संपताच वयाच्या ५१ व्या वर्षी आश्विन वद्य ३ शके १८२७ (१६-१०-०५) सोमवारी अरूणोदयास बेळगाव मुक्कामी आपला देह ठेविला. तेथून त्यांचा देह त्यांच्या हजारो शिष्यांनी मोठ्या समारंभाने बाळेकुंद्रीस नेऊन तेथील त्यांच्या आमराईत अग्निनारायणास अर्पण केला. त्या ठिकाणी एक औदुंबर वृक्ष लाविला असून, त्याच्या सभोवती षट्कोनी पार बांधिला आहे व जवळच विहीर, धर्मशाळा, फुलबाग वगैरे तयार केली आहेत. शिवाय खुद्द श्रीपंतांच्या परसात त्यांच्या आजच्या समाधीशेजारी, त्यांच्या स्मरणार्थ एक लहानसे देवालय बांधून त्यात दत्ताच्या पादुका स्थापन केल्या आहेत. तेथे व आमराईत भाविक लोक नित्य भजनपूजन करीत असतात.

येथेवर श्रीपंतांचा संक्षिप्त जीवनवृत्तांत दिला आहे. आता त्यांना परमार्थाकडे ओढा कसा लागला, त्यांस सदगुरुप्राप्ती कशी झाली, वगैरे बदलची थोडी हकिकत देतो.

श्रीपंतांचे मातृकुळातील सगळी माणसे फार कोमल अंतःकरणाची, धर्मशील व आस्तिक्य बुद्धीची अशी होती व पितृकुळातील पुरुष सत्यप्रतिज्ञा, ईश्वरनिष्ठा व अढळ सात्विक धैर्याचे असून श्रीदत्ताचे निःसीम भक्त होते. उभय कुळींचे उच्च गुण श्रीपंतांचे ठिकाणी जन्मतःच एकवटले. मातुलगृही लहानपणापासूनच देवभक्ती, सन्मार्गप्रीती, दुर्जनांचा तिरस्कार, सज्जनांचा आदर, नीतीची योग्यता, सत्याचा जय वगैरे गोष्टींची अनेक पुराणांतील उदाहरणे देऊन माहिती करून दिली. श्रीपंतांस लहानपणापासून पुराणकथा ऐकण्याचा नाद असे. यामुळे त्यांच्या नैसर्गिक सात्विक वृत्तीला पोषण मिळाले. दड्डी व गाव घटप्रभा नदीच्या काठी वसला असून, त्याच्या आसपास उंच डोंगर व दाट जंगल आहे. यामुळे सृष्टिदेवीचे ते एक क्रीडास्थानच बनले आहे. श्रीपंतांना नदीकाठी व जंगलात हिंडणे फार आवडत असे. त्यायोगे त्यांच्या लहान वयात त्यांना निसर्गदेवतेचा सहवास घडून, त्यांची कल्पनाशक्ती वाढली व उदात्त विचारांचे बाळकडू अनायासे मिळाले. बेळगावी शिकण्याकरिता आल्यानंतर त्यांच्या वडिलांनी त्यांचकडून, श्रीगुरुचरित्र व दत्तमाहात्म्य वगैरे ग्रंथ वाचवून, अनन्यभक्तीचे महत्त्व व तिचा सुखकर परिणाम उत्तम रीतीने समजावून दिला. तेव्हापासून श्रीदत्तांवर श्रीपंतांची दृढ भक्ती बसली. अशा प्रकारे लहानपणापासूनच पारमार्थिक विषयांत त्यांचे मन रमू लागले, तत्त्वज्ञानाकडे ओढा लागला व

क्रमाक्रमाने सर्व प्रकारे परिपूर्ण असे मुमुक्षुत्व अंगी बाणले.

बेळगाव जिल्ह्यापैकी खानापूर तालुक्यात मलप्रभातटाकी पार्श्ववाड या नावाचा एक गाव आहे. तेथील कुलकर्णी घराण्यातील बाळप्पा या नावाचे शुद्धाद्वैत-मार्गी महायोगी सर्वसंग परित्याग करून बाळेकुंद्रीजवळ असलेल्या कर्डीगुद्दीच्या डोंगरात येऊन राहिले होते. या महापुरूषास श्रीपंतांनी आपल्या पदात श्रीबालमुकुंद किंवा बालावधूत असे म्हटले आहे. त्यांनी श्रीपंतांचे मावसबंधू गणपतराव व चुलते चिंतोपंत यांजवर अनुग्रह केला होता; व त्यांच्याच योगाने श्रीपंतास त्या सत्पुरूषाची गाठ पडली; व त्यांनी शके १९९७ आश्विन वद्य १२ च्या दिवशी श्रीपंतांवर अनुग्रह केला. पुढे श्रीपंतांची सत्पात्रता पाहून, आपला संप्रदाय चालविण्यास आज्ञा देऊन, आपण श्रीमल्लिकार्जुनास जातो म्हणून जे गेले, ते परत आले नाहीत.

अनुग्रह झाल्यानंतर श्रीपंतांनी काही काळ योगसाधनात घालविला. नंतर ते आपला विश्रांतीचा वेळ आध्यात्मिक ग्रंथांचे परिशीलन करण्यात व वेदांतचर्चा करण्यात घालवीत असत. त्यांना मराठी, कानडी, इंग्रजी, हिंदुस्थानी, संस्कृत वगैरे भाषा चांगल्या अवगत असून अभिरूची फार असल्यामुळे, त्यांनी वरील भाषांतील बहुतेक आध्यात्मिक व तत्त्वज्ञान विषयक प्राचीन व अर्वाचीन ग्रंथांचे परिशीलन केले होते. म्हणून कोणीही कोणत्याही बुद्धीने कसाही प्रश्न केला तरी, ते समर्पक असे अनेक तऱ्हेचे दृष्टांत देऊन, त्याचे शांतपणाने पूर्ण समाधान करीत; यामुळे दूरदूरचे शास्त्री, पंडित वगैरे लोकांचा जमाव नेहमी त्यांच्याजवळ असे. त्यांचा शिष्यसमुदाय मोठा व बहुतेक ज्ञातींचा असून सर्वांवर त्यांची सारखीच प्रीती होती. हे परम शांत असून बोलल्याप्रमाणे चालत होते. ते अद्वैतसिद्धांत सांगत; व त्याप्रमाणे आपल्या वर्तनात भेद करीत नसत. पूर्वापार चालत आलेले श्रीगुरुद्विदशी, दत्तजयंती, गुरुप्रतिपदा हे उत्सव मोठ्या थाटाने व उत्साहाने करीत असत शिवाय अलीकडे श्रीगोकुळअष्टमीचा उत्सवही करीत असत. त्याप्रमाणे त्यांच्या पश्चातही हे उत्सव चालू आहेत.

श्रीपंतांच्या कविता 'श्रीदत्तप्रेमलहरी' नावाच्या ग्रंथांत समाविष्ट आहेत. श्रीपंतांस भजनाची गोडी फार असे व नेहमी श्रीदत्ताचे भजन करीत असत. त्या वेळी उत्सव प्रसंगी सहज स्फूर्तीने त्यांच्या मुखातून जी पदे निघत, ती कोणीतरी टिपून ठेवीत; म्हणूनच अशा शुद्ध अंतःकरणरूपी प्रेमोदधीतून सहजी निघालेल्या पदरूपी लहरीला 'श्रीदत्तप्रेमलहरी' असे नाव दिले आहे.

श्रीपंतांच्या पदांत स्वरूपवर्णन, कोठे श्रीत्रैमूर्ती दत्तात्रेयांचे, तर कोठे श्रीसद्गुरूचे आहे. तरी श्रीपंतांना श्रीदत्तात्रेय व श्रीसद्गुरू हे यत्किंचितही भिन्न दिसले नाहीत; हे (पद नंबर १६२४ व २४१२)

यांवरून व दुसऱ्या पदांवरूनही दिसून येईल. जागोजागी त्यांनी 'सद्गुरूविणदैवत नाहीं; कल्पित देवा पुजू नको.' असा उपदेश केलेला आढळतो. सद्गुरूइतकी जगात कोणतीच वस्तू त्यांना प्रिय नव्हती. सद्गुरूच्या ठायी त्यांच्यासारखी दृढ निष्ठा व गाढ प्रेम क्वचितच आढळतील. 'सद्गुरूच सर्वेश्वर, सद्गुरूपायीच दृढ प्रीती, सद्गुरूप्रदींच जगणे, सद्गुरूपदीं सर्वस्व अर्पण, सद्गुरूच प्रेमळ माय, सद्गुरूसेवाच स्वधर्म, सद्गुरूस्वरूपीच समरस होणे' असे त्यांचे उद्गार पदांतून ठिकठिकाणी आढळून येतात. त्यांना ज्या स्वरूपाचा ईशसाक्षात्कार होई, त्याचे वर्णन ते करीत असत. प्रेमभरीत अंतःकरणाने ते भजन करीत असता एके वेळी त्यांना सद्गुरूचा साक्षात्कार झाला, तो त्यांनी 'दिव्य सद्गुरू दत्तमूर्ति देखूनी डोळेभरी' (पद १९४४) या पद्यरूपाने प्रगट केला आहे.

करूणाकर पदे प्रेमाने नुसती ओथंबली आहेत. काही ठिकाणी करूणा भाकिली आहे, कोठे उपकारस्मरण आहे, कोठे धन्यवाद गाईला आहे, कोठे विनोद, तर कोठे सलगीचे भाषण आहे. काही पदे इतकी हृदयद्रावक आहेत की, ती वाचताना वाचणाऱ्याचे नेत्र अश्रुपूर्ण झाल्याखेरीज राहणार नाहीत! उदाहरणार्थ पद २१ पहा. यात शेवटी जेव्हा निर्वाण झाले, तेव्हा गुरूमाय भेटली, अशी हकीकत आहे. सलगीचे उदाहरण 'मत्सरी किती तू दत्ता ।।' (पद १६८३). उपदेशपर पदांतून सर्वत्र अद्वैत मत स्थापन केले आहे. ते जसे सगुण तसेच निर्गुण ब्रह्मोपासक, व जसे परम भगवद्भक्त, तसेच अद्वैतमतवादी होते. द्वैत, विशिष्टाद्वैत व अद्वैत ही तिन्ही वास्तविक भिन्न नसून, त्यांचे पर्यावसान एकच आहे, असा त्यांचा लोकांस बोध असे. हे त्यांचे मत पद १६९० 'द्वैत दिसूनी अद्वैतासी हानि किमपि नाही' तसेच 'एकत्वीं न भोग म्हणुनी द्वैत जाहलें' (पद २४३१) त्याचप्रमाणे 'वाङ्मानसासी वारुनि निजशांति भोगिली' (पद १४६५) यावरून दिसून येते. वस्तुतः ही तीन भिन्न मते निव्वळ बाह्यदृष्टीने पाहणाऱ्यात आढळतात. खऱ्या भगवद्भक्ताच्या गावी त्यांचा वाराही नसतो. तुकारामाप्रमाणे काही पदांतून ढोंगी लोकांवर कोरडे ओढलेले आढळतात. कर्म, उपासना ही कोणत्या दृष्टीने करावीत, याबद्दल काही ठिकाणी उपदेश केलेला आहे. 'घडी घडी काळ गिळतो तुजला' (६०६) असा इशारा देऊन सद्गुरूसंशरण जाण्यास सांगितले आहे.

अनुभवपर पदांत कोठे योगाचा अनुभव, कोठे आत्मसाक्षात्कार, व कोठे श्रुतिवचनाचा अनुभव हीही आढळतात. श्रीपंत जरी योगशास्त्र पूर्णपणे जाणत होते, तरी भक्ती व ज्ञान यांच्यापुढे योगास त्यांनी कधीही महत्त्व दिले नाही, म्हणून पदात त्याजबद्दल फारसा उल्लेख नाही; 'क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया' (१७६७) यात श्रुतिवचनाचा अनुभवपर अर्थ सांगितला आहे. बऱ्याच ठिकाणी गुरुप्रेमातिशयाचे अनुभव आहेत. 'गुरुसवे धरिली आजी कुस्ती रे' (पद ४०८)

श्रीपंतांचे समग्र वाङ्मय आज निष्ठावंत दत्तोपासकांना उपलब्ध आहे. श्रीदत्तप्रेमलहरीभजनाथा, भक्ताताप, बाळबोधामृतसार, प्रेमतरंग, श्रीबालमुकुंद बोधानंदगुटिका, आत्मज्योती, परमानुभवप्रकाश, अनुभववल्ली (भाग १ व २), ब्रह्मोपदेश, स्फुटलेख, श्रीदत्तप्रेमलहरी पुष्प ७ व ८, पंतांची पत्रे, भक्तोद्गार किंवा प्रेमभेट इत्यादी पंतवाङ्मय दत्तप्रेमिकांना मार्गदर्शक व प्रेरक होणारे आहे.

३५. वासुदेवानंदसरस्वती

(सन १८५४ - १९१४)

कोकण प्रांती पूर्वीच्या सावंतवाडी संस्थाननजीक माणगाव नावाच्या एका खेडेगावात गणेशभट्ट टेंबे नावाचे एक अग्निहोत्री कऱ्हाडे जातीचे ब्राह्मण गृहस्थ राहत असत. त्यांच्या पत्नीचे नाव रमाबाई होते. ही उभयता पतिपत्नी श्रीदत्तोपासक होती. गणेशभट्ट गाणगापुरी श्रीदत्ताची उपासना करीत असता वैराग्य उत्पन्न होऊन त्यांनी संन्यास घेण्याचा विचार केला. त्या वेळी त्यांना दृष्टांत होऊन प्रथम घरी जाऊन गृहस्थाश्रम पुरा करण्याबद्दल श्रीदत्तांची आज्ञा झाली. त्याप्रमाणे ते पुन्हा घरी आले. काही कालानंतर त्यांच्या उपासनेवर संतुष्ट होऊन स्वतः श्रीदत्तभगवान गर्भरूपाने रमाबाईच्या पोटी अवतीर्ण झाले, असे म्हणतात. शके १७७६ आनंदनाम संवत्सरी श्रावण वद्य ५ या दिवशी सूर्योदयानंतर घटी २६ या वेळी रमाबाईंना पुत्ररत्न झाले; तेच या चरित्राचे नायक होत.

‘शुद्धबीजपोटीं । फळे रसाळ गोमटीं ।।’ या तुकारामांच्या उक्तीप्रमाणे गणेशभट्ट व रमाबाई यांसारख्या भाविक उपासकांच्या पोटी वासुदेवासारखे रत्न निपजणे हे स्वाभाविक होय. हे पूर्वजन्मीचे सूर्योपासक होते, असे पुढे त्यांच्या बोलण्यावरून कळून आले.

श्रीवासुदेवानंदांचे बालपणचे नाव वासुदेव हेच होते. वासुदेव पाच वर्षांचा झाल्यावर त्याचे पितामह हरिभट्ट यांनी त्याच्या शिक्षणास आरंभ केला. त्यांची बुद्धी लहानपणापासून फार तीव्र होती. ते एकपाठी होते. आठव्या वर्षी व्रतबंधसंस्कार होऊन बाराव्या वर्षीच त्यांचे ऋग्वेदसंहितादिकांचे अध्ययन झाले. अध्ययनाच्या वेळी ते नेहमी सोवळयात राहात असत. त्यांनी रघूचे सर्ग म्हटले होते आणि पाचसहा महिने ज्योतिषशास्त्राचा अभ्यास केला होता. त्यांचे शिक्षण म्हटल्यास एवढेच. एवढ्या लहान वयांतच ते मंत्रप्रयोगाचे चमत्कार करू लागले होते. परोपकारबुद्धी, अतिथींबद्दल पूज्यभाव इत्यादी सद्गुण त्यांच्या अंगी लहानपणापासून वसत होते. तसेच लहानपणापासूनच ते विरक्त होते. वयाच्या आठव्या वर्षापासून त्रिकाल स्नानसंध्या करावयाची, नेहमी पायाने प्रवास करावयाचा, छत्री जोडा, खडावा वगैरे काही वापरावयाचे नाही; इत्यादी नियमांनुसार ते वागत असत. तसेच त्यांनी विधिपुरःसर चांद्रायणव्रत पाळून

गायत्री पुरश्चरण केले.

शके १७९७ साली अर्थात् त्यांच्या वयाच्या २१ व्या वर्षी त्यांचा विवाह सावंतवाडीचे बाबाजीपंत गोडे यांच्या कन्येबरोबर झाला. त्यांच्या पत्नीचे नाव अन्नपूर्णाबाई होते. त्या स्वभावाने अत्यंत सुशील असून पतीची एकनिष्ठपणे सेवा करीत असत. पुढे एके समयी पत्नीच्या विनंतीवरून त्यांनी तिला स्त्रीधर्माचा उपदेश केला आहे, तो सर्वांनी अवश्य वाचण्यासारखा आहे. स्त्रीधर्म सांगण्याच्या मिषाने त्यांनी साऱ्या नित्यनैमित्तिक आचारधर्मावर व्याख्यान केले आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही. श्रीगांडाबुवा ब्रह्मचारी यांनी श्रीवासुदेवानंदसरस्वतींचे चरित्र लिहिले आहे, त्यात ते संग्रहित केले आहे. श्रीदत्तगुरूंनी आपल्या मातोश्रीस उपदेश केला, तसा वासुदेवशास्त्री यांनी आपली आई रमाबाई यांसही उपदेश केला. तसाच कांतोपदेश हाही एक नमुना आहे. अन्नपूर्णाबाई (शास्त्रीबोवांचे कुटुंब) यांचा अधिकारही फार मोठा होता. कोणतेही शिक्षण नसता व पूर्वाभ्यास नसता त्यांची समाधी लागत असे. शास्त्रीबोवांस पुढे एक मुलगाही झाला. पण तो लवकरच कालवश झाला. या वेळीही त्यांच्या कुटुंबास झालेला पुत्रशोक दूर करण्याकरता वासुदेवशास्त्री यांनी आपल्या पत्नीस उपदेश केला, तोही गांडाबुवा विरचित चरित्रभाग वाचनीय आहे.

असो. मूळच्या वासुदेवाचे वासुदेवभटजी झाले. पुढे वासुदेवशास्त्री झाले व अखेर वासुदेवानंदसरस्वती या नावाने त्यांची अक्षय्य कीर्ती राहिली. ह्या स्थित्यंतराचे मूळ कारण त्यांच्या अंतरातील विरक्ती होय. त्यांना प्रथम तीव्र विरक्ती उत्पन्न होण्याचे कारण असे सांगतात की, त्यांच्या मातुश्रींचा स्वभाव थोडा रागीट होता. एकदा श्रीगणेशचतुर्थीच्या दुसऱ्या दिवशी पूजेच्या साहित्यात निष्काळजीपणा आढळल्यामुळे ते आपल्या पत्नीस उद्देशून काही बोलले. त्यावरून त्यांच्या मातोश्रींना राग येऊन त्या अपशब्द बोलू लागल्या. त्यामुळे महाराजांचे चित्त अस्वस्थ होऊन पूजेकडे लक्ष लागेना. पाच दिवस गणपती ठेवण्याचा बेत रद्द करून त्यांनी त्याच दिवशी त्याचे विसर्जन केले. 'न मातुः परदैवतम्' या धर्माज्ञेप्रमाणे योग्य ती काळजी घेऊन वागत असताही त्यांचा व्हावा तसा उपयोग होत नाही, तेव्हा प्रपंचात राहणे फार कठीण आहे, असे त्यांना वाटू लागले. पूर्वपापाचे क्षालन होण्यासाठी त्या वेळी त्यांनी चांद्रायण प्रायाश्चित्तही घेतले. एके रात्री स्वप्नात एका ब्राह्मणाकडून त्यांना नरसोबाच्या वाडीस येण्याबद्दल आदेश मिळाला. परंतु तेथे जाण्याला त्यांचेजवळ वाटखर्चापुरतेही पैसे नव्हते. पण इतक्यात त्यांनी एकाची जन्मपत्रिका करून दिली होती, त्याचे अडीच रूपये त्यांना मिळाले. ह्याप्रमाणे घरातून बाहेर पडल्याबरोबर मार्गातील सर्व अडचणी हळुहळु दूर होऊन ते वाडीस जाऊन पोहोचले. यावेळी त्यांचे वय २६/२७ वर्षांचे होते. या वयात संसाराविषयी विरक्त असणारा पुरुष विरळाच.

वाडीस यावेळी श्रीमंत गोविंदस्वामी नामक एक फार योग्यतेचे महात्मे होते. त्यांचेकडून वासुदेवशास्त्री यांची सर्व व्यवस्था झाली. एके दिवशी त्यांने गोविंदस्वामींना मंत्रोपदेश देण्याबद्दल विनंती केली; पण तुम्हांला उपदेश करण्याचा माझा अधिकार नाही; ज्यांना जरूर असेल ते तुम्हांला मंत्र देतील, असे गोविंदस्वामींनी सांगितले. त्याच दिवशी रात्री मध्यरात्रीच्या सुमारास कृष्णातीरी जाऊन हातपाय धुऊन थोडा जप करण्याचा विचार करून शास्त्रीबोवा तेथे आले. पण दार बंद असलेले पाहून देवानजिक बसणे चांगले नाही, असा विचार करून प्रदक्षिणा घालण्यासाठी दक्षिणद्वारी जाताच भगवी वस्त्रे परिधान केलेली आहेत असा एक तेजस्वी पुरुष पाहून त्याला शास्त्रीबुवांनी नमस्कार केला. त्यांना पाहून त्या पुरुषाने विचारले, 'तू कोण आहेस ? ह्या वेळी तू का आलास ? शयनारती झाल्यावर येथे कोणीही येऊ नये असा नियम आहे, हे तुला ठाऊक नाही काय ?' हे ऐकून शास्त्रीबुवा म्हणाले, 'महाराज, मी या स्थळी प्रथमच आलो आहे. त्यामुळे मला येथील नियम माहीत नाहीत. अतःपर येणार नाही' असे म्हणून नमस्कार केला, तोच ते स्वरूप नाहीसे झाले ! तेव्हा ते दत्तभगवानच असले पाहिजेत, असे वाटून त्यांना न ओळखल्याबद्दल शास्त्रीबुवा फार खिन्न झाले ! व त्यांच्या मनाला तळमळ लागून राहिली.

नंतर श्रीदत्ताला प्रार्थनापूर्वक नमस्कार करून ते परत मठात येऊन निजावयास गेले. पहाटेच्या सुमारास त्यांच्या स्वप्नात दत्तभगवानांची मूर्ती खऱ्या स्वरूपात प्रगट झाली ! व त्यांनी शास्त्रीबुवांस पहिल्या भेटीची आठवण देऊन मंत्रोपदेश केला. मग दत्ताची पूजा व ध्यान करावे आणि उपनिषद्भाष्याचा विचार करावा, असा त्यांचा दिनक्रम सुरू झाला. यानंतर महाराजांना वेळोवेळी श्रीदत्ताचे साक्षात्कार होत असत. एकदा श्रीदत्तांनी त्यांस आज्ञा केली की, योगावाचून सर्वज्ञता येत नाही. यासाठी आता योगाभ्यास करून आत्मज्ञानाची प्राप्ती करून घे. त्याकरिता एका ब्राह्मणाजवळील योगाचे पुस्तक घे, असे सांगून या ब्राह्मणाचा पत्ताही सांगितला. वासुदेवशास्त्री यांनी ते पुस्तक आणविले. ते कबिराचे दोह्यांचे पुस्तक होते. मंत्रोपदेश झाल्यानंतर लवकरच महाराज माणगावास परत आले व तेथे श्रीदत्तमूर्तीची स्थापना करून देवालय बांधून तेथेच भजन-पूजन करीत कालक्रमणा करू लागले. ते शुष्क भिक्षेवर निर्वाह करीत; मीठ-मिरची, गूळ वगैरे कोणतीही चविष्ट पदार्थ न घेता नुसत्या भाताचा ते देवाला नैवेद्य दाखवीत. स्वतःच स्वयंपाक करीत ! दीड वर्ष त्यांनी मौनव्रत धारण केले होते. यानंतर सुमारे ७ वर्षे महाराज माणगावात होते. त्या काळात दर्शनासाठी लोकांची ये जा सुरू असे. येथे असताना त्यांनी एक दिवस श्रीदत्ताला डोळे झाकून नैवेद्य दाखविला. ते डोळे उघडतात तो वाटीत दूध नाही. तेव्हा त्यांनी नैवेद्य दाखविल्यावर घुमटीचे दार बंद करून ठेवण्याची पद्धत ठेवली. ते स्वतः जेवण्यास बसत तेव्हा ते एकटे असले तर कधी कधी उंदीर त्यांच्या पानाजवळ येऊन भात खात असत. अरण्यात योगाभ्यासाकरता जात, तेथे भयंकर व्याघ्र व सर्प त्यांस भेटत ! पण त्यांना कोणाकडून त्रास झाला नाही.

हळूहळू त्या ठिकाणाला यात्रेचे स्वरूप येऊ लागले. तेथे लहानसा बाजार बसला. त्याठिकाणी असताना वासुदेवानंद यांनी आपल्या हाताने एक संहितेचा स्वाहाकार केला व रूद्रस्वाहाकारही दोन केले. येथे त्यांस ईश्वरी प्रेरणेने काव्यस्फूर्ती झाली व संस्कृत अध्ययन अगदीच बेताचे असताही श्रीदत्ताचे प्रेरणेने, हिंदुस्थानात चोहोकडे उपयोगी पडावे म्हणून, त्यांनी गुरुचरित्राचे संस्कृतात रूपांतर केले. शके १८११ मध्ये महाराज माणगाव सोडून कायमचे वरघांटी गेले. एके दिवशी सकाळी माणगाव सोडण्याबद्दल त्यांस श्रीदत्तांची आज्ञा झाली. त्याप्रमाणे महाराज आपल्या पत्नीसह बरोबर श्रीदत्तमूर्ती, एक तांब्या, एक धोतर व एक लुगडे एवढ्याच वस्तू घेऊन तेथून निघाले.

यानंतर दोन वर्षांनी म्हणजे शके १८१३ या वर्षी गंगाखेड मुक्कामी सौ. अन्नपूर्णाबाईस देवाज्ञा झाली. देवाचे विमान त्यास नेण्यास येणार असा दृष्टांत चार दिवस अगोदरच झाला होता ! असे म्हणतात की, दोघेही त्याच वेळी जावयाची; पण मी चतुर्थाश्रम घेतल्याशिवाय येणार नाही, असा शास्त्रीबोवांनी आग्रह धरल्यामुळे एकट्या अन्नपूर्णाबाईंनी सौभाग्यवती स्त्रियांना वायने देऊन पतिचरणांवर शांतपणे मस्तक ठेवून हरहर गुरुदेवदत्त असे म्हणून प्राण सोडला ! त्यानंतर तेराव्याच दिवशी महाराजांनी संन्यासदीक्षा घेतली. त्याच दिवशी रात्री गोविंदस्वामींच्या रूपाने येऊन श्रीदत्तांनी महाराजांना प्रेष्योच्चार दिला व सांगितले की, “आजपासून तुमचे नाव वासुदेवानंदसरस्वती ठेविले आहे. आजपासून तुम्ही नित्य माधुकरी मागत जावे.”

महाराज अनेक चमत्कार करून दाखवीत असत. त्यासंबंधी कित्येक गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. वेळोवेळी महाराजांनी अमुक रीतीने वागावे अशाबद्दल श्रीदत्ताची आज्ञा होत असे, व त्याप्रमाणे वर्तन न घडल्यास त्यांनाही प्रायश्चित्त भोगावे लागत असे !

देहरक्षणांला ते फारसे महत्त्व देत नसत. ते आलीया भोगासी नेहमी सादर असत. क्षुल्लक संकटांनीच आपण डळमळू लागलो, तर शतवृश्चिकदंश झाल्याप्रमाणे वेदना होतात, अशा अंतकाळी परमेश्वराचे स्मरण आपल्या हातून कसे घडेल ? असे ते म्हणत असत. पूर्वेस राजमहेंद्री, दक्षिणेस रामेश्वर, उत्तरेस काशी वगैरे पुष्कळ ठिकाणी त्यांचे जाणे झाले होते. सर्व प्रवास ते पायीच करीत. त्यांना एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जायला वेळच लागत नसे, असे सांगतात. नवीन तऱ्हेने सुधारलेल्या मुंबई पुण्यासारख्या शहरांत ते कधीच जात नसत.

उज्जयिनी, ब्रह्मावर्त, हिमालयातील पहाडी मुलुख (बदरीकेदार, गंगोत्री), हरिद्वार, पेटलाद, तिलकवाडा, द्वारका, चिखलदरा, मेहतपूर, नरसी, वढवाणी, तंजावर, मुक्त्याला, पवनी, हावनूर,

कुरुगड्डी, गरूडेश्वर अशा ठिकाणी त्यांचे चातुर्मास झालेले आहेत. यावरून त्यांच्या संचाराचे क्षेत्र लक्षात येईल. माणगाव, वाडी, ब्रह्मावर्त, गरूडेश्वर येथे त्यांचा मुक्काम जास्त दिवस होता. त्यांची वृत्ती नेहमी विरक्तीपूर्ण व शांत असे. अंतकालापूर्वी काही दिवस ते गरूडेश्वरी राहात असत. त्याच ठिकाणी शके १८३६ आनंद नाम संवत्सरी ज्येष्ठ वद्य अमावास्येस रात्री श्रीदत्ताच्या समोर उत्तराभिमुख बसून ते कैवल्यपदास गेले ! व नंतर देह नर्मदेच्या प्रवाहात सोडून दिला !

त्यांच्या अखेरच्या दुखण्याच्या वेळी त्यांनी प्रकृती सुधारण्यासाठी काही औषधे घ्यावे असे इतरांनी त्यांना सुचविले. पण ते स्वामींनी मनावर घेतले नाही. ते म्हणाले- “या शरीराला उत्पन्न होऊन साठ वर्षे तर झाली. आता यास ठेवून तरी काय करायचे आहे ! श्रीशंकराचार्य भगवान स्वतः शंकराचे अवतार असूनही बत्तीस वर्षेच राहिले. श्रीकृष्ण परमात्मा वैकुंठासकट येऊन एकशे पस्तीस वर्षे राहिला. त्या मानाने हे शरीर फार राहिले. बाबांनो ! पूर्वी या शरीरास दोन वेळा सर्पदंश, तीन वेळा कॉलरा, एक वेळ सन्निपात, दोन वेळा महाव्याधी व एकदा कोड इतके रोग झाले ! त्या वेळी औषध देण्यास कोण आले होते ? जन्मापासून ज्या वैद्याला मी शरण आलो आहे तोच पण ह्या वेळीही आहे.” असे म्हणून भीष्माचार्य शरपंजरी असताना शेवटी जे श्लोक बोलले होते, तेच श्लोक स्वामींनी बोलून दाखविले.

गरूडेश्वरी वासुदेवानंदांच्या पादुका स्थापून मोठे देवालय बांधले आहे व तेथे नित्यनैमित्तिक पूजाअर्चा व उत्सव होत असतात. त्याचप्रमाणे सावंतवाडी येथेही श्रीदत्तदास नारायण गोविंद उकिडवे प्रभृती सांप्रदायिकांच्या खटपटीने श्रीवासुदेवाला पूजाअर्चा, उत्सव सुरू असतात.

श्रीवासुदेवानंदसरस्वतींच्या क्षेत्रमाहात्म्याचा सर्वासच लाभ घेता येणार नाही. तरी त्यांचे संस्कृत गुरुचरित्र, दत्तपुराण, मराठी दत्तमाहात्म्य, त्रिशती गुरुचरित्रकाव्य, कुमारशिक्षा इत्यादी ग्रंथ, तसेच त्यांची कित्येक स्तोत्रे व पदे ही सर्वास सुलभ व पावनकारक होतील यांत शंका नाही. त्यांचे दत्तपुराण हा तर एक आर्यसंस्कृतीचा कोशच आहे. योगीराज गुळवणी महाराजांनी त्यांचे सर्व वाङ्मय प्रकाशित केले आहे.

३६. माहुरचे विष्णुदास

(सन १८४४ - १९१७)

माहुरगडावरील श्रीरेणुकामातेने व श्रीदत्तात्रेयाने आजपर्यंत अनेकांची चित्ते स्वतःकडे आकर्षित करून घेतली आहेत. अनेकांची ही देवी कुलस्वामिनी आहे. अनेकांना येथील श्रीदत्ताने वेध लावलेला आहे. परंतु या सर्वात अधिक वेध या दोनही देवतांचा लागला तो श्रीविष्णुदासांना. श्रीदत्त व श्रीरेणुका यांचा

साक्षात्कार श्रीविष्णुदासांना वारंवार होत असे. विष्णुदासांनी आपल्या रसाळ व प्रत्ययकारी कवितेत हे अलौकिक भेटींचे क्षण शब्दबद्ध करून ठेविलेले असल्यामुळे त्यांचा स्वाद आजही चाखता येण्यासारखा आहे. श्रीमत्परमहंस परिव्राजकाचार्य श्रीसद्गुरु पुरुषोत्तमानंदसरस्वती ऊर्फ श्रीविष्णुदास महाराज असे त्यांचे नाव असले, तरी संबंध विदर्भ व मराठवाडा त्यांना विष्णुकवी अथवा विष्णुदास याच नावाने ओळखतो. शत्रूंना भयानक वाटणारी देवी किती वत्सल व कनवाळू असू शकते हे विष्णुदासांच्या कवितेवरून प्रतीत होईल. विष्णुदासांनी या जगन्मातेला आई म्हणून हाक मारावी व 'आले हं बाळ' म्हणून आईने साद द्यावी, असे या अलौकिक मायलेकरांचे नाते होते.

या विष्णुदासांनी प्रथम खडतर उपासना केली ती दत्तात्रेयांची. दत्त हे आणखी एक आधारस्थान त्यांना प्रथमपासून वाटे. विष्णुदासांचा जन्म तसा या परिसरातील नाही. इकडे पुण्या-साताऱ्यास त्यांचे घराणे प्रसिद्ध आहे. नगरजवळील धांदरफळ या गावाचे हे धांदरफळे. नशीब काढण्यासाठी धांदरफळे सातारा येथे आले. येथेच शके १७६६ मध्ये विष्णुदासांचा जन्म झाला. लहानपणापासून हरिभक्तीचा, सत्संगाचा, कीर्तनप्रवचनांचा नाद यांना विलक्षण प्रकारचा होता. हा नाद फारसा बळावू नये म्हणून त्यांचे लग्न करून देण्यात आले. रहिमतपूर येथील सातपुते यांच्या घराण्यातील राधाबाई ही विष्णुदासांची पत्नी प्रपंचात मदत करू लागली. परंतु विष्णुदासांचे मन प्रपंचात रमेना. त्यांना नाद संतसंगतीचा, तीर्थक्षेत्रांचा, हरिभजनाचा. साताऱ्याजवळील त्रिपुटी नावाच्या क्षेत्रामधील पांडुरंगबुवा दगडे नावाच्या सत्पुरुषापासून विष्णुदासांनी गुरुमंत्र घेतला. दत्तात्रेयांची व आपली भेट व्हावी अशी भावना वारंवार मनातून उसळ्या मारी. संसारात मन रमत नसे. शेवटी व्हायचे तेच झाले. घरातील सर्व मंडळींचा लोभ सोडून विष्णुदास घरातून एका रात्री बाहेर पडले.

कुठे जायचे हे माहीत नव्हते. देव भेटावा, दत्तात्रेयांनी पोटाशी धरावे, त्यांच्याशी हितगुज करावे, हीच एक मोठी ओढ मनास होती. विष्णुदासांनी लहानपणीच श्रीगुरुचरित्राची पारायणे केल्यामुळे गुरुकृपेच्या अंकुरासाठी मनोभूमी तयार होती. दत्तभक्तीत तल्लीन होऊन सुरेल आवाजात ते पदे म्हणत असत. घरातून निघून जाण्यापूर्वीच कोल्हापूर व नरसोबावाडी या क्षेत्रांचे दर्शन विष्णुदासांना झाले होते. याच क्षेत्रांनी पुन्हा त्यांना मौन निमंत्रण दिले. कृष्णेचे स्नान, श्रीदत्तपादुकांचे दर्शन व गणेशशास्त्री कवीश्वर यांचा यज्ञ यांची आठवण त्यांच्या मनास सतत होत असे. दत्ताच्या समोर बसून पदे व अष्टके म्हणण्यातील अवीट सुख त्यांना पुनःपुनः अनुभवायचे होते. याच ओढीने श्रीविष्णुदासांची तीर्थयात्रा सुरू झाली. चिंचणे, रंगनाथ महाराजांची निगडी, जयरामस्वामींचे वडगाव, पंढरपूर, तुळजापूर, अक्कलकोट अशी नावे घेत घेत विष्णुदास दत्तात्रेयांच्या शोधार्थ निघाले. अक्कलकोट येथील श्रीस्वामींचे दर्शनही त्यांनी मनोभावे घेतले. येथेच त्यांना आज्ञा झाली, "यहाँ रहनेमें क्या मतलब ? माहुरमें जाओ, वहाँ अत्र्याश्रममें

श्रीदत्तात्रेयजीका दर्शन एक साल के बाद हो जाएगा ।” स्वामींच्या आशीर्वादाने त्यांना हुरूप आला. विजापूर, धारवाड, हुबळी, हंपी विरूपाक्ष, श्रीशैल, भागानगर इत्यादी पवित्र ठिकाणे करून ते प्रसिद्ध क्षेत्र वासर येथे आले. येथील जागृत सरस्वतीने त्यांच्या मुखात वास्तव्य करण्याचे कबुल केले. येथून श्रीविष्णुदासांची कवित्वशक्ती प्रकट होऊ लागली. सरस्वतीची आरती येथेच त्यांनी तयार केली.

शेवटी विष्णुदास माहुरास येऊन स्थिरावले. तेथील वनश्री, तेथील एकांत आणि मुख्य म्हणजे श्रीदत्तात्रेय व श्रीरेणुका यांचा निवास त्यांना तेथेच गुंतवून घेण्यास पुरेसा होता. महानुभावांच्या देवदेवश्वराचा आधार घेऊन विष्णुदास दत्तचिंतनात मग्न झाले. रोज दत्तशिखरावर जाऊन दत्ताचे, अनसूयामातेचे, श्रीरेणुकामातेचे दर्शन घेण्याचा त्यांचा क्रम झाला. दत्ताच्या प्रत्यक्ष भेटीची लालसा फार लहानपणापासून त्यांना होती. त्याच एका प्राप्तीसाठी त्यांच्या मनाची तळमळ होती. तहानभूक, विश्रांती यांच्यापैकी काहीच सुचेनासे झाले. दत्ता, दत्ता, दत्तात्रेय असाच ध्यास त्यांच्या मनाला एकसारखा होता. स्वतःच्या मनाची विव्हालता, तगमग, बेचैनी यांनी विष्णुदासांची कविता आर्द्र बनलेली आहे. दत्त हा न मागता भक्तांना देणारा. मग आपणांसच का असे दूर ठेवतो ? आपणांस त्याची भेट का होत नाही ? एकदा तर त्यांनी स्पष्टपणेच दत्तात्रेयांना विचारले,

तूं तो समर्थ दत्त दाता ।
नाम सोडिलें कां आतां ? ॥
जगन्माते, लेकरवाळे ।
काय निघालें दिवाळें ॥
कृपासिंधु झाला रिता ।
कोण्या अगस्तीकरितां ॥
सुकीर्तीची सांठवण ।
काय नाहीं आठवण ? ॥
भागीरथी का बाटली ।
कामधेनू कां आटली ? ॥
चंद्र थंडीने पोळला ।
कल्पवृक्ष कां वाळला ॥
विष्णुदास म्हणे कनका ।
ढंग लाऊं नका नका ॥

दत्तोत्रय म्हणजे खरे कृपासिंधू. कामधेनूप्रमाणे, कल्पवृक्षाप्रमाणे इच्छित वस्तू पुरविणारे. पण आपल्याविषयी काय झाले त्यांना ? ही कामधेनू आटली की काय ? चंद्र थंडीने पोळून निघाला की काय ? कल्पवृक्ष वाळून गेला ? लेकरवाळ्या जगन्मातेचे दिवाळे निघाले की काय ? अशा शंका विष्णुदासांनी या अभंगात घेतल्या आहेत. कधी कधी स्वतःचे दोषही विष्णुदासांना दिसतात. ‘गुरू दत्तात्रेय अवधूता । ऐक अनसूयेच्या सुता ।’ या एका अभंगात त्यांनी स्वतःची उणीव स्पष्टपणे मांडली आहे. मी वाणीने दत्तात्रेय म्हणतो, पण तापत्रयांत मात्र गुरफूटून जातो. प्रसादाची आज्ञा मनात असली तरी ‘विषयीं होइना निर ।’ ‘दत्तात्रेया, तुझा म्हणवितो किंकर । तुला लावितो करकर ।। तुझा म्हणवितो अंकित । बसतो अपूं, गांजा फुंकित ।।’ अशी स्वतःची मनाची, अपराधाची कबुली देऊन त्यांनी शेवटी विनवणी केली आहे, ‘विष्णुदासाच्या हृदयस्था । याची बसवावी व्यवस्था ।।’

आणि ही व्यवस्था लवकर बसावी म्हणून विष्णुदासांचे अंतःकरण तळमळत होते. कधी ध्यानधारणा करावी, कधी कडूनिंबाचा पाला भक्षून राहावे, कधी उपासतापास करावेत, कधी एक वेळच्या माधुकरीवर भागवावे; देहधारणेपुरती सोय झाली की, इतर काही नको होते. परंतु या माहुरगडावरील शिखरावर असलेल्या श्रीदत्तात्रेयांनी आपणांस दर्शन द्यावे ही लालसा वारंवार मनातून उफाळून येई. ‘जय नमोस्तुते श्रीदिंगबरा’ या एका अप्रतिम अष्टकात ‘करुं विनंती दत्तात्रया किती’ या ओळीच्या आवर्तनाने स्वतःच्या चित्ताची तगमग फार चांगल्या रितीने त्यांनी प्रगट केली आहे. चांगल्या कुळात जन्म लाभूनही दत्त भेटले नाहीत, तर काय फायदा त्याचा ? आपली स्वतःची काही चूक झाली म्हणून दत्ताने भेट न देण्याचे ठरवावे काय ? मध्येच अगतिक होऊन ते म्हणतात, ‘परि तुझ्या सुरी, मानहीं हातीं । करुं विनंति दत्तात्रया किती ?’ या दत्तासाठी प्रपंच, कनक, कामिनी यांचा लोभ सोडला.

कधी एखाद्या अष्टकात आपल्या हातून झालेल्या न झालेल्या अपराधाची कबुली विष्णुदास देत असतात. कधी प्राचीन काळातील अपराधी लोकांचा तुम्हीं कसा उद्धार केला हो ? म्हणून प्रश्न करीत. परंतु मी एक गरीब, हीन, अपराधी, म्हणून का इतका दत्ताने त्याग करावा ? एका अष्टकात त्यांनी म्हटले आहे, ‘गरिबाचा माथा सतत पदिं घांसूनि झिजला । दयाळा, श्रीदत्ता । जय अवधुता ! पाव मजला ।’ दीनानाथा दत्ता, आम्हांला तुझ्याशिवाय दुसरा कुठला रे आसरा ? ‘पिता माता बंधू तुजविण नसे देव दुसरा ।’ अशी माझ्या मनाची धारणा आहे. देवा, मला मोक्ष नको, तुमची वैकुंठपुरी नको. त्यांनी दत्ताला म्हटले आहे.’

‘सुदाम्याला द्या जा, उचित न अम्हां कांचनपुरी । करी इच्छा ते विजयादशमिचे कांचन पुरी ।’

दत्तात्रेय, तुझ्याशिवाय दुसरा कोण दाता मला आहे रे ? कधी कधी विष्णुदास दत्तात्रेयांच्या स्वभावातील वर्मही सौम्यपणे हुडकून काढतात. याच अष्टकात त्यांनी म्हटले आहे,

‘तुझ्या आतिथ्याला, सति अनसुया साच निभली । बहु त्वांही केली, कसुनि तिजला जाचणी भली ।।
छळावे दात्याला, विबुधजनधारा समजला । दयाळा श्रीदत्त ! जय अवधुता पाव मजला ।।’

आणि पुनः ते दत्तात्रेयांना ‘नुपेक्षीतां देसी म्हणुनि जगतीं ‘दत्त’ म्हणती । कृपेने तारीलें जड मुढ किती नाहिं गणती ।’ अशी आठवणही करून देतात. याच वृत्तीची, तळमळीची अनेक पदे विष्णुदासांनी केली आहेत. ‘तारि तारि दत्तात्रया गुरुराया । लागलों संसारडोहीं मराया ।।’ या एका पदात त्यांनी दत्तात्रेयांना विनंती केली आहे, ‘तूं दीनवत्सल दीन मी म्हणुनि । निर्वाणीं उमजलों पाय स्मराया ।। विष्णुदास म्हणे काय बा ! अवघड । येवढें माझे दुःख हराया ? ।।’ या समर्थ व दात्या दत्ताला खरेच काही अवघड वाटू नये; पण तो काय आपल्या भक्ताची परीक्षा पाहिल्याखेरीज राहील ? आणि भक्त विष्णुदासही त्यांची कळवळून प्रार्थना करीत, स्वतःची कमतरता वर्णन करीत. आपली लाचारी पदर पसरून त्यांच्यापुढे मांडीत. त्यांच्या ब्रीदाची त्यांनाच आठवण करून देत. ‘स्वामी दत्त दयाघना अवधूता श्रीअत्रिच्या नंदना’ या ओळीचे आवर्तन असलेल्या एका अष्टकात त्यांच्या मनातील सर्व कोमल भाव अनुतापयुक्ततेने प्रकट झाले आहेत.

आपण एवढे कासावीस का झालो ? मनाची एवढी उतावीळ अवस्था का आहे ? याचे स्पष्टीकरण विष्णुदासांनी याच अष्टकात करताना म्हटले आहे, ‘संतापें तुम्हीही म्हणाल इतुका, कां वाद तो आगळा । शत्रूचा क्षणमात्र नेम न कळे, कापील केव्हां गळा ।। थोरांची मरजी पटे न अरजी, फिर्यादिची दाद ना । स्वामी दत्त दयाघना अवधूता, श्रीअत्रिच्या नंदना ।।’ याच अष्टकात विष्णुदासांनी वेदांच्या, उपनिषदांच्या व पुराणांच्या साक्षी काढल्या आहेत. साधूसंतांचे पुरावे दिले आहेत. भक्तीने वश होणाऱ्या या दत्ताच्या स्वभावाच्या साऱ्या खाणाखुणा विष्णुदासांना माहीत होत्या. त्यांना दुसरे काहीही नको होते. लौकीकाची आस त्यांनी केव्हाच सोडली होती. ते म्हणतात,

कांता कांचन राज्य वैभव नको ।
कैवल्यही राहुं द्या ।
होऊ द्या अपदा, शरीर अथवा ।
काळासी हीराउं द्या ।।

पाहूं द्या रूप एक वेळ नयनीं ।
ही माझी आराधना ।।
स्वामी दत्त, दयाधना अवधुता ।
श्रीअत्रिच्या नंदना ।।

आपण या भवसागरात वाहून जाऊ की काय ? याची चिंता त्यांच्या मनात सतत होती. धड ना प्रपंच, ना परमार्थ अशा आयुष्याचा काय उपयोग ? आणि दत्तभेटीशिवाय देह जाईल तर साराच डाव वाया गेल्यासारखा होईल. म्हणून त्यांच्या मनाची विलक्षण तळमळ होई. आता काळवेळ उरलेला नाही, मी फार दीन व लाचार झालो आहे, अशा अर्थाचा निर्वाणीचा भाव होत राहिला.

या निर्वाणीच्या व करुणेच्या प्रार्थनेनंतर विष्णुदासांचा मनोदय सफल झाला. माहुरगडावरील दत्तात्रेयांनी त्यांना दर्शन दिले. त्यांच्या तप्त चित्ताची सांत्वना केली. आपल्या एका आर्त भक्तास भेटल्याने दत्तात्रेयही संतुष्ट झाले. साऱ्या भौतिक सुखांची मागणी करणाऱ्या गोतावळ्यात हा एक विष्णुदास फक्त दर्शनाची, भेटीची, निरंतर सहवासाची इच्छा करीत असल्याचे जाणून दत्तात्रेयही संतोष पावले. त्यांनाही एवढा कळवळ्याचा भक्त फार दिवसांनी मिळाला. विष्णुदासांनाही पराकोटीचा आनंद झाला. या आनंदाची घनदाट छाया 'तो अनाथनाथ दत्त माहुरांत पाहिला ।' या एका भक्तिरसपूर्ण अष्टकावर पडलेली आहे. दत्तसंप्रदायाचे सारे रहस्य एका श्लोकात आणताना त्यांनी म्हटले आहे, 'धर्म अर्थ काम मोक्ष ग्राम गाणगापुर । श्रीगुरुचरित्रनाम, हेंचि गाणं गा पुरं ।। नारसिंह सरस्वती स्वरूप जाहला । तो अनाथनाथ दत्त माहुरांत पाहिला ।।' फार दिवसांची इच्छा पूर्ण झाली. मनाची सारी तगमग दूर झाली. वृत्ती शांत बनली. याच दत्ताची कथा गाता गाता विष्णुदास तल्लीन होऊन गेले.

या दत्तांची त्यांना वारंवार दर्शने होत राहिली. कारण 'राहें सामोरा । अतां नको होऊं पाठमोरा ।। परम उदारा । येवढी विनंति अवधारा ।।' अशी त्यांची विनंती प्रत्येक वेळी असे. स्वतःस झालेली दत्तदर्शने विष्णुदासांनी आपल्या कवनांतून अमर करून ठेवली आहेत. दत्तजन्म, दत्तस्तवन, दत्ताची व अनसूयेची आरती, विविध अष्टके यांतून दत्तात्रेयांची विविध रूपे व भक्तीच्या अनेक छटा यांची दर्शने दत्तभक्तांना घडविली आहेत. 'उठि उठि गा दत्तात्रया । तूं सुखदायक लोकत्रया ।' ही एक भक्तीरसपूर्ण भूपाळी माहुरगडात त्यानंतर घुमू लागली. 'माझ्या हरिणीच्या पाडसा । ऊठ राजसा अवधुता' अशी कोवळीक माता अनसूया व्यक्त करू लागली. 'तूं विश्वेश्वर प्रतिपाळक । तूंचि विश्वाचा मालक ।। माझा म्हणविसी बालक । तूं चालक प्राणाचा ।' हेही रहस्य अनसूयामातेने ओळखले आहे. ही थोर माता

आपल्या मुलास कोणत्या प्रेमाने जागवीत आहे ? ‘बा, तुझे मंजूळ बोलणें । बा, तुझे चंचल चालणें । बा, तुझे स्वानंदें डोलणें । जग सम पाहणें अवधूता ।।’ ईश्वराविषयी अशी वृत्ती विष्णुदासांच्या कवनांतून प्रकट होत राहिली. ‘श्रीगुरू दत्तात्रय माऊली । विष्णुस्वामी म्हणे पावली । स्मरतां अविलंबें धावली । सामावली मजमाजीं ।।’ अशी प्रचीती त्यांना वारंवार येत राहिली.

संबंध आयुष्यभर विष्णुदासांनी दत्तात्रेय व रेणुका यांचेच चिंतन केले. माहुरगडचा परिसर जगन्माता रेणुका व दत्तात्रेय अवधूत यांच्या गजराने दुमदुमून निघाला. अनेक सत्पुरुषांचा सहवास, आत्मचिंतन, मातृदर्शन, दत्तकृपा यांतील सौख्यास तुलना कुठली ? त्यावेळचे प्रसिद्ध अवतारी पुरुष श्रीवासुदेवानंदसरस्वती तथा टेंबेस्वामी हेही एकदा माहुरास आले होते. त्यांची व विष्णुदासांची भेट झाली होती. तीन दिवस त्यांचा मुक्काम विष्णुदासांच्या आश्रमातच होता. या दोन थोर उपासकांची चर्चा तेथील दगडाफुलांवरही उमटली असेल. श्रीविष्णुदासांनी या हितगुजाचा सारांश आपल्या एका भाच्याला व शिष्याला कळविला होता...

मातृकृपांकित व दत्तोपासक खरशीकरशास्त्री हे विष्णुदासांचे भाचे व शिष्य; प्रस्तुत लेखकाचे तीर्थरूप. यांना लिहिलेल्या पत्रात विष्णुदास लिहितात, ‘आपल्या मठात श्रीदत्तावतारी श्रीवासुदेवानंदसरस्वती, टेंबेस्वामी महाराज यांचा तीन दिवस मुक्काम होता. तीन दिवसांत आम्हांस फारच आनंद उपभोगण्यास मिळाला. कर्म-ज्ञान-भक्ती यांचे एकत्व उत्तम दिसत होते.’

अशा या संवादाची विष्णुदासांना वारंवार आठवण होत राही. अनेक साधुसंत आणि दत्तरेणुकेचे ध्यान व चिंतन यांतच विष्णुदासांचे आयुष्य मोठ्या सुखाने व्यतीत झाले. विष्णुदासांनी उमरखेडचे नित्यानंदसरस्वती यांच्याकडून संन्यासदीक्षा घेतली होती. या श्रेष्ठ दत्तभक्ताने शके १८३९ मध्ये माहुरासच श्रीरेणुका व श्रीदत्तात्रेय यांच्या चरणी अखेरची विश्रांती घेतली. श्रीविष्णुदासांचे समग्र चरित्र मातृकृपांकित खरशीकरशास्त्री यांनी तीन खंडांत लिहून प्रसिद्ध केले आहे.

श्रीसाईबाबा

३७. साईबाबा

(सन १८३८ - १९१८)

शिर्डीचे नाव साऱ्या भारतात प्रसिद्ध करणाऱ्या श्रीसाईबाबांचे स्थान दत्तपंथीयांत महत्त्वाचे आहे. तसे पाहिले तर बाबा रामाचे उपासक. शिर्डीस दत्तात्रेयांचे मंदिरही नाही. ज्या पादुका आहेत त्या बाबांच्या गुरुंच्या आहेत. बाबांनी स्वतः दत्तोपासनेचा प्रचारही केलेला दिसत नाही. श्रीसाईबाबांची जात कोणती, त्यांचा जन्म केव्हा व कोठे झाला, ते शिर्डीस केव्हा व कसे आले, इत्यादींची फारशी माहिती कोणासही नाही. श्रीबाबा हे थोर दैवी व साक्षात्कारी पुरुष लोकांची दुःखे नाना मार्गांनी दूर करतात, एवढीच त्यांची कीर्ती. ते कोणाचे अवतार आहेत ? याही प्रश्नाचे नेमके एकच उत्तर नाही. राम, कृष्ण, हनुमान, शंकर, गणपती, गुरुदत्तात्रेय, स्वामी समर्थ अक्कलकोटकर, माणिकप्रभू इत्यादींचा संबंध श्रीबाबांच्या अवतारलीलांशी पोचतो. दासगणूसारख्या श्रेष्ठ भक्तास ते पंढरीच्या विठ्ठलासारखे दिसतात. ‘शिर्डी माझे पंढरपूर । साईबाबा रमावर’ असे त्यांचे वचन आहे. साईबाबांची धुनी, उदी, त्यांचा हिंदुमुसलमान भक्तपरिवार, त्यांचे लोकविलक्षण वागणे, त्यांची आर्ताबद्दलची करुणा ध्यानात घेऊन अनेकांनी त्यांना दत्तावतारीही मानले आहे.

माणिकनगरप्रमाणे शिर्डीसही हिंदु व मुसलमान यांना पंथीयांत सारखाच मान आहे. साईबाबा हे नाथपंथीय दत्तात्रेयांचे अवतार असल्याचे अनेकांना मान्य आहे. ज्ञात असलेल्या त्यांच्या जीवनक्रमाचा प्रारंभ थोडक्यात असा. औरंगाबाद जिल्ह्यातील धूप नावाच्या एका गावालगतच्या जंगलात चांदभाई नावाचा एक साधन व्यापारी आपली लाडकी घोडी शोधित होता. या घोडीचा तपास एका मुसलमानी वेषातील तरुण बैराग्याने करून दिला. चांदभाईची निष्ठा या तरुण फकिकरावर जडली. त्याने चिमटा जमिनीवर आपटून चिलमीसाठी निखारे तयार केले, तेव्हा तर या तरुणाच्या दैवी शक्तीबद्दल चांदभाईची खात्रीच पटली. चांदभाईने या फकिरास आपल्या घरी आणले. चांदभाईच्या घरी एक लग्न निघाले. त्या वऱ्हाडाबरोबर हा तरुण फकिर शिर्डीला येऊन शिवेवरील खंडोबाच्या देवळात आला. पण या मुसलमानाला पुजाऱ्याने आत येऊ दिले नाही, तेव्हा तो देवळाबाहेर एका वडाच्या झाडाखाली चिलीम फुंकत बसला. याच वेळी खंडोबाच्या देवळाचे मालक म्हाळसापती सोनार हे तेथे आले. झाडाखाली बसलेल्या फकिरास ते म्हणाले, ‘आवो, साईबाबा!’ तेव्हापासून हा फकीर साईबाबा म्हणून ओळखला जाऊ लागला.

म्हाळसापतीबरोबर श्रीसाईबाबा शिर्डीतच राहू लागले. काशिराम शिंपी, आप्पा जागले अशा काही

लोकांची बाबांवर श्रद्धा जडली. ज्या निंबाच्या वृक्षाखाली बसून बाबा चर्चा करीत त्याच्याखाली त्यांच्या गुरूंच्या पादुका असल्याचे आढळून आले. येथूनच जवळ असलेल्या एका पडीक जागेत बाबांनी फुलबाग तयार केली. बाबांचे वागणे, बोलणे वरवर पहाता वेड्यासारखे होते. हातात पत्र्याचे टमरेल, मळकट कापडाची झोळी, अंगावर एखादी कफनी, अशा वेषात बाबा भिक्षा मागत असत. खाण्यापिण्याचीही नीट शुद्ध त्यांना नसे. काही दिवसांनी गावातील एका पडक्या मशिदीत ते राहू लागले. त्यांच्या वास्तव्याने पुनीत झालेली हीच जागा पुढे द्वारकामाई म्हणून प्रसिद्धीस आली. रामनामाचा जप येथे सुरू झाला. अक्षय जागृत असणारी धुनी तयार झाली व हजारो, लाखो भक्तांना उदीभस्म मिळत राहिले.

बाबांनी अनेक चमत्कार केले. दुकानदारांनी तेल दिले नाही म्हणून त्यांनी पाण्याच्या पणत्या पेटवून लोकांना चकित केले. बाबांनी अनेकांची शारीरिक व्याधी दूर केली, पिशाचबाधा दूर केली; अनेकांचा धनाचा, यशाचा मार्ग दाखविला. पुण्यतांबे येथील संत गंगागीर महाराज व स्वामी अक्कलकोटकरांचे शिष्य महंत आनंदनाथ यांनी बाबांचे दर्शन घेऊन कृतार्थता व्यक्त केली. वासुदेवानंदसरस्वती हे बाबांचे गुरुबंधू असल्याचे सांगतात. साईबाबांच्या अंगुळातून गंगायमुनांचा झरा वहात असतानाची साक्ष दासगणूंची आहे. योगविद्येतही श्रीबाबा तत्पर होते. संसारग्रस्त जीवांना सुखी व समाधानी करण्यासाठी बाबा या योगसामर्थ्याचा उपयोग करीत. त्यांच्या उदीचा प्रभाव अनेकांच्या अनुभवातला होता. उमरावतीचे दादासाहेब खापर्डे यांची श्रीबाबांवर नितान्त श्रद्धा होती. श्रीबाबांच्या वास्तव्याने लौकरच शिर्डी हे एक क्षेत्र बनले. भक्तांच्या निवासासाठी तेथे नवीन इमारती झाल्या. पाण्याची, विजेची सोय झाली. साठे, दीक्षित, नागपुरचे बुटी यांच्या इमारतींनी शिर्डीस एक नवे वैभव प्राप्त करून दिले.

श्रीबाबांचे चमत्कार व त्यांचा उपदेश यांनी सर्वसामान्य लोकही भारावून गेले. बाबा म्हणत असत, “कधीही न मिळणारा हा मनुष्यजन्म विषयभोगांच्या नादाने फुकट घालवू नका, तुम्हांला जे समजणार नाही ते मला विचारा. सेवेसाठी मला परमेश्वराने येथे पाठविले आहे. तुमच्यासाठी माझा जीव तळमळत आहे. तुमचा उद्धार करणे हे या अल्लाच्या सेवकाचे पहिले कर्तव्य आहे. या जगात अमर कोणीही नाही. प्रत्येकाला एक दिवस मरावयाचे आहे. मरणाचे भूत नित्य डोळ्यासमोर ठेवा, म्हणजे त्या भितीने तरी तुम्हांस परमेश्वराची आठवण होईल.” असा त्यांचा साधा व सरळ उपदेश असे. त्यांना फारसे कर्मकांडतही नको होते. विशिष्ट देवाचा वा देवतेचाही त्यांचा आग्रह नव्हता. मनातील अहंकार सोडून आपल्याला आवडेल त्या देवाची अढळ विश्वासाने आराधना करण्यास ते सांगत. सांसारिक लोकांना परमार्थाची गोडी श्रीसाईबाबांनी लावली.

श्रीबाबांनी अशा रीतीने कधी कनवाळूपणाने, कधी रागावून, कधी लोभावून, कधी नीट समजूत

काढून लाखो लोकांची पीडा दूर केली. त्यांना परमार्थाचे मार्गदर्शन केले. कसल्याही प्रकारचा भेदभाव न ठेवता ते अन्नदान करीत. हजारो लोकांच्या शारीरिक व मानसिक व्याधी दूर करणारा हा अवतारी पुरुष १५ ऑक्टोबर १९१८ रोजी समाधिस्थ झाला. अखेरच्या प्रसंगी त्यांना बुटींच्या वाड्यात आणले होते. येथेच त्यांचे समाधिस्थान निर्माण झाले. श्रीबाबांनी कोणासही मंत्र देऊन शिष्य केले नसले तरी आजही लाखो भक्तांचे डोळे शिर्डीकडे लागलेले असतात. शिर्डीच्या जवळचे साकुरी येथील उपासनी महाराजांचे दत्तस्थान साईबाबांच्या प्रेरणेनेच निर्माण झाले.

३८. दत्तमहाराज अष्टेकर

(सन १८९४ - १९२५)

जन्म: आश्विन शुद्ध १, शके १८१६ रविवार रात्री १ वा. २१ मि. चित्रा नक्षत्र, कर्क लग्न, तूल राशी. पूर्व आश्रमातील नाव नरहरी; वडिलांचे नाव वासुदेवराव दिवाण. आईचे नाव सौ. मुक्ताबाई. रा. बुवाचे वठार, ता. हातकणंगले, जि. कोल्हापूर. या नरहरीस पुढे दत्तमहाराज म्हणू लागले. यांची समाधी अष्टे येथे असल्याने श्रीदत्तमहाराज अष्टेकर या सत्पुरुषाची पावनकथा ऐका.

दिवाण घराणे ऋग्वेदी देशस्थ गौतम गोत्र. बुवाचे वठार येथे श्रीएकनाथ महाराजांचे नातू उद्धवस्वामी यांची समाधी आहे. त्या एकनाथांचे वंशातील सौ. मुक्ताबाई 'शुचिनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते।' अशा पुण्यवंत मातेच्या पोटी नरहरीचा (श्रीदत्तमहाराजांचा) जन्म झाला. मुक्ताबाईचे हे तिसरे अपत्य.

महाराज ११ वर्षांचे असता त्यांचे वडील वासुदेवराव दिवाण मृत्यू पावले. महाराजांचे शिक्षण पुढे शिरोळे येथे मराठी ५ इयत्तेपर्यंत झाले. शके १८२९ साली वयाचे १३ वे वर्षी नोकरीचे निमित्ताने 'सांगलीस जातो' म्हणून शिराळ्याहून बाहेर पडले, ते थेट श्रीक्षेत्र नृसिंहवाडीस जाऊन श्रीवासुदेवानंदसरस्वती, टेंबे स्वामींचे दर्शन घेतले. त्या वेळी त्यांचे अंतःकरणात काही स्फुरत आहे असे वाटले.

टेंबे स्वामींचे दर्शनसुख थोडे दिवस घेतल्यावर महाराजांस श्रीक्षेत्र गाणगापुरास जाण्याची प्रेरणा झाली. त्याप्रमाणे ते गाणगापुरास गेले व तेथे गावामध्ये माधुकरी मागून सेवा करीत राहिले. तो त्यांना तेथे कॉलरा झाला व पंचप्राण व्याकुळ होऊन मृत्यूचे दारात पडले. तशा स्थितीत त्यांना श्रीदत्तप्रभूंचा दर्शनलाभ घडला. श्री म्हणाले, 'भिऊ नकोस, हे तीर्थ घे' असे म्हणून श्रींनी स्वहस्ते महाराजांस तीर्थ

पाजले आणि म्हटले, 'तू बरा झाल्यावर घरी जा' असे सांगून श्रीदत्तमहाराज अंतर्धान पावले.

भगवान् दत्तात्रेयांनी केलेला हा अनुग्रह शरीररक्षणापुरता नसून त्यांनी कृपाच केली व अंतःकरणवृत्ती अंतर्मुख केली. दत्तप्रभूंचे आदेशाप्रमाणे महाराज बुवाचे वठार येथे परत येऊन तेथे उद्धवस्वामींच्या समाधीची सेवा करीत राहिले व पुढे ते पंढरपुरास गेले; त्या ठिकाणी श्रीहरिहर महाराज या थोर विभूतीचा भेट झाली.

श्रीहरिहर महाराज फार तेजःपुंज, ब्रह्मचारी व धिप्पाड होते. त्यांनी दत्तमहाराजांस मंत्रोपदेश दिला. ही गुरुशिष्य जोडी परळी-वैजनाथ, दौलताबाद, वेरूळ, उज्जयिनी, ॐकारममलेश्वर वगैरे ज्योर्तिलिंगांच्या यात्रेस जाऊन गिरनारास गेली व तेथे त्या दोघांस श्रीदत्तप्रभूंचे दर्शन झाले. पुढे श्रीहरिहरमहाराजांनी दत्तमहाराजांस श्रीवासुदेवानंदसरस्वती टेंबे स्वामींकडे प्राणायामादी अष्टांग शिकण्यास पाठविले. तेथेही योगविद्या शिकत असता ते एकनाथी भागवत वाचीत असत. तेथे महाराजांस शास्त्रोक्त व आत्मप्रचीतीची माहिती मिळाली व त्यामुळे परब्रह्म आत्मस्वरूपाचा साक्षात्कार झाला व ब्रह्मनिष्ठता मिळविली.

शके १८४० साली श्रीदत्तमहाराजांना कृष्णा नदीची पायी प्रदक्षिणा करण्याचा आदेश मिळाला. कृष्णानदी सह्याद्री पर्वतावरील महाबळेश्वरावर उगम पावून मच्छलीपट्टणाजवळ बंगालचे उपसागरास मिळते. नित्य कृष्णास्नान करावयाचे व नदीच्या काठापासून फार तर पाच मैलांच्या बाहेर जावयाचे नाही असा निर्बंध आहे. श्रीशैल्यापर्यंत कृष्णाकाठी गावे असून वाट तरी आहे; पण पुढे कित्येक मैल घनदाट अरण्य व भिल्ल व हिंस्र पशूंची वस्ती. दऱ्याखोऱ्यांमधून जावे लागते; प्राणसंकटच ते. या प्रवासात मित्र म्हणजे सर्वव्यापी ईश्वर व त्याच्याशी समरस होण्याचा अभ्यास. या प्रवासात महाराजांस अनेक प्रकारे ईश्वरी सहाय्य झाले. उगमापासून निघून परत उगमापर्यंत जावयाचे अशी ही कृष्णा प्रदक्षिणा १६०० मैलांची आहे. ती महाराजांनी केली. ती पुरी झाल्यावर त्यांना कृतार्थता वाटली व ईश्वरी इच्छेचे कौतुक वाटले. पुढे ते सात दिवस समाधिसुखात होते.

पुढे श्रीमहाराजांनी दक्षिणेतील यात्रा केल्या. मांधारगुडी (दक्षिण द्वारका), कन्याकुमारी, रामेश्वर, धनुष्यकोटी, जंबुकेश्वर, चिदंबर गिरी, उडुप्पी कार्तिकस्वामी, गोकर्ण वगैरे करून महाराज कावेरी तटी तंजावरास आले. (शके १८४२) व तेथे संध्या मठात वास्तव्य केले. तेथे त्यांना एक जुनी पोथी वाचताना आत्मानुभवाची प्रचीती येऊ लागली. दशोपनिषदे व तंत्रशास्त्र वाचले. 'आत्मज्ञान झाले म्हणजे सर्व जाणले' याची प्रचीती आली. तंजावरास लोक जमू लागले; त्यांना उपासना सांगितली व सन्मार्गास

लावले; व त्यांच्या शंका निवारण केल्या. पुढे त्यांची एका विदेही सत्पुरूषाशी भेट झाली. त्यांच्या समागमात महाराजांना वाटले की, आपण आनंदसुखसागरात पोहत आहो. त्यांच्या चित्ताची एकाग्रता इतकी वाढली की, बाह्यवस्तू व कालाचे ज्ञान त्यांना मुळीच राहिले नाही.

शके १८४५ मध्ये महाराज आपली जन्मभूमी बुवाचे वठार येथे परत आले. देहयष्टी कृश झाली होती. ब्रह्मचर्यानुसार दाढी व जटाकलाप शोभत असे. डोळे शांत व प्रेमदृष्टी, कमरेस लंगोटी व त्यावर एक वस्त्र आणि कमंडलू. ते माध्यान्हकालास आश्रमधर्मानुसार मधुकरी मागत. प्रातःस्नान व संध्या आटोपल्यावर ते तीन तास समाधित रहात आणि त्या आसनावर मधून मधून दीड वीतभर अंतराळी होत होते. ते नित्य श्रीदत्तमाहात्म्य वाचीत. पुढे ते अष्टे येथे गेले. तेथे त्यांनी अनेक साधकांना उपदेश केला. अष्टे येथे असताना औदुंबरास वारंवार जाऊन श्रीदत्त महाराजांचे दर्शन घेत. दक्षिणकाशी करवीरास गेलेवेळी त्यांना षड्भुज दत्तदर्शन झाले.

महाराजांच्या चरित्रामध्ये अनेक चमत्कार आहेत. ते किती म्हणून वर्णन करावेत ? मन थक्क होते. महाराजांनी कोणास शिष्य केले नाही. त्यांच्या सहवासात एखाद्याचा संबंध आला म्हणजे तो अधिकारी जीव आहे अगर नाही हे अंतर्ज्ञानाने जाणत व आपण होऊन त्यावर कृपा करीत. महाराजांनी त्याचेवर एक वेळ प्रेमळ कटाक्ष टाकिला की, त्यांचे अंतःकरण ओढ घेत असे.

अष्टे मुक्कामी असताना शके १८४७ फाल्गुन शु. ६ गुरुवारी संध्याकाळी श्रीदत्ताची आरती व मंत्रपुष्प आटोपल्यावर महाराज सर्व मंडळींस दूर करून समाधीचे आसन घालून बसले. आचमन करून प्राणायाम केला व लगेच समाधी लावली. लोकांना ही नित्य समाधी अगर महासमाधी आहे हे कळेना. तीन तासपर्यंत ते त्या अवस्थेमध्ये होते. नंतर मान कलली व ब्रह्मरंध्रभेदन करून विदेह मुक्ती घेतली. टाळुस्थानामधून केसासारखी रक्ताची धार निघाली होते. (समाधीकाल रात्र ११।।) समाधीस सरकारी परवानगी मिळण्यास १७ तास लागले. तोपर्यंत महाराजांचे सर्वांग मऊ होते. स्नानानंतर कफनी, रूद्राक्षमाला व हार घालण्यात आले. तीर्थासाठी कोण धडपड ! मंगल स्नानाचे पाट वाहू लागले व शेवटी तेथील माती चिखल लोकांनी अंगास लावून घेतला. समाधीचे जागी कमंडलू व दत्तमाहात्म्य पोथी ठेवली. सर्वांनी जड अंतःकरणाने समाधीचे द्वार बंद केले. त्यावेळी सर्व जातीचे लोक जमले होते. सर्व आटोपण्यास ११ वाजले; तोपर्यंत अष्टे गावातील चूल बंद होती. या निर्वाणामुळे अनेक लोक कष्टी झाले.

३९. नारायणमहाराज केडगावकर

(सन १८८५ - १९४५)

कर्नाटकातील शिंदगी गावच्या एका दत्तभक्तिसंपन्न अशा घराण्यात भीमराव व लक्ष्मी यांच्या पोटी एक तेजस्वी मुलाचा जन्म शके १८७० मध्ये झाला. विजापूर जिल्ह्यातील बागलकोट हे त्याचे जन्मस्थान होय. या बालकाचे नाव नारायण ठेवण्यात आले. लहानपणीच नारायणाचा पिता व नंतर लौकरच त्याची माता यांचे निधन झाले. नरगुंद येथे आजीच्या देखरेखीखाली नारायण वाढू लागला. व्यंकटेशाच्या देवळात बसून ध्यान करावे, भजनकीर्तनात रंगून जावे, डोंगरावरील गुहेत ध्यानस्थ बसावे, असा नारायणाचा छंद होता. नरगुंद येथील दरेकर यांच्या घरी नारायण असताना श्रीधरभट घाटे यांच्या सहवासात त्याला उपासनेची गोडी लागली. नित्य स्नानसंध्या, सूर्यनमस्कार, गुरुचरित्रपठण, गायत्रीमंत्राचा जप यांत तो रमून जायचा. घरगुती कटकटींमुळे नारायणास अल्पवयातच आजीचे घर सोडावे लागले.

वयाच्या दहाव्या वर्षापासून नारायणाची भ्रमंती सुरु झाली. कुंदगोळ, यळमा डोंगर, सोगर, विजापूर, उगुरगोळ, गुर्लहसूर, हुबळी इत्यादी ठिकाणचा त्याने प्रवास केला. हुबळीस सिद्धारूढ स्वामींचा आशीर्वाद घेऊन नारायण बेळगाव शहराकडे आला. बेलापूरचे श्रीविद्यानंद महाराज हे त्या वेळी शहापुरास होते. याच श्रीविद्यानंदस्वामींची परंपरा बालनारायणाने चालवावी असा संकेत होता. नृसिंहवाडी, औदुंबर, पलुस, सज्जनगड येथील प्रवास संपवून नारायण पुण्यास आला. त्यानंतर तो दौंडजवळच्या आर्वी मुद्गलेश्वर नावाच्या क्षेत्रास गेला. या वेळी त्याच्याजवळ कोपरगावचे त्र्यंबकराव अत्रे, कुलकर्णी होते. त्यांच्या पत्नीस पिशाचबाधा होती, ती दूर व्हावी म्हणून ते आर्वीस उपासना करीत होते. येथेच नारायणास गाणगापुरास जाण्याचा दृष्टांत झाला. दत्तकृपेकरूनच पारेवाडीच्या जहागीरदाराने मदत केल्याने नारायणास गाणगापुरास येणे सुलभ झाले. नारायणाच्या दैवी सामर्थ्याचा प्रत्यय आता लोकांना येत राहिला. गुरुचरित्रपारायण, ध्यानधारणा, उपासना यांत नारायण रंगून गेला असताना त्याचे चुलतबंधू शंकरदेव संती गाणगापुरास आले. त्यांनाही नारायणाचे सामर्थ्य पटले. नारायण हा साक्षात् दत्तावतार असल्याची साक्ष अनेकांना पटत गेली. श्रीदत्ताच्या आज्ञेवरून नारायण पुनः आर्वीस आला बालनारायण हा वाळूच्या खड्यांची खडीसाखर करतो, हे पाहून लोकांना नवल वाटत राहिले. पुढे सुप्याचे सदाशिव गणेश देशपांडे, वढारकर यांच्याबरोबर नारायण सुप्यास आला. सदाशिव ऊर्फ नानासाहेब व त्यांच्या पत्नी उमाबाई यांची श्रद्धा नारायणावर होती. जवळच्याच जुन्या बेटात झोपडी बांधून नारायणाची उपासना सुरु झाली. त्याच्या दैवी प्रभावामुळे लोक त्याला नारायण महाराज म्हणून ओळखू लागले.

याच जुन्या बेटात औदुंबर वृक्षाखाली दत्तपादुका त्यांना सापडल्या. सांजसकाळ पादुकांची पूजाअर्चा होत राहिली. दत्तप्रभूंच्या नावाची गर्जना करताच नारायण महाराजांच्या हातातून गंगेची धार निघत असे. नारायण महाराजांच्या जुन्या बेटास जाण्यासाठी केडगाव येथे उतरावे लागे. नाना गावचे लोक त्यांना नारायणमहाराज केडगावकर या नावानेच ओळखू लागले. मुंबईच्या विख्यात गायिका अंजनी मालपेकर या एक थोर गायिका व नर्तकी होत्या. त्यांचा आवाज बसला. कोणत्याही इलाजाने गुण येईना. नारायण महाराजांच्या कृपाशीर्वादाने त्यांना गुण आल्यावर अंजनीबाईंनी त्यांना गुरूस्थानी मानले. मुंबईस त्यांच्या 'श्रीनारायणआश्रम' मध्येच महाराजांचा मुक्काम असे. पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजचे प्रिन्सिपल वुडहाऊस एकदा बेटास शिकारीसाठी आले. त्यांना हवे होते त्याठिकाणी महाराजांनी पाणी काढून दिल्यामुळे महाराजांचा लौकिक साऱ्या भारतात वाढल्या. वुडहाऊसनी हा चमत्कार वृत्तपत्रात प्रसिद्ध केल्यामुळे बेटाकडे लोक सतत येत राहिले. अनेक थोर लोक नारायणमहाराजांच्या परिवारात येत राहिले. अनेकांनी महाराजांच्या सहवासासाठी बेटावर बंगले बांधले.

नव्या बेटावर आता दत्तसंस्थान नावारूपास येत राहिले. निवडुंग व खाचखळगे यांनी भरलेली नऊ दहा एकरांची जमीन नारायण महाराजांना मिळाली. खानदेश, मुंबई, पुणे, नागपूर इत्यादी ठिकाणांहून संपत्तीचा पूर लोटला, इमारतींसाठी सामानसुमान आले. बेट नारायण महाराज या नावाने एक ब्रॅच पोस्ट ऑफिस सुरू झाले. अत्यंत शोभिवंत अशा संगमरवरी दगडांचे दत्तमंदिर उभे राहिले. कोठी, स्वयंपाकगृह, अन्नपूर्णागृह, निवासस्थान यांची निर्मिती झपाट्याने होत गेली. मुंबईच्या गणपतराव म्हात्रेंकडून सुंदरशी दत्तमूर्ती लाभली. दत्तस्थापनेचा दिवस वैशाख शु. ५ शके १८३५ (सन १९१३) हा ठरला. काशी, म्हैसूर, काठेवाड इत्यादी ठिकाणांहून वैदिक ब्राह्मण जमा झाले आणि मोठ्या थाटाने नव्या दत्तमंदिरात दत्तमूर्तीची स्थापना झाली. जुन्या बेटातील मूर्ती पुण्यास अर्काटकर यांनी आपल्या 'श्रीपाद-आश्रम' या निवासस्थानी बसविली. यानंतर महाराजांनी काशी, गया, प्रयाग, नेपाळ येथील प्रवास केला. नेपाळनरेशांनी महाराजांचा गौरव करून विविध वस्तू देणग्या म्हणून दिल्या. महाराजांच्या वैभवात अशीच देणग्यांची नित्य भर पडत होती. सोन्याची दत्तमूर्ती, चांदीचे सिंहासन, चांदीची पालखी, भरजरी गालिचे इत्यादी वस्तूंच्या देणग्या सतत मिळत गेल्या. सन १९३२ मध्ये दत्तमंदिरापुढे भव्य मंडप बांधून तयार झाला. सन १९३६ साली बेटावरील लिंबाच्या झाडीत भव्य मंडप टाकून ११०८ सत्यनारायणाच्या पूजा मोठ्या थाटाने झाल्या. बेटावर जणू एक नवे शहरच वसले होते.

यानंतर नारायण महाराजांनी दोनशे भक्तांना बरोबर घेऊन मोठ्या ऐश्वर्याने तीर्थयात्रा केली. इंदूरजवळील ओंकारमांथाता, उज्जयिनी, मदुरा, श्रीरंगम्, चिदंबरम्, शिवकांची, विष्णुकांची, मद्रास, तिरुपती, जगन्नाथपुरी, कलकत्ता, नवद्वीप, गया, बद्रीनारायण, दिल्ली इत्यादी ठिकाणी महाराजांची

तीर्थयात्रा मोठ्या थाटाने व ऐश्वर्याने झाली. सन १९४२ साली द्वारका, प्रभासपट्टण, सोरटी सोमनाथ, पोरबंदर, डाकोर अशा ठिकाणचा प्रवास महाराजांनी केला. अनेक राजे-महाराजे नारायणमहाराजांपुढे लीन असत. बेट केडगावचे वैभव वाढत होते. भजन, नामस्मरण आणि दैवी चमत्कार यांमुळे त्यांचा लौकिक एकसारखा वाढत होता. अंजनी मालपेकर, विष्णु दिगंबर पलुस्कर, नेपाळ, ग्वाल्हेर, इंदूर, वासदा, पोरबंदर, म्हैसूर, भोर इत्यादी ठिकाणचे संस्थानिक डॉ. बेलसरे, आबासाहेब मुजुमदार, हिराचंद शेठ इत्यादींची नारायणमहाराजांवर मोठी श्रद्धा असे. त्यांच्या प्रेरणेतून अनेकांना दत्तभक्तीची दीक्षा मिळाली.

सन १९४२ - ४३ च्या दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात महाराजांची प्रकृती खालावली. ऑनिमियामुळे ते अशक्त बनले होते. सन १९४५ मध्ये त्यांचा एकसष्टावा वाढदिवस थाटाने साजरा झाल्यानंतर त्यांनी हवापालट म्हणून उटकमंड व निलगिरी येथे जाण्याचा बेत केला. गुंटकलवरून ते बंगलोरला निघाले. बंगलोर, म्हैसूर, उटकमंड येथील वास्तव्याने महाराजांची प्रकृती सुधारली नाही. म्हैसूरहून परत ते बंगलोरला आले. तेथील ग्रामदेवता मल्लिकार्जुनास महाराजांनी अतिरुद्राचा अभिषेक केला. सोन्याची एकशे अकरा कमळे देवास वाहण्यास आली. महाराज अतिशय थकून गेले होते. पूर्णाहुती झाल्यावर ब्राह्मण भोजनास बसले असल्याचे कळताच संकल्प पूर्ण झाला असे समजून महाराजांनी आपला आत्मा दत्तस्वरूपात विलीन करून टाकला. त्याच गावी त्यांच्या देहावर अंत्यसंस्कार झाले. लाखो लोकांनी त्यांचे अंतिम दर्शन घेऊन त्यांना अखेरचे वंदन केले. केडगाव बेटात ज्या ठिकाणी महाराज निवासस्थानी बसत, त्या ठिकाणी अस्थींचा कलश स्थापन करण्यात आला. काही दिवसांनंतर रीतसर समाधिस्थान तयार करवून तेथे पादुकांची स्थापना झाली.

४०. रंग अवधूत

(सन १८९८ - १९६८)

श्रीमत् वासुदेवानंदसरस्वती टेंबेस्वामी गुजरातेत दत्तभक्तीची गोडी निर्माण करून श्रीक्षेत्र गरूडेश्वरी ब्रह्मस्वरूपी लीन झाले. ही दत्तभक्तीची परंपरा त्यांचे शिष्य श्रीरंग अवधूत महाराजांनी वाढीला लावून गुजराती जनतेच्या हृदयात अढळ स्थान मिळविले. ‘दिगंबरा दिगंबरा, श्रीपाद वल्लभ दिगंबरा’ भजनाने अवघा गुजरात घुमू लागला. दत्तभक्तीचा सुगंध जिकडेतिकडे दरवळू लागला. पैसा, मान, किर्ती यापलीकडे देखील आनंददायी विश्व आहे, याची जाण अधिकाधिक गुजराती जनतेला होऊ लागली.

त्या श्रीरंग अवधूत महाराजांचे पूर्वाश्रमींचे नाव पांडुरंग विठ्ठल वळायें. श्रीमहाराजांचे वडील

विठ्ठलपंत हे धर्मपरायण, वेदपरायण व दशग्रंथी विद्वान् ब्राह्मण. गुजरातेतील गोधरा या शहरात श्री. सखारामपंत सरपोतदार यांच्या विठ्ठलमंदिरात देवपूजेसाठी रत्नागिरी जिल्ह्यातील संगमेश्वर तालुक्यातील 'देवळे' या गावाहून आले. विठ्ठल व रूक्मिणी या भाग्यशाली मातापित्यांच्या पोटी श्रीरंग अवधूत महाराज कार्तिक शुद्ध अष्टमीला गोपाष्टमीला जन्मले. (विक्रमसंवत् १९५५)

बालपणापासूनच श्रीमहाराजांना जिज्ञासूवृत्ती स्वस्थ बसू देईना. एकदा दारावरून प्रेत चालले होते. वडिलांना त्यांनी अनेक प्रश्न विचारले. शेवटचा प्रश्न होता, ही जन्ममरणाची उपाधी दूर होण्यास उपाय कोणता ? वडिलांनी सांगितले, श्रीरामनामामुळे उपाधी दूर होते. श्रीमहाराजांनी मनाशी खूणगाठ बांधिली. श्रीरंग अवधूत महाराज गुजरातीत लिहितात -

‘नाममंत्र मोटो छे जगमां, जनम-मरण भूत जाय;
मुक्ति सुंदरी दौडी आसे आकर्षण एवूं थाय !
हरिना नामनो सौथी मोरो छे आधार ।’

दिव्य, तेजस्वी अशा या योगभ्रष्ट आत्म्याला पूर्वजन्माची अपूर्व साधना पूर्ण करण्याची तीव्र तळमळ लागली; ईश्वराच्या भेटीची उत्कंठा साधनेच्या पायऱ्या भराभर चढू लागली.

पांडुरंग ५ वर्षांचे व धाकटे नारायण २ ।। वर्षांचे असतानाच माता रूक्मिणीबाईच्या पदरात ही दोन बालके टाकून विठ्ठलपंत प्लेगला बळी पडून विठ्ठलचरणी विलीन झाले.

पांडुरंग ८ वर्षांचे झाले. देवळे गावी व्रतबंध झाला. उपनयनविधीनंतर श्रीनृसिंहवाडीला श्रीवासुदेवानंदसरस्वती महाराजांच्या दर्शनाला आले. श्रीटेबेस्वामी म्हणाले, ‘हा बाळ तर आमचाच आहे.’ हे शब्द ऐकताच पांडुरंगांनी कपड्यासकट श्रीचरणांवर मस्तक अर्पण केले. मार्ग स्पष्ट झाला. साधनेला धार चढू लागली. ‘धाव धाव दत्ता किती वाहूं आता । चैन नसे चित्ता येई वेगीं ।।’ असे आर्त स्वर निघू लागले. ‘धेनु जेवीं वत्सा धाव दत्ता तैसा । तुजविण कैसा राहूं जगी ? ।।’ म्हणून डोळ्यांतून प्रेमाश्रू येत. आणि त्या करुणानिधान परमात्म्याला करुणा आली. कानी शब्द पडले. ‘पोथी पहा !’ मामांच्याकडे श्रीगुरुचरित्राची पोथी होती. त्याची अखंड पारायणे सुरू केली. मन शांत झाले.

श्रीरंग अवधूत महाराजांची बुद्धी तेजस्वी, स्मरणशक्ती तीव्र होती. मराठी, गुजराती, इंग्रजी, हिंदी व संस्कृत या भाषांवर प्रभुत्व होते. पदरी लहान भाऊ, विधवा माता यांच्या पालन पोषणाची जबाबदारी होती.

म्हणून बी. ए. ची परीक्षा दिली. काही काळ शिक्षकाची नोकरी पत्करली. पण मन रमेना. मूळची वृत्ती फकिरी.

धाकटा बंधू नारायण आता मातेचे पोषण करण्यास समर्थ झाला, हे पाहून रूक्मिणीमातेची आज्ञा घेऊन श्रीपांडुरंग आध्यात्मिक तपाकरिता घराबाहेर पडले.

तपसी छोड दिया संसार । जैसी सूकर विष्टा भाई ।
तैसे भवसुख भुजमन आई । दत्त दिगंबर मन लुभाई ।
तपसी छोड दिया संसार ।।

वैराग्याने संतप्त झालेल्यांना शांत करणाऱ्या नगाधिराज हिमालयाच्या कुशीत विसावण्याकरिता स्वारी निघाली. पण ईश्वरेच्छा बलीयसी ! कानांवर शब्द आले, ‘मागे फीर, मागे फीर.’ अर्थ कळेना. पण श्रीसद्गुरुवासुदेवानंद सरस्वतींची इच्छाच ‘मागे फीर’ म्हणत होती. गुजरातेत अपूर्ण राहिलेले दत्तसंप्रदायाचे काम पूर्ण कर, हाच आदेश तो होता, आणि म्हणून साधक-मुमुक्षूंची माता नर्मदाबाई जिच्या दोन्ही तटांवर असंख्य तीर्थक्षेत्रे आहेत, अशा एका तीरी श्रीगणेशांनी जेथे श्रीशिवलिंग स्थापन केले आहे, अशा श्रीनारेश्वर क्षेत्री त्यांनी निवास केला.

विक्रम संवत १९८१ च्या मार्गशीर्ष महिन्याच्या हेमंत ऋतूचे दिवस; कडाक्याची थंडी, कृष्णपक्षाची अंधारी रात्र, अशा वेळी मियागामकडून कोरलकडे जाणाऱ्या गाडीतून मालोद स्टेशनवर (हल्लीचे नारेश्वर रोड) श्रीमहाराज उतरले. नारेश्वर हिमालयाची वाट चालू लागले. नारेश्वर शिवालयाचे समोर कडूनिंबाच्या झाडाखाली थांबले. नजर टाकली. काय होते तेथे ? जेथे आज हजारो लोक उत्तम धर्मशाळेत राहतात, भोजनगृहात भोजन घेतात, नर्मदामाईच्या घाटावर स्नान करितात, रात्री विद्युत्दीपांनी आसमंत उजळून जातो, अशा आजच्या नारेश्वरी ४५ वर्षांपूर्वी होते एक निबिड अरण्य ! जेथे दिवसा लोक जावयास भीत, ते होते आजूबाजूच्या गावांचे स्मशान ! मोठमोठी वारूळे, विषारी सर्प, विंचू, हिंस्र पशू यांचा वास असे ! नर्मदामाईच्या किनाऱ्यावर जावयास साधी पायवाटदेखील नव्हती. अशा निवासाचा लोभ त्यांना जडला.

जीर्ण शिवालयासमोरील निंबवृक्षाखालची भूमी हेच निवासस्थान ! अनुष्ठानाला सुरूवात झाली. खाण्यापिण्याची काळजी त्या भगवंताला “तन की सुधि न जिसको, जनकी कहाँसे प्यारे ?” परमसद्गुरु श्रीवासुदेवानंदसरस्वती महाराजांच्या ‘श्रीदत्तपुराणाची’ अष्टोत्तरशत पारायणे पूर्ण झाली. उद्यापनास द्रव्य

नाही. सदगुरूची आज्ञा झाली, १०८ दिवसांत नर्मदाप्रदक्षिणा पुरी कर, म्हणजे तपःप्रधान उद्यापन होईल.

नर्मदाप्रदक्षिणेचा निश्चय ठरला. पण कानांत शब्द घुमू लागले, 'ब्रह्मचारी, तू दक्षिणेकडे जा.' गुरुमहाराजांची आज्ञा मानून चालू लागले. इकडे श्रीवासुदेवानंदसरस्वतींचे मराठी चरित्र 'गुरुमूर्तिचरित्र' गुजराती शिष्य श्री गांडामहाराज यांनी लिहिले होते. त्यांना सांगितले, 'तू काळजी करू नको; एक ब्रह्मचारी तुझ्याकडे येत आहे.' दोघांना अंतरीची ओळख पटली. मराठी प्रत शुद्ध करण्याचे काम अंगावर घेतले.

बारा ज्योतिर्लिंग ओंकारेश्वर येथून नर्मदा प्रदक्षिणेस सुरूवात झाली. रोज २५-३० मैल चाल होत असे. एकदा तर एका दिवसात ५६ मैल चालून गेले.

'तेरो नाम ही गावत जाऊं, धाऊं रूप विशाल; कानोंमे तेरी ही चर्चा, और न शब्द विचार! मुर्दा बन के फिरूं जगतमें, सार खराब निहार! निर्विकार सदा निःसंगी, डरूं न देखत काल!'

कशाची भिती, कशाची पर्वा, ना तहान, ना भूक! गूळपाणी हाच पोटाला आधार! बरोबरीचे लोक म्हणत, महाराज, कशाला हा कष्टप्रद प्रवास करता आहात? महाराज म्हणत, मला तर कष्ट वाटतच नाहीत; जिकडे तिकडे आनंदच आनंद भरून राहिलेला दिसतो.

नर्मदाप्रदक्षिणा म्हणजे दिव्यच आहे. एकदा बरोबरीच्या लोकांबरोबर चालले असताना लोक म्हणाले, 'महाराज अस्वल आले.' लोक घाबरले. महाराजांनी 'गुरुदेव दत्त' आरोळी ठोकल्याबरोबर अस्वल उड्या मारीत निघून गेले.

पूर्वसंकल्पित श्रीगुरूआज्ञेप्रमाणे १०८ व्या दिवशी नर्मदाप्रदक्षिणा पूर्ण करून उद्यापनाची सांगता केली. यानंतर पूर्वी ठरल्याप्रमाणे श्रीगांडामहाराजांनी लिहिलेला 'श्रीगुरुमूर्तिचरित्र ग्रंथ' संशोधन करून भडोच शहरी छापवून घातला, आणि तेथेच १०८ श्लोक असलेले 'वासुदेवनामसुधा' हे श्रीटेंबेस्वामींचे जीवनचरित्र संक्षिप्त रूपाने लिहिले. नारेश्वरी श्रीमहाराजांचा कीर्तिसुगंध दरवळू लागला. आर्त, मुमुक्षू यांची रूपाने रीघ लागली. जंगलचे मंगल झाले. श्रीदत्तजयंतीकरिता हजारो लोक येऊ लागले. पण नारेश्वराला खरे महत्त्व प्राप्त झाले ते श्रीरंग अवधूत महाराजांच्या पूज्य मातोश्रींच्या करिता! संवत् १९९२ मध्ये पू. मातोश्री नारेश्वरी राहण्यास आल्या. धाकटे बंधू नारायणराव हेही आजारी अवस्थेत नारेश्वरी आले. परंतु प्रभूची इच्छा निराळीच होती. नारायणरावांचा नश्वरदेह श्रीदत्तचरणी विलीन झाला.

नारेश्वरी दत्तकुटी तयार झाल्यावर बरेच आश्रम, धर्मशाळा बांधून तयार झाल्या. महाराजांचे गुजराती भक्त त्यांना राजेश्वर्यात ठेवत होते. पण महाराजांची वृत्ती अत्यंत विरागी ! फक्त एक लंगोट हेच वस्त्र. द्रव्यस्पर्श सहन होत नसे.

प्रतिवर्षी आषाढ शुद्ध पौर्णिमा-गुरुपौर्णिमा साजरी केली जाते. गुरुद्वादशी, गुरुप्रतिपदा, दत्तजयंती तर फारच थाटात होत असे. पुढे पुढे दरवर्षी महाराज एखाद्या गावी जाऊन तेथे दत्तजयंती साजरी करीत. यामुळे अनेक गावांतील लोकांना त्यांच्या दर्शनाचा लाभ मिळे. कार्तिक शुद्ध नवमी (कूष्मांडनवमी) हा महाराजांचा जन्मदिवस. रंगजयंती या नावाने गुजरातमध्ये हा दिवस प्रसिद्ध आहे. दरवर्षी निरनिरळ्या गावी हा होत असतो.

डाकोर, द्वारका व नारेश्वर येथील ६०वी रंगजयंती तर फारच थाटाची झाली. हजारो भक्त या रंगजयंतीत सामील होत. मोठ्या प्रमाणावर अन्नदान होते. महाराजांचा फुलांचे निरनिराळे पोषाख करून घालणे हा तर गुजराती भक्तांचा आवडता छंद ! श्रीकृष्णाकडे जसे व्रजवासी आकर्षित होतात, तसे सर्व गुर्जर बंधु-भगिनी श्रीमहाराजांकडे आकर्षित होत असत. महाराज कधी प्रवचन करीत नसत. अनेक वेळा तर त्यांचे मौनच असे. पण सहज बोलता बोलता भक्तांना मार्गदर्शन होई.

महाराजांच्या मातोश्रींची तब्येत बरी नसे. अनेक भक्त प्रवासासाठी त्यांना विचारत. आमच्या गावी या, हा लकडा लागे. पण 'मातृदेवो भव' हा भाव मनी असल्यामुळे आईची परवानगी घेतल्याखेरीज ते कोठेही जात नसत.

महाराजांनी काही गुजराती भक्तांबरोबर १९५० साली गाणगापूर, नृसिंहवाडी, औदुंबर, पंढरपूर, अक्कलकोट वगैरे तीर्थक्षेत्री यात्रा केली. यानंतर त्यांनी तर माणगावी श्रीटेंबेस्वामींच्या जन्मग्रामी मोठ्या प्रमाणात श्रीदत्तजयंती साजरी केली. श्रीटेंबेस्वामींच्या समाधिस्थानी - गरूडेश्वरी - तर दर आषाढ शुद्ध प्रतिपदेला उत्सवासाठी ते जात. श्रीमहाराज ज्या दिवशी हरिद्वारला समाधिस्थ झाले त्याच दिवशी पहाटे गरूडेश्वरी सदगुरूच्या समाधीच्या दर्शनासाठी आलेले तेथील एका सेवकाने पाहिले. श्रीमहाराज भक्तांची कामना पूर्ण करण्यासाठी गुजरातेतील अनेक गावी जात. मुंबईला १९६५ साली मोठा दत्तयाग माधवबागेत झाला, त्यावेळेस ते तेथेच उपस्थित होते. १९६७ साली श्रीमहाराज आफ्रिकेतील भक्तांच्याकरीता नैरोबी, कंपाला या ठिकाणी ४-६ महिने जाऊन आले.

महाराजांनी गुजराती, मराठी व हिंदी भाषांत विपुल साहित्य निर्माण केले. मराठीत गुरुचरित्रग्रंथ आहे. त्याचप्रमाणे गुजरातीत त्यांनी 'गुरूलीलमृत' ग्रंथ लिहीला. यामध्ये श्रीगुरुचरित्र, (सरस्वती गंगाधर) श्रीगुरुमूर्तिचरित्र (गांडामहाराज) यांचा समावेश आहे. हा ग्रंथ ज्ञान, कर्म व उपासनाकांड या तीन भागांत आहे. गुजराती भक्त याची अखंड पारायणे करतात. दत्तबावनी-श्रीगुरुचरित्राची ५२ श्लोकांची ही गुजराती दत्तबावनी फक्त तीन मिनिटांत म्हणून होते. लाखो गुजराती भक्त दररोज ही दत्तबावनी म्हणतात. एका भक्ताचे संकट निवारण्यासाठी श्रीमहाराजांनी ही दत्तबावनी लिहिली. भक्ताचे संकट दूर झाले व तीच दत्तबावनी संकटकालात लाखो श्रद्धावान् भक्तांचा आज आधार बनली आहे. या दत्तबावनीच्या जोरावर भक्तांमध्ये अपूर्व आत्मविश्वास निर्माण होऊन कोणत्याही संकटातून पार पाडण्याचे सामर्थ्य अंगी येते. जेथे जेथे गुजराती दत्तभक्त आहेत तेथे तेथे दत्तबावनी आहेच. महाराजांनी अनेक गुजराती भजने प्रासादिक भाषेत लिहिली आहेत. हजारो भक्त दररोज ती म्हणतात. अवधूती मौज हे भजनांचे पुस्तक प्रसिद्ध आहे. दत्तनामसंकीर्तन, श्रीदत्तपंचपदी, उषःप्रार्थना; या छोट्या पुस्तिका नित्य उपासनेसाठी आहेत. उपनिषदोनीवातो, पत्रगीता, संगीतगीता, आत्मचिंतन, दत्तउपासना, अबुध अवधूत, नित्यस्तवन, अष्टगरबी, डाकोरमाहात्म्य, हालरडा वगैरे पुस्तके प्रसिद्ध आहेत.

महाराजांनी मराठीत श्रीवासुदेवसप्तशती ही ७०० श्लोकांची पोथी लिहिली आहे. रंगतरंग हे भजनाचे पुस्तक आहे. अभंग तर अत्यंत रसाळ आहेत. आर्त भाव व्यक्त होतो. देवापाशी मागणे हेच की, 'न मिळो अन्न, वस्त्र प्रावरण । परि दत्त जाण अंतरीं ना ।। कवडीमोल धन होवो निःसंतान । न राहो निशान कोण रडे ।। हेंच मागो देवा दे गा संतसेवा । अंतरीं केशवा ठाण देई ।।' संस्कृत भाषेत त्यांनी अनेक स्तोत्रे लिहिली आहेत. रंगहृदयम् या सुप्रसिद्ध ग्रंथात त्यांनी अनेक स्तोत्रे लिहिली आहेत. श्रीवासुदेवनामसुधा, दत्तनामसंकीर्तन, सद्बोधशतकम्, बोधमालिका, दत्तनामस्मरणम्, स्तोत्रषट्कम् वगैरे पुस्तके संस्कृतमध्ये आहेत.

श्रीमहाराजांविषयीही अनेक भक्तांनी ग्रंथ लिहिले आहेत. सौ. भागिरथीबाई ऋषी यांनी मराठीत व डॉ. वाणी यांनी गुजरातीत चरित्र लिहिले आहे. मराठी-गुजरातीत रंगबावनी आहे. रंगस्तवन, नारेश्वरनो संत, अवधूतदर्शन, अवधूतस्मरण, अलौकिक अवधूत, रंगचिंतामणी, श्रद्धानुफळ, श्रीअवधूतप्रशस्ती, रंगप्रशस्ती, रंगमंगलमालिका व सरतेशेवटची श्रद्धांजली वगैरे पुस्तके प्रसिद्ध आहेत. यांशिवाय प्रवासी अवधूत, सप्ततीर्थी वगैरे प्रवासविषयक माहितीने परिपूर्ण अशी पुस्तके आहेत. श्रीमहाराजांची ६० वी रंगजयंती नारेश्वराला साजरी झाली होती, त्यासंबंधी तसेच डाकोरची रंगजयंती, यांसंबंधी माहितीपूर्ण पुस्तके निघाली आहेत.

श्रीमहाराजांनी काळाची पावले ओळखून अनेक लोकोपयोगी कार्यक्रम नारेश्वरी घडवून आणले. त्यांपैकी एक म्हणजे १९६५ साली पाकिस्तानशी युद्ध सुरू झाल्यावर रायफल क्लब चालू करून एक शिबीर भरविले. दुसरे शिबीर म्हणजे, शस्त्रक्रिया-शिबीर. गुजरातमधील नामांकित शस्त्रवैद्यांकडून गोरगरीबांच्या अनेक शस्त्रक्रिया मोफत करविल्या.

मातोश्रींच्या प्रकृतीला आराम पडेना. अनेक उपाय झाले. 'न मातुः परदैवतम्' म्हणून अनेक प्रकारे त्यांनी सेवा केली. आईसाठी म्हणून श्रीमहाराज नारेश्वरपासून फारसे दूर कधी गेलेच नाहीत. अखेर निर्जळा एकादशीच्या दिवशी पू. मातोश्री श्रीविठ्ठलचरणी लीन झाल्या. महाराजांनी सर्व विधी यथासांग केले.

यानंतर भक्तांच्या इच्छेप्रमाणे आफ्रिकेला जाऊन परत आल्यानंतर त्यांनी मातोश्रींचे प्रथम वर्षश्राद्ध केले. पू. मातोश्रींच्या मुळे गुजरातला श्रीरंगअवधूत महाराजांचा लाभ झाला. म्हणून पू. मातोश्रींना भक्त फार मान देत. प्रथम वर्षश्राद्धादिनी २०-२५ हजार भक्तांनी महाप्रसाद घेतला.

श्रीमहाराजांचे सर्व लौकिक पाश तुटले. 'हम सदा निःसंगी है' म्हणणारे महाराज निर्वाणाची भाषा काढू लागले. १९६८ मधील ऑक्टोबर महिन्यात त्यांनी नारेश्वर सोडले ते कायमचेच. हरिद्वारला जावयाचे म्हणून महाराज निघाले.

अवधूतआश्रमाचे ट्रस्टी श्री. मोदीकाका, एक महान् भक्त, कार्यरत सेवक यांना काय कल्पना की, महाराजांचा पार्थिव देह येथे नोव्हेंबरमध्ये परत येणार आहे. नारेश्वर सोडताना महाराज म्हणाले, मी नारेश्वरी आलो तेव्हा एक लंगोटी अंगावर होती. आता जातानाही फक्त लंगोटी अंगावर आहे. सर्व वैभव, राजविलासी ऐश्वर्य सोडून ममत्व न ठेवता महाराज निघाले अनंतात विलीन व्हावयाला! नारेश्वरनंतर अनेक गावी भक्तांना दर्शन देत देत गुरूद्वादशीला ते अरेरा गावी आले. नडियादजवळ हे गाव आहे. नंतर कापडगंज वगैरे गुजरातेतील गावांनंतर जयपूरला आले. एक भक्त म्हणाला, मी हरिद्वारला तुमच्याबरोबर येतो. महाराज म्हणाले, हरीच्या दारी गेलेला परत येत नाही. यावयाचे असेल तर या! हरिद्वारला फक्त ४-५ भक्त बरोबर होते. सर्व तीर्थे बघितली. सकाळी साधूंना भोजन दिले. १९ नोव्हेंबर, मंगळवारी १९६८ ला रात्री ९ वाजता भक्तांना सांगितले, घशात काहीतरी होत आहे. भक्त लाडका संत समाधिस्थ झाला. बडोदा, अहमदाबाद, नारेश्वरला ट्रंक लागले. त्याच दिवशी दिल्ली, अहमदाबाद, बडोदा रेडिओने बातमी दिली. अवघा गुजरात ढसढसा रडावयास लागला. रात्रभर भक्तांना चैन पडेना. श्रीमहाराजांचे अंतिम दर्शन कसे व्हावयाचे याची चिंता लागून राहिली. हरिद्वार शेकडो मैल दूर! ट्रस्टींनी ठरविले की, महाराजांचा

पार्थिव देह नारेश्वरी आणावयाचा ! काही मंडळी हरिद्वारला विमानाने गेली. दिल्लीहून अहमदाबादपर्यंत विमानाने आणले व अहमदाबाद ते नारेश्वर शृंगारलेल्या ट्रकवर आणून लाखो भक्तांना दर्शन दिले. अहमदाबाद, बडोदा, सुरत नडियाद, आणंद कडून दिवसभर २५ हजार भक्त आले. रात्री १२ला नर्मदामाईच्या स्नानानंतर चंदनकाष्ठावर देह ठेवून अग्निसंस्कार केला. कडक थंडी, पण भक्तांचा महापूर लोटला होता. भक्तांना अंतिम दर्शन मिळाले. १२-१३ दिवसांपर्यंत लाखो भक्त नारेश्वरी येऊन श्रद्धांजली वाहून गेले.

श्रीमहाराजांच्या प्रथम वर्षश्राद्धादिनी भक्तांनी सुंदर मंदिर बांधले आहे. मातृमंदिरासमोरच मातृभक्त पुत्राचे मंदीर ! श्रीमहाराज लौकिक अर्थाने समाधिस्थ झाले. पण भक्तांच्या हृदयात ते आहेत.

हजारो गुजराती बांधवांच्या तोंडी रंग अवधूत खालील धूनेच्या स्वरूपात आहेत.

रंग अवधूत रे, रंग अवधूत रे ।।
नारेश्वरनो नाथ मारो रंग अवधूत रे ।।
गाणगापूरमां वसे मारा नरसिंह सरस्वती रे ।
अक्कलकोटमां वसे मारा स्वामी श्रीसमर्थ रे ।।
गरूडेश्चरमां वसे मारा वासुदेवानंद रे ।
शिरडीमां वसे मारा साईनाथबाबा रे ।।
रंग अवधूत रे, रंग अवधूत रे ।
नारेश्वरनो नाथ रंग अवधूत रे ।।

४१. गुळवणी महाराज

(सन १८८६ - १९७४)

वामनरावांचे पिताजी दत्तभट गुळवणी हे नारायणभटजींचे चिरंजीव. गुळवणी हे कोल्हापूर भागातील कौलवगावचे एक सदाचारसंपन्न मध्यमवर्गीय कुटुंब. वामनरावांच्या मातुश्री उमाबाई या जवळच्या पंचक्रोशीतल्या श्री. मारूतीपंत कुलकर्णी यांच्या कन्या. वामनरावजींचे मातापिता दोघेही विरक्त आणि महान् भगवद्भक्त होते. वाडीची वारी करण्याचा त्यांचा प्रघात होता.

वामनरावांचा जन्म २३ डिसेंबर १८८६ गुरुवार रोजी कुडुत्री येथे झाला. 'शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' या भगवदुक्तीप्रमाणे सदाचारसंपन्न वैराग्यशील कुटुंबात त्यांचा जन्म झाला.

वयाचे आठवे वर्षी उपनयनसंस्कार झाल्यावर वडील बंधूंनी संध्या, पूजा, वैश्वदेव, पुरुषसूक्त वगैरे धार्मिक आचारांचे शिक्षण दिले. कोल्हापुरात पं. आत्मारामशास्त्री पित्रे यांचेकडे रूपावली, समासचक्र, अमरकोश, रघुवंश ८ वा सर्ग, अजविलाप, पंजतंत्र वगैरे संस्कृत ग्रंथांचे अध्ययन झाले.

वामनरावांना उपजतच चित्रे काढण्याचा नाद होता. १९०६-७ साली त्यांनी ड्रॉइंगच्या दोन्ही परीक्षा दिल्या आणि थर्ड ग्रेड परीक्षेसाठी ते मुंबईस जे. जे. स्कूल ऑफ आर्ट या कलासंस्थेत गेले. वामनरावांनी विवाह करून प्रपंच थाटावा या हेतूने वडील बंधू व मातोश्रींनी वामनरावांना सांगून पाहिले. पण विवाहसंस्कार व्हावा, सामान्यांप्रमाणे ते संसारी-प्रापंचिक गृहस्थ व्हावे असा विधिसंकेत नव्हता. अशाच काही दैवी घटना या तरूण २१ वर्षांच्या वामनरावांच्या जीवनात घडून आल्या.

१९०७ साली गुरुद्वादशीस स्वामी वासुदेवानंदसरस्वती महाराजांचा मुक्काम नरसोबाचे वाडीस होता. महाराजांनी या उत्सवात भाग घेऊन प्रसाद ग्रहण केला. या वेळी वामनराव कोल्हापूर मुक्कामी होते. 'दत्ताचा एक फोटो व एक हार तयार करून वाडीस ये' असा वडील बंधूंचेकडून वामनरावांस निरोप आला. त्याप्रमाणे ते फोटो व हार घेऊन आले. स्वामींचे दर्शन झाले. महाराजांना फोटो पाहून समाधान वाटले. त्या प्रसंगी वामनरावांना महाराजांचे हस्ते प्रसादयुक्त अशी एक हातात बांधण्यासाठी पेटी मिळाली. ती वामनरावांचे हातात सतत असे. गुरुंचा हा प्रथमदर्शनी मिळालेला प्रसाद एक शुभचिन्हच होते. वामनरावजींच्या सर्व जीवनास त्यामुळे कलाटणी मिळावी असा हा अभूतपूर्व योगायोग होता.

मध्यंतरी प्लेगचा प्रादुर्भाव झाला. प्लेगने वामनरावांना झपाटले. ते दहा दिवस बेशुद्धावस्थेत होते. प्लेगची गाठ तशीच होती. श्रीगुरुचरित्राची पारायणे सुरू केल्यावर गाठ फुटली व बरे वाटले. वामनरावांचा पुनर्जन्म झाला. श्रद्धा दृढ झाली. नंतर वाडीस येऊन माधुकरी मागून वामनरावजींनी श्रीगुरुचरित्राचे सात सप्ताह केले. श्रीगुरुकृपा फळाला आली. श्रीगुरुदत्तात्रेयाचे ते निस्सीम उपासक झाले.

या सुमारास पवनी या गावी श्रीवासुदेवानंदसरस्वती महाराजांचा चातुर्मास झाला. वडील बंधूंनी वामनरावांस मातोश्रींना घेऊन येण्याविषयी सांगितले. वामनराव पवनीस झाले आणि योगायोग असा की, महाराजांकडून अनंतचतुर्दशीच्या पुण्यदिवशी त्यांना अनुग्रह मिळाला. वामनरावजींच्या जीवनातला हा सुवर्णमंगल दिवस !

वामनरावजींनी मुंबईस नोकरीनिमित्त काही खटपट केली; पण जमले नाही. मग उपरती झाली. अंगावरील फक्त दोन वस्त्रे व लोटा घेऊन ते गाणगापुरास जाण्यास निघाले. वाटेत अत्यंत त्रास झाला.

दौंडला कडक उपवास घडला. तो एकादशीचा दिवस होता. त्या दिवसापासून वामनरावांचे नित्याचे एकादशीव्रत सुरु झाले.

गाणगापूर क्षेत्री श्रीगुरुचरित्र सप्ताह सुरु झाले. सातवे पारायण एक दिवसात केले. सात पारायणे संपवून सांगता केली. जवळ काही नव्हते, म्हणून जवळची छत्री व वस्त्रे पुजाऱ्यास देऊन सप्ताहाची सांगता केली. दृढभक्ती अंगी बाणली म्हणजे मनाचा ताबा शरीरावर केवढा बसतो व केवढे कार्य घडते याचे हे मूर्तिमंत उदाहरण आहे.

गाणगापुरी श्रीगुरुचरित्राचे सप्ताह पुरे झाल्यावर गुरुदर्शनाची ओढ लागली. महाराज त्या वेळी हावनूर या भागात संचार करीत होते, असे समजल्यावरून वामनराव पायीच शोधार्थ निघाले. गाणगापुराहून पायीच हुटगी - विजापूर सतीमनी गाठले. धारवाडजवळील मथिहाळ दत्तमंदिरात महाराजांचा मुक्काम आहे. ही बातमी मिळताच ते गदगहून धारवाडला गेले. जवळ तिकिट काढायला पैसे नव्हते, म्हणून घोंगडी होती ती विकून दोन रूपये मिळाले, ते तिकिटासाठी खर्च झाले.

ते धारवाडला पोचले आणि स्वामीमहाराज तेथून पुढे संचारास गेले होते असे समजले! मग पुढे पदयात्रा सुरु झाली. गुरुचा शोध ही अंतरीची तळमळ प्रेरक ठरली व त्यापुढे कोणत्याही अडचणी आल्या तरी त्यांना न जुमानता पुढील मार्ग सुरु झाला. गदग, हरिहर, तुंगभद्रा-संगमावरील कुडलीमठ, पुन्हा हरिहर, हुबळी, गदग, आंबेगिरी या गावी आले. प्रत्येक ठिकाणी महाराज येथे होते, पण येथून ते पुढे गेले अशी बातमी मिळे. मग ते मल्लापूर, बागलकोट, हावनूर या गावी गेले. हावनूर गावी महाराजांचा मुक्काम गावाबाहेर त्रिकुटेश्वरमंदिरात होता. महाराजांच्या दर्शनार्थ इतके दिवस तळमळणारे वामनराव या गावी आले आणि तडक मंदिरात जाऊन त्यांनी महाराजांचे दर्शन घेतले. 'मी येथे आपली सेवा करून राहणार' असा आग्रह वामनरावांनी धरला. एकभुक्त राहायचे, माधुकरी मागून उदरनिर्वाह करावयाचा व सदासर्वकाळ गुरुसेवेत घालवावयाचा, असा कार्यक्रम सुरु झाला. रोज तुंगभद्रेचे स्नान घडे. महाराजांच्या तोंडून गीतापाठ व ब्रह्मसूत्रवृत्ती ऐकायला मिळे. महाराजांनी वामनरावांना गीता व विष्णुसहस्रनाम याची संथा स्वतः दिली. गुरुंचा अनुग्रह मिळाल्याने वामनरावांचे भाग्य दुणावले. आपले गुरु हे साक्षात् दत्तावतार आहेत, अशी साक्ष याचवेळी वामनरावांना पटली होती.

महाराजांनी वामनरावांना या मुक्कामात आसने, प्राणायाम व अजपाजप या मंत्राची दीक्षा दिली. 'माझ्या आयुष्यातला हा सहवास परमभाग्याचा व आनंददायक' असे वामनरावजी नंतरही सांगत.

वामनरावांनी या मुक्कामात तुंगभद्रेचे एक सुंदर चित्र तयार केले. महाराजांनी त्रिपुरांतकेश्वरावर एक सुंदर काव्य रचिले होते. वामनरावांनी श्लोक हारबद्ध करून देवीच्या चित्राच्या गळ्यात तो हार घातला. महाराजांना फार समाधान झाले. वामनरावांनाही आपल्या कलेचे चीज झाले असे वाटले.

त्यानंतर महाराज जेथे जेथे संचारास जातील तेथे तेथे त्यांचे समवेत वामनराव जात. सेवा कधी चुकली नाही-कधी अंतर पडले नाही.

मधूनमधून वामनराव गाणगापूर, नरसोबावाडी, औदुंबरास जात. औदुंबरास सन १९१२ साली त्यांनी श्रीमालामंत्राचे पुरश्चरण केले. मातुश्री बरोबर होत्या.

श्रीक्षेत्र गरूडेश्वरी महाराजांचा मुक्काम असताना तेथे त्यांनी ब्रह्मसूत्रवृत्ती, दशोपनिषदे, श्वेताश्वतर, कैवल्यमौक्तिक ही उपनिषदे समजावून सांगितली. या मुक्कामात वामनरावांना महाराजांकडून 'धौती' ची पद्धती शिकून घेता आली व दीक्षा मिळाली.

टेंबेस्वामी यांनी एकमुखी दत्ताचे स्तवन केले होते
ते असे-

मालाकमंडलुरधःकरपद्मयुग्मे ।

मध्यस्थपाणियुगुले डमरूत्रिशूले ।

यस्य स्त ऊर्ध्वकरयोः शुभशंखचक्रे ।

वन्दे तमत्रिवरदं भुजषध्कयुक्तम् ॥

या ध्यानाप्रमाणे वामनरावांनी एकमुखी दत्ताचे सुंदर चित्र तयार केले, त्याप्रमाणे षोडश अवतारांपैकी सिद्धराज, अत्रिवरद, कालाग्निशमन, अवधूत, आदिगुरू लक्ष्मीनरसिंह अशी सुंदर चित्रे तयार करून दिली. दत्तात्रेयाचे चित्र इतके सुंदर, भावपूर्ण, प्रसन्न आहे की, त्याच्या लक्षावधी प्रती आता घरोघरी दिसतात. दत्तात्रेयांचे चित्र काढण्यास सुरूवात करण्यापूर्वी वामनरावजींना स्वप्नात दत्तात्रेयांचे साक्षात् दर्शन झाले होते व त्याच भावावस्थेत हे प्रासादिक दत्तचित्र तयार झाले ! चित्रकलेची सार्थकता झाली !

महाराजांच्या कृपेने महाराजांचे परमभक्त श्रीगांडाबुवा महाराज, श्रीगोविंदमहाराज पंडित, श्रीसीताराम महाराज यांचेशी वामनरावांचा सहवास घडला.

वामनराव हे एम उत्तम चित्रकार होते. पण कलेचा त्यांनी कधी व्यापार - बाजार केला नाही. साधुसंतांचे, देवादिकांचे, सदगुरुमहाराजांचे अनेक फोटो त्यांनी काढले, चित्रे रंगविली, पडदा तयार करून दिला. क्रेपची फुले तयार केली व ती कला अनेकांना शिकवली. चक्रांकित कुंडलिनीचे एक सुंदर चित्र तयार करून त्यांनी उडुपीचे महाराजांना अर्पण केले.

वामनरावांनी आसेतुहिमाचल अनेक ठिकाणच्या सर्व महत्त्वाच्या तीर्थयात्रा केल्या. श्रीकाशीक्षेत्री अनेक वेळा जाऊन तेथे नित्य गंगास्नान व साधना केली. श्रीशंकराचार्य वाडीकर जेरेस्वामींचे समवेत बद्रीनारायणाचीही यात्रा यथासांग झाली.

सदगुरू टेंबेस्वामींच्या महासमाधीनंतर वामनरावांना फार तळमळ लागली. योगमार्गातले पुढचे ज्ञान देणारा आता कोण गुरू भेटणार अशी तळमळ वाटू लागली. श्रीक्षेत्र पुष्कर येथे ब्रह्मानंद स्वामी एक मोठे अधिकारी व साक्षात्कारी योगी आहेत असे समजले. वामनराव यांचेकडे गेले व महिनाभर वास्तव्य करून ब्रह्मानंद स्वामी यांचे कृपेने त्यांनी योगाभ्यासाचे महत्त्वाचे पुढचे टप्पे साध्य केले.

वामनराव सन १९२२ साली श्रीगोविंद महाराजांकडे योगाभ्यासासाठी येऊन राहिले. श्रीगोविंदमहाराजांच्या देखरेखीखाली वामनरावांची अभ्यासाची तयारी उत्तम झाली होती. ब्रह्मचर्य, उपासना, सदाचार वगैरे सर्व अनुकूल होते. कुंडलिनीशक्ती जागृत करण्यासाठी हठयोगातील श्रेष्ठ दर्जाचा प्राणायाम व इतर कष्टसाध्य क्रिया त्यांनी आत्मसात केल्या.

पुढे योगायोगाने हुशंगाबाद येथे प. पू. चिन्मयानंद सरस्वती बंगाली स्वामी महाराज यांचे आगमन झाले. ते तेथील मंगळवार घाटावर उतरले होते. त्यांनी तंत्रशास्त्राचा उत्तम अभ्यास केला होता. वामनराव त्यांच्या दर्शनास गेले. पुढे त्यांचा सहवास नित्य होऊ लागला. वामनरावजींच्या आग्रहास्तव स्वामीजी त्यांचे निवासस्थानी येऊन राहिले.

वामनरावजींची तयारी, निष्ठा व अभ्यास पाहून त्याची पूर्ण परीक्षा घेऊन स्वामींनी एके दिवशी प्रसन्न होऊन वामनरावजींना दीक्षा देऊन कृतार्थ केले. कुंडलिनीशक्ती जागृत झाली, ही एक अत्यंत भाग्याची घटना घडली. पुढे या बंगाली स्वामींचे आणि वामनरावजींचे संबंध दृढावले. स्वामी वामनरावजींच्या आग्रहावरून तीन वेळा बार्शीस आले. स्वामींचा मुक्काम बार्शीच्या सुप्रसिद्ध श्रीभगवंतमंदिरात होता.

व त्यांना दीक्षाधिकारी केले. वामनरावजींच्या जीवनातील हा अमृतसिद्धी योगच ! वामनरावजींनी ही शक्ती जागृत करण्याचे कार्य अनंतचतुर्दशीच्या पुण्यपावन दिवशी सुरू केले व पहिली दीक्षा सौ. गोपिकाबाई नावाच्या एका सुवासिनीला दिली. दुसरी व तिसरी दीक्षा व्यंकोबा कुलकर्णी व बापू कुकडे यांना दिली. अशा रीतीने या शक्तीचा प्रसार सुरू झाला. दीक्षा देणारे सद्गुरू आता वामनरावजी हे होते. या दीक्षादानामुळे सर्व लोक त्यांना आता सद्गुरू म्हणून आदराने संबोधू लागले. योगीराज गुळवणीमहाराज, दत्तयोगी गुळवणीमहाराज या बहुमानाने सर्व लोक त्यांना आदराने मान देऊ लागले.

वामनरावजी दीक्षा देतात, कुंडलिनी शक्ती जागृत करतात याची वार्ता सर्वत्र पसरली. वास्तविकपणे प्रसिद्धीपराड्मुख वामनराव यांनी याबाबत फार दक्षता घेतली होती. पण त्यांच्या शक्तिरूपी कीर्तीचा सुगंध दरवळायचा थोडाच राहणार ? वेददीक्षेचे प्रणेतें म्हणून त्यांच्यासंबंधी कल्याण मासिकात लेख आले. साधकांची रीघ लागली.

सन १९२६ साली वामनरावजी पुणे येथे वास्तव्यास आले आणि नारायण पेठेत बिऱ्हाड करून राहू लागले. या ठिकाणी तळमजल्यावरील दोन खोल्यांत वामनरावजींची साधना सुरू झाली. या ठिकाणी दत्तोपासना, पूजाअर्चा, अनुष्ठाने नित्य होत. शेकडो लोक साधक म्हणून मार्गदर्शनासाठी, दीक्षेसाठी येत असत. प्रत्येकाची निष्ठा, अधिकार यांची पूर्ण परीक्षा घेऊन महाराज त्या त्या व्यक्तीला दीक्षा देत.

वामनरावजींचे योगमार्गातील सद्गुरू स्वामी चिन्मयानंद यांनी गुरूंच्या आज्ञेने दंडग्रहण केला. त्यांना लोकनाथतीर्थ असे नाव दिले. ते तीनचार वेळा पुणे येथे आले. स्वामींनी आपल्या मुक्कामात अनेकांना दीक्षा दिली. त्यातच श्रीबापूसाहेब मिटकर हे एक गृहस्थ होते. स्वामींच्या कृपेने यांना दूरदर्शन ही सिद्धी प्राप्त झाली असे म्हणतात. पुढे हे स्वामीलोकनाथतीर्थ काशीस जाऊन राहिले. त्यांच्या महानिर्याणसमयी प. पू. वामनरावजी गुरुमहाराज त्यांच्याजवळ होते. गुरू-शिष्यांचे अन्योन्य प्रेम व भक्ती अपूर्व होती.

गुरुमहाराजांच्या आयुष्यातील सर्वात मोठी, महत्त्वाची व चिरकाल टिकणारी कामगिरी म्हणजे टेंबेस्वामी महाराजांच्या वाङ्मयाचे प्रकाशन. या कामी त्यांना पं. दत्तात्रेयशास्त्री कवीश्वर यांचे सहाय्य लाभले. सन १९४५ साली भागानगर मुक्कामी टेंबेस्वामी महाराजांचा जन्मशताब्दी महोत्सव साजरा झाला. त्या प्रसंगी हा ग्रंथप्रकाशन-समारंभ मोठ्या उत्साहाने साजरा झाला. अनेक थोर थोर व अधिकारी मंडळी या उत्सवात सहभागी झाली होती.

गुरू महाराजांच्या वयाच्या ७५ व्या वर्षी पुणे मुक्कामी हा अमृत-महोत्सव फार थाटात साजरा झाला. पुणे येथील टिळक स्मारक मंदिरात सत्कारसमारंभ साजरा झाला. त्या वेळी लोकनायक बापूजी अणे, पं. सातवळेकर प्रभृती मोठमोठी मंडळी उपस्थित होती. श्रीगुरुदत्तयोग हा ग्रंथही प्रकाशित झाला.

अमृतमहोत्सवानंतर गुरूमहाराजांची प्रकृती खालावली. निसर्गोपचार झाले. आमदार विष्णुपंत चितळे यांनीही चिकित्सा करून उपचार केले. शरीराला अत्यंत क्लेश होत असतानाही गुरूमहाराजांची शांती ढळली नाही. एके दिवशी फार अस्वस्थ झाले. त्या प्रसंगी सर्व मंडळी काळजी करीत होती; पण गुरूमहाराजांनी शांतपणे सांगतले 'मी इतक्यात जात नाही; काळजी करू नका.' त्या आजारातूनही ते बरे झाले.

गुरूमहाराज प्रतिवर्षी तुळजापूरास जाऊन त्रिरात्र मुक्काम करून देवीची - तुळजाभवानीची महावस्त्रे वगैरे अर्पण करून शास्त्रोक्त महापूजा करीत. अन्नदानही होते.

पानशेतच्या प्रलयाचे प्रसंगी १२ जुलै १९६१ रोजी श्रीटेंबेस्वामी महाराजांच्या पुण्यतिथि-उत्सवाची तयारी गुरूमहाराजांच्या निवासस्थानी नारायण पेठेत सुरू होती. सप्ताह संपला होता. नैवेद्य दाखवला, आरती सुरू झाली. इतक्यात नदीचे पाणी अंगणात आले. घरात शिरले. प्रलय झाला. खणानारळाने नदीची ओटी भरून गुरूमहाराज एका वस्त्रानिशी बाहेर पडले आणि सिद्धमातामंदिरात आश्रयासाठी गेले. पुण्यतिथीची सांगता सिद्धमातामंदिरात झाली. आता पुढे काय ? जायचे कुठे ?

पण सत्यसंकल्पाचा दाता श्रीभगवान नेहमीच धावून येतो. कोणत्या तरी अकल्पित योगायोगाने गोष्टी घडून येतात. तसेच या वेळी घडले. महाराजांचे काही शिष्य वैद्य इंजिनियर, वैद्यमास्तर यांचे मनात एक योगाश्रम स्थापन करावा व तेथे गुरुपादुकांची स्थापना व्हावी व तेथे गुरूमहाराजांचे नित्य वास्तव्यस्थान असावे, असे बेत घोळू लागले. हीच योजना पुढे अनेक शिष्यांना व कार्यकर्त्यांना पसंत पडली. द्रव्यसाहाय्य मिळू लागले. एरंडवणे पार्कजवळ - कर्वे रोडवर एक जागा घेऊन वासुदेवाश्रमाची सुंदर इमारत अल्पावधीत उभारली गेली. ही एक दैवी घटनाच समजली पाहिजे.

२७ जानेवारी, १९६५ रोजी श्रीकृपेने इमारतीची वास्तुशांती, उद्घाटन व समर्पणसमारंभ यथासांग पार पडले. कै. सोनोपंत दांडेकर या प्रसंगी उपस्थित होते. श्रीशंकराचार्य एरंडेस्वामी यांच्या शुभाशीर्वादाने आश्रमवास्तू समर्पणसमारंभ झाला. आश्रमाला सद्गुरुस्मारक वासुदेवनिवास योगाश्रम हे नाव दिले. आश्रमसमर्पण व नामाभिधान झाल्यावर पहिली महत्त्वाची योजना गुरूमहाराजांनी केली. ती

म्हणजे आश्रमाचा ट्रस्ट करून सर्व मालमत्ता ट्रस्टींच्या ताब्यात दिली. वासुदेवाश्रम ही आज एक पवित्र व नमुनेदार संस्था उभारली गेली असून या ठिकाणी हजारो भक्त सेवेसाठी, दर्शनासाठी व साधनेसाठी येत आसतात. श्रीवासुदेवाश्रमात नित्य काही ना काही धार्मिक कार्यक्रम, प्रवचने-कीर्तने, अनुष्ठाने, नामसंकीर्तने सुरु असतात. येथे होणाऱ्या बहुतेक सर्व कार्यक्रमांना गुरुमहाराज उपस्थित असत. त्यांचे वास्तव्यही वासुदेवाश्रमात नित्य असल्याने या आश्रमाला व तेथील परिसराला एक दैवी मांगल्य व पावित्र्य लाभले आहे. भाविक स्त्रीपुरुषांचे ते एक श्रद्धास्थान झाले आहे.

गुरुमहाराजांच्या आयुष्यास ८० वर्षे पुर्ण झाली व त्यांनी ८१ व्या वर्षात पदार्पण केले; त्यानिमित्त सहस्रचंद्रदर्शनशांती व सत्कारसमारंभ एप्रिल १९६७ मध्ये प. पू. विष्णुतीर्थजी महाराज यांच्या अध्यक्षतेखाली साजरा झाला. याप्रसंगी गुरुमहाराजांचे हजारो भक्तगण, पंडित, वैदिक मंडळी दूरदूर ठिकाणांहून आली होती. या प्रसंगी सहस्रचंद्रदर्शनशांती, दत्तयाग, श्रीसप्तशतीचंडीहवन, श्रीगणपतिअथर्वशीर्षहवन व श्रीरूद्रस्वाहाकार वगैरे सर्व धार्मिक कार्यक्रम यथासांग पार पडले. ३० एप्रिल, १९६७ रोजी एम्. इ. एस. कॉलेजच्या असेंब्ली हॉलमध्ये श्रीगुरुमहाराजांचा सत्कारसमारंभ फार थाटाने साजरा झाला. लोकनायक बापूजी अणे, म. म. द. वा. पोतदार, पं सातवळेकर व त्यांच्या पत्नी इत्यादी समारंभास उपस्थित होते.

श्रीगुरुमहाराजांच्या गुणवर्णनपर अनेकांची भाषणे झाली. योगचूडामणी ही बहुमोल पदवी गुरुमहाराजांना शाल-श्रीफल देऊन हार घालून अर्पण करण्यात आली. वैदिक ब्रह्मवृंदाची संभावना योग्य प्रकारे करून त्यांना दक्षिणा देण्यात आली. समारंभात दानधर्म व अन्नसंतर्पण मोठ्या प्रमाणात झाले. दत्तभक्तीचा व योगमार्गाचा प्रसार करून योगीराज गुळवणी महाराजांनी हजारो साधकांना मार्गदर्शन केले. १५ जानेवारी १९७४ या दिवशी ते दत्तचरणी विलीन झाले.

४२. मोतीबाबा जामदार

(सन १८४४ - १९२५)

विदर्भमहाकोशलकडे एक महान विभूती मोतीबाबा जामदार या नावाची होऊन गेली. त्याकाळी इंग्रजी राजवट सुरु झाली होती. सरंजामशाहीतील एका संपन्न कुटुंबात मोतीबाबांचा जन्म झाला. त्यांचे संस्कृत शिक्षण एका शास्त्र्यांच्या देखरेखीखाली झाले. त्यांनी फारशी भाषेचाही अभ्यास केला. हिस्लॉप नावाच्या धर्मोपदेशकाने स्थापन केलेल्या इंग्रजी शाळेत त्यांचे अध्ययन झाले. कलकत्ता विश्वविद्यालयातून त्यांनी मॅट्रिकची परिक्षा दिली.

मधून मधून मोतीबाबा गाणगापूर येथे जात असत. लोकांच्या विविध प्रकारच्या पीडा त्यांनी दूर केल्या. अनेक प्रकारचे चमत्कारिक अनुभव त्यांना व त्यांच्या भक्तांना येत गेले. इंग्रज अधिकाऱ्यांनाही त्यांचे महत्त्व पटले. गुरुपौर्णिमा व दत्तजयंती ते मोठ्या भक्तिभावाने साजरी करीत. पुण्यात रँडचा वध करणाऱ्या दामोदर चाफेकर यांनाही मोतीबाबांनी आश्रय दिला होता. त्यांना दोन पुत्र झाल्यावर त्यांची पत्नी निधन पावली. तरी मोतीबाबांनी आपला प्रपंच निष्कलंक अवस्थेत सांभाळिला.

मोतीबाबा १८९९ साली सेवानिवृत्त झाले. आणि नागपूरला स्थायिक झाले. साधना आणि स्वाध्याय त्यांनी चालूच ठेविला. घरीच त्यांची प्रवचने होत असत. केशवराव ताम्हन, भटजीशास्त्री घाटे इत्यादी लोक त्यांच्या प्रवचनास येत असत. १९२२ मध्ये त्यांच्या दत्तजयंतीच्या उत्सवास अलोट गर्दी झाली. मोतीबाबा लवकरच समाधी घेणार ही वार्ता त्यांना कळली होती. मोतीबाबा दत्तजन्माच्या वेळी ध्यानमग्न अवस्थेत होते. १९२४ साली 'अहंब्रह्मास्मि' या महावाक्याचा त्यांच्यावर प्रभाव होता. गाणगापूरला आपण देह सोडावा, या हेतून त्यांनी ऐंशीच्या वर्षी गाणगापूरला प्रवास केला. त्यावेळी नागपुरास परत जा असा संदेश त्यांना मिळाला. तो त्यांनी मानला. आणि १८ फ्रेब्रुवारीस १९२५ मध्ये त्यांनी दत्तचरणांचा आश्रय घेतला.

ब्रह्मीभूत मोतीबाबा यांचा चरित्रग्रंथ बाबासाहेब जामदार व काकाजी जामदार यांनी लिहून प्रसिद्ध केला. या ग्रंथात मोतीबाबांच्या कवितांचा संग्रह आहे. कालियामर्दन, नरसिंहसरस्वतीप्रार्थना, श्रीपांडुरंगस्तुती, श्रीकृष्णतारक, ज्ञानदेव दशक, सद्गुरुपार्थना, श्रीगुरुवंदना, कुट पदे इत्यादींचा त्यात समावेश आहे.

४३. विद्यानंद बेलापूरकर

(सन १८६० - १९०५)

बेलापूरचे विद्यानंद यांचे सर्व आयुष्य अद्भुतरम्य आहे. त्यांचा जन्म १८६० असा असला तरी तो त्यांचा प्रकटकाल मानणे योग्य होईल. हे स्वामी नगर जिल्ह्यातील प्रवरा नदीच्या काठी असणाऱ्या बेलापूर या गावाचे होते. येथील नदीला अमृतवाहिनी म्हटले जाते. पूर्वी येथे बेलाचे वृक्ष होते. जवळच केशव गोविंद यांचे स्थान आहे. या देवतीर्थावर एक स्वामी स्नान करून केशव गोविंदाची पूजा करीत होते. त्यावेळी स्वामींनी एका मुलाला सांगितले, "महादू, कोणास सांगू नकोस आमचे नाव विद्यानंद आहे."

विद्यानंद गौरवर्णाचे होते. त्यांची छाती रूंद होती. स्वर गंभीर होता. विशाल नेत्र होते. कडुनिंब आणि विषारी वनस्पती सोमल, असा त्यांचा आहार होता. बेलापूरचे गोविंदभटजी गोरे व त्यांच्या पत्नी राधाबाई यांनी सेवा केली. स्वामींच्या अंगावर जखमांच्या खुणा होत्या. यावरून ते पूर्वी युद्धात असावेत, ते नेहमी एकलिंगजीमाहात्म्य सांगत. त्यावरून ते उदयपूरचे असावेत असे वाटते. काहीजण त्यांना नानासाहेब पेशवे समजत. अक्कलकोटच्या महाराजांशी त्यांचा संबंध होता; वाघोलीचे कुवरस्वामी त्यांच्या जवळचे होते. स्वामींनी खूप प्रवास केला होता; बद्रीनारायण, हृषीकेश, मंगळवेढे इत्यादी ठिकाणी त्यांचा प्रवास असताना त्यांना अक्कलकोटचे स्वामी दिसत. स्वामींचे केस पायांच्या टाचेपर्यंत लांब होते. म्हणून त्यांना बंडखोर समजून इंग्रज अधिकाऱ्यांनी अटक केली. पण तेथून सुटका होऊन स्वामी ओंकारमांधाता येथे गेले व त्यांनी नर्मदेत आपल्या जटा विसर्जित केल्या. आणि ते परमहंस दीक्षा घेऊन अवधूत झाले. त्यांना अनेक सिद्धी प्राप्त झाल्या होत्या. एकदा ते औदुंबरला गेले होते. त्यावेळी नरसिंहसरस्वती व स्वामी एकच आहेत असा समज लोकांचा झाला. स्वामींना त्रिकालांचे ज्ञान होते. स्वामी इंदूरलाही गेले होते. भुसावळचे श्रीपतराव पटवर्धन त्यांचे शिष्य होते. गजाननमहाराज आणि नारायणमहाराज केडगावकर ही त्यांची रूपे असावीत. स्वामींनी नारायणमहाराजांच्या रूपाने पुन्हा अवतार धारण केला. नारायणमहाराज म्हणजे विद्यानंद स्वामी असे भक्तांना वाटे.

स्वामींनी सुगंधी द्रव्ये, फुले, स्वच्छता यांची आवड होती. दत्तात्रेयांची अवधूत परंपरा त्यांनी चालविली. स्वामींनी अनेक लोकांना सन्मार्गास लाविले. स्वामींचे एक भक्त पानसे सोनोरीकर यांनी म्हटले आहे की,

हरिहर विधी तनु मूर्ति साजिरी प्रवरा तीरी राहे ।
विद्यानंद महाराज सद्गुरू दत्तात्रेय आहे ।।

४४. औदुंबरचे नारायणानंद स्वामी

कारवार जिल्ह्यातील आणेकई या लहानशा गावात स्वामींचा जन्म झाला. त्यावेळी त्यांचे नाव महाबलेश्वर अथवा तिमण्णा असे होते. त्यांना बालपणापासून अध्यात्माची ओढ होती. हे जन्माचे गुजराथी असते तरी मराठवड्यात गुंज येथे राहून त्यांनी दत्तसंप्रदाय वाढविला. ईश्वरीकृपा व संतसंगत यांच्या आधाराने त्यांनी अनेकांना सन्मार्ग दाखविला.

ज्ञान, कर्म, उपासना या तीनही मार्गात ते निष्णात होते. ज्योतिषशास्त्र आणि मंत्रशास्त्र यात ते

सिद्धहस्त होते. निरहंकारी मन व प्रेमळ वृत्ती यांनी त्यांनी लोकांना जवळ केले. त्यानंतर त्यांनी औदुंबर येथे वास्तव्य केले. एकांत आणि अल्प आहार त्यांना प्रिय होता. या स्वामींचे चरित्र सुधांशु यांनी 'श्रीसद्गुरु नारायणानंद चरित्रामृत' या नावाने प्रसिद्ध केले आहे. मृत्यूपूर्वी स्वामींनी आपल्या आश्रमात श्रीगुरु शिवशंकरानंद दत्तमंदिर बांधून घेतले. मंदिरासमोर त्यांची समाधी आहे.

४५. गोपाळबुवा केळकर

चिपळूणचे एक दत्तभक्त म्हणून गोपाळबुवा केळकरांचे नाव प्रसिद्ध आहे. खरे म्हणजे हे अक्कलकोटच्या स्वामी समर्थांचे प्रख्यात शिष्य होते. घरच्या गरिबीमुळे यांना शिक्षण घेणे जमले नाही. प्रथम यांनी रेल्वेत नोकरी केली. त्यांना मध्येच जलोदराची व्यथा जडली; म्हणून ते परत कोकणात आले. शरीराच्या पीडेमुळे यांचे लक्ष परमेश्वराकडे वळले. नाशिक येथील देव मामलेदार यांच्यापासून यांना प्रेरणा मिळाली. अक्कलकोट येथील स्वामी समर्थांची ओढ यांना लागली. त्यांचा यांना दृष्टांत झाला. स्वामींनी यांच्यावर दया केली.

गोपाळबुवा काही दिवस स्वामींच्याजवळ अक्कलकोट येथे राहिले. स्वामींच्या अद्भूत लीलांचे त्यांनी अवलोकन केले. गोपाळबुवांचे लग्न झाले होते. सर्व कुटुंब स्वामींच्या चरणांचे आश्रित होते. चिपळूण येथील मार्कंडी वार्डात बुवांचा निवास होता. येथे त्यांनी श्रीगुरुंच्या पादुका स्थापन केल्या. दर गुरुवारी त्यांची प्रार्थना सुरू झाली. प्रपंचात यांचे मन रमले नाही. यांनी श्रीस्वामी समर्थांची बखर लिहून स्वामींच्या लीलांचे वर्णन केले आहे. शिवाय 'करूणास्तोत्र' आणि 'साधनाविवेकसारामृत' अशी प्रकरणे लिहिली. 'प्रीतिनंद' असे यांचे आणखी एक नाव होते. करूणास्तोत्र २१० ओव्यांचे आहे. साधनाविवेकसारामृत या लघु ग्रंथात चार प्रकरणे असून ओव्या ११८ आहेत. बुवांनी स्थापन केलेल्या चिपळूण येथील मठाला शंभर सव्वाशे वर्षे झाली आहेत. जन्मोत्सव, श्रावणातील उत्सव इत्यादी कार्यक्रम या मठात होतात. मठात स्वामींच्या पादुका आहेत. दंडही आहे. नारायण दत्तात्रय केळकर हे विद्यमान अधिकारी आहेत.

४६. दिगंबरबाबा वहाळकर

(सन १८७२ - १९५१)

श्रीस्वामी समर्थांच्या परंपरेतील हे एक मोठे दत्तभक्त कोकणात होऊन गेले. चिपळूण तालुक्यातील वहाळ हे यांचे गाव. यांचा जन्म सन १८७२ मध्ये झाला. रीतीप्रमाणे त्यांचे लग्न झाले. बाबासाहेब नानल यांच्याकडे प्रथम यांनी नोकरी केली. सावर्डे, डेरवण येथील त्यांची शेती पाहिली. सर्व व्यवहार सांभाळून

हे दत्तमंदिरात दर्शनासाठी जात असत. एकदा मालकाशी काही मतभेद झाल्यामुळे ते नोकरी सोडून सावर्डे येथे आले. तेथील दत्तमंदिरात वृक्षाखाली त्यांनी भगवंताचे नामस्मरण केले. त्यांच्या चित्तवृत्ती अंतर्मुख झाल्या होत्या. जेवणाखाण्याची त्यांना शुद्ध नव्हती.

चिपळूण येथील गोपाळबुवा केळकर यांच्याकडून यांना मार्गदर्शन झाले. पुढे ते मुंबई, अक्कलकोट येथेही जाऊन आले. स्वामी समर्थांच्या पादुकांवर यांची मोठी निष्ठा होती. सावर्डे, चिपळूण येथे त्यांनी तपश्चर्या केली. मंत्रजप, गायत्री पुरःश्चरण, ध्यानधारणा, योगसाधना इत्यादी मार्गांचा त्यांनी अभ्यास केला. गोंदवलेकर महाराज, वासुदेवानंदसरस्वती, नारायणमहाराज केडगावकर, साईबाबा इत्यादी साधुसंतांचा त्यांना समागम घडला होता. पाण्यात राहून हे खडतर तपश्चर्या करीत असत. हिंदुस्थानातील प्रसिद्ध ठिकाणे यांनी पाहिली होती. यांना मधुर आवाजात भजने म्हणण्याचा नाद होता. भजन म्हणताना ते तल्लीन होत असत. अनेक सुखदुःखांचे प्रसंग त्यांच्यावर आले; पण दत्तकृपेने ते त्यांतून बाहेर पडले. यांनी सावर्डे येथील दत्तस्थानाचा जीर्णोद्धार केला व तेथे स्वामी समर्थांच्या पादुका स्थापन केल्या. १९१५ साली दत्तमंदिराचे काम पूर्ण झाले. ऋग्वेदस्वाहाकार, गणपती अथर्वशीर्ष, शतचंडी, भागवतपुराण इत्यादींचे त्यांनी वाचन केले. सर्व कारभार भिक्षा मागून पाहिला. दत्तजयंतीच्यावेळी तीन चार हजार भाविक येत असत. शेतात काम करणे, शेण गोळा करणे, पत्रावळी लावणे या कामांतही ते तरबेज होते. अनेक लोकांना त्यांनी मार्गदर्शन केले.

शेवटी शेवटी यांचे बोलणे कमी झाले. दिगंबरदास सहस्रबुद्धे महाराज इत्यादींची त्यांच्यावर कृपा होती. सन १९५१ मध्ये यांनी महासमाधी घेतली. दिगंबरदादा व यांची भेट १९४२ साली झाली. त्यांनी यांना मार्गदर्शन केले. भक्तिमार्गाचे रहस्य समजावून सांगितले.

४७. देवगडचे किसनगिरी महाराज

(सन १९०७ - १९८३)

अलीकडे प्रसिद्धीस आलेले एक दत्तस्थान म्हणजे देवगड होय. प्रवरा नदीच्या काठी नेवाश्यापासून चौदा मैलावर चावर मुरमे नावाचे एक छोटे गाव आहे. देवगड याचा उदय मुरमे येथेच झाला. सन १९०७ साली प्रवरेच्या काठी गोधे नावाच्या गावात शबरी जातीच्या समाजात एका कुटुंबात एक तेजस्वी मूल जन्मास आले. त्याच्या आईचे नाव राहीबाई व पित्याचे नाव मारूती असे होते. या मातापित्यांनी मुलाचे नाव किसन असे ठेविले.

हा किसन थोडा वयात येताच गावातील पाटीलांची मुले व शेळ्या सांभाळू लागला. किसनला एकांताची आवड होती. लहानपणापासून महादेवाची भक्ती तो करीत असे. बारा वर्षे महादेवाच्या पिंडीची पूजा केली. नंतर त्याने चार धामांची यात्रा करण्याचे ठरविले. त्याप्रमाणे यात्रा करून किसन पंधरा दिवसांत परत आला. एवढ्या थोड्या अवधीत त्याने यात्रा कशी केली ? अशी शंका लोकांना आली. पण किसन चार धामांचे वर्णन प्रत्यक्षात जसेच्या तसे करी. त्यापुढे किसन माधुकरी मागून सेवा करू लागला. लोकांचे आजार बरे करू लागला. नेवासे नाथबाबा यांचे शिष्यत्व त्याने पत्करले. किसनबाबाने अपार कष्ट करून देवगडची भूमी उदयास आणली. या गावी त्याने एक मोठे देवस्थान उभे केले. दत्तमंदिर, शिवाचे मंदिर, पाकशाळा, धर्मशाळा असा या स्थानाचा पुढे विस्तार झाला. सन १९८३मध्ये किसनगीरांचा देह दत्तचरणी विलीन झाला. यांचे एक शिष्य भास्करगिरी महाराज आता हे देवस्थान चालवीत आहेत.

किसनगिरी यांच्या आयुष्यात अनेक चमत्कार घडले. मृत व्यक्ती जिवंत करणे. मुक्याला वाचा देणे, संतती देणे. विहिरीचे पाणी सांगणे, इत्यादी चमत्कार यांच्या जीवनात घडले आहेत. किसनबाबांचे काही अभंग प्रसिद्ध आहेत.

४८. ताई दामले

(सन १८८८ - १९८३)

उतारवयात ज्ञानेश्वरीमय झालेल्या वाई येथील ताई दामले या प्रथम दत्तभक्त होत्या. यांचा जन्म सांगली जिल्ह्यातील रेठरे बुद्रुक या गावी झाला. यांचे माहेरचे नाव पटवर्धन असे होते. यांचे वडील गर्भश्रीमंत व हरिभक्त होते. ताईना लहानपणापासून पारमार्थिक विचारांची आवड होती. त्यांच्या चुलतीने त्यांच्यावर योग्य ते संस्कार केले. लहानपणी एका संन्यासी मुनींनी त्यांना मार्गदर्शन केले. ताईना प्रथमपासून ध्यानधारणेची आणि निसर्गाची आवड होती. ताईना कृष्णा नदीची फार ओढ होती.

ताईचे वडील स्नानसंध्या, ब्रह्मकर्म, वैश्वदेव इत्यादी कर्मात रस घेणारे होते. ताईनी संतचरित्रे वाचली होती. एकदा त्यांच्या घरी म्हणजे माहेरी ब्रह्मनाडचे अधिकारी पुरुष आले होते. त्यावेळी अवधूतचिंतन श्रीगुरुदेवदत्त असा पुकारा झाला. स्वामींनी त्यांना उपदेश केला. नवविधाभक्ती आचरून ताईची उपासना सुरू झाली. दत्तात्रेयांची तसबीर पाटावर मांडून ताई त्यांना प्रदक्षिणा घालावयाच्या. त्या गुरुवारचा उपवास करीत. लवकरच त्यांना दत्तकृपेचा अनुभव आला.

लहानपणी ताईचे डोळे बिघडले होते. लोकांनी त्यांना नरसोबाच्या वाडीस जाण्याचा उपदेश केला. याठिकाणी दत्तात्रेय हे जागृत दैवत आहे. संधपणे वाहणारी कृष्णा नदी पाहून ताईचे मन प्रसन्न झाले. औदुंबर वृक्षाखालच्या मनोहर पादुका पाहून त्यांचे मन तृप्त झाले. आपल्या चुलतीबरोबर त्या पहाटे नदीवर स्नानासाठी जात असत. एकदा त्यांनी दत्तपादुकांचे दर्शन घेतले. आणि त्यांना मनस्वी आनंद झाला. रात्री त्यांना स्वप्न पडलेले आठवले. वासुदेवानंदसरस्वती स्वामी कृष्णेच्या पाण्यावरून चालत गेलेले त्यांनी पाहिले. स्वामींच्या दर्शनाने त्यांची भावसमाधी लागली. स्वामींचे चरण जेथे उमटले, त्याला तीर्थाचे महत्त्व प्राप्त झाले.

पुढे ताईचे लग्न वाई येथील शंकरराव दामले यांच्याशी झाले. सांसारिक सुखदुःखांचे अनुभव त्यांनी घेतले. ब्रह्मनाड स्वामींचे त्यांना पुन्हा दर्शन झाले. त्यानंतर त्यांनी नियमितपणे ज्ञानेश्वरी वाचण्यास सुरुवात केली. अनेक वर्षे त्या बायकांना ज्ञानेश्वरी सांगत असत. ताईचे चरित्र ‘कृष्णाकाठ ते इंद्रायणीघाट’ या नावाने नीलाताई जोशी यांनी लिहिले आहे.

४९. दिंडोरीचे मोरेदादा

(सन १९२२ - १९८८)

पुणे येथील सारसबागेशेजारी स्वामी समर्थाचा एक मठ आहे. त्याच्याशी संबंधीत असलेले मोरेदादा सर्वांच्या परिचयाचे आहेत. यांचे नाव खंडेराव आप्पाजी उर्फ मोरेदादा असे असून त्यांचा जन्म नाशिक येथील दिंडोरी येथे झाला. त्यांना त्यांच्या मातोश्रींनी लहानाचे मोठे केले. शैक्षणिक व आध्यात्मिक प्रगती त्यांची फार लहानपणापासूनच झाली. वयाच्या आठव्या वर्षी कामकोटीच्या शंकराचार्यासमोर त्यांनी रामरक्षा, विष्णुसहस्रनाम, गीता, ज्ञानेश्वरी इत्यादींचा अभ्यास केला. घरातील शेती तेच सांभाळात होते.

सन १९८४ साली त्यांचा संबंध स्वामी समर्थांचे एक शिष्य पिठले महाराज यांच्याशी आला, यांचा अनुग्रह त्यांना मिळाला. मोरे दादांनी यानंतरचे सर्व आयुष्य स्वामींच्या कार्याचा प्रचार करण्यात घालविले. अनेक ठिकाणी हिंडून त्यांनी दुःखी, पिडित लोकांना उपाय सांगून त्यांचे क्लेश दूर केले. अनेकांच्यावर संस्कार करून त्यांनी स्वामी समर्थांच्या आध्यात्मिक विकासाची उभारणी केली. एका शुभ दिनी दिंडोरी येथे त्यांनी स्वामींच्या चरणी देह अर्पण केला.

५०. वि. ग. जोशी (दिगंबरदास)

(सन १९१२ - १९८१)

हे एक मोठे कर्तबगार व क्रियावान सत्पुरुष अलिकडच्या काळात होऊन गेले. अक्कलकोटचे स्वामी, बीडकर महाराज, स्वामी सहस्रबुद्धे यांच्या परंपरेतील दिगंबरदास यांचा जन्म १९१२ साली कोकणात पोमेंडी या नावाच्या गावी झाला. हे प्रथमपासूनच विरक्त वृत्तीचे होते. शिक्षण अर्धवट सोडून सद्गुरूच्या शोधात हे लहानपणीच निघाले. बीडकर महाराज आणि बाबा सहस्रबुद्धे यांचे त्यांना मार्गदर्शन लाभले. राष्ट्रप्रेम आणि धर्मश्रद्धा यांची यांना आवड होती. शिवाजीमहाराजांवर यांचे फार प्रेम होते. सहस्रबुद्धे यांच्या मठात यांनी मोठी उपासना केली व लोकांना मार्गदर्शन केले. पुणे येथील समाधिमंदिराचा यांनी कायापालट केला. यांनी खूप द्रव्याचे दान धार्मिक कार्यासाठी केले. कोकणात डेरवण येथे यांनी एक नवीन सृष्टी उभारली. यांचे आचरण मोठे कर्मनिष्ठ होते. स्वामींच्या उत्सवाला यांनी एक प्रकारचे शिस्तबद्ध वळण लावले. डेरवण येथील वालावलकर यांच्या सहाय्याने एक प्रतिसृष्टी यांनी निर्माण केली. सीतारामबुवा वालावलकर ट्रस्ट स्थापन करून यांनी कार्याला गती दिली. सीतारामबुवांचे समाधिमंदिर यांनी बांधले. गोरगरिबांना खूप मदत केली.

डेरवण येथे पोस्ट ऑफिस, तलाठ्याचे ऑफिस, दवाखाना, डॉक्टरांचे निवास इत्यादी सोयी यांनी केल्या. विहिरी तयार केल्या. विद्यार्थ्यांना शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था केली. त्यांना वह्या-पुस्तके, दप्तरे, रेनकोट, गणवेश इत्यादी वस्तू पुरविल्या. एक आंगणवाडी तयार केली.

दिगंबरदासांचे हे कार्य फार मोठे आहे. ईश्वरनिष्ठा आणि लोकसेवा यांचे मोठे आकर्षक मिश्रण डेरवण येथे पहावयास मिळते. अनेक जनावरे खरेदी करून यांनी शेती व्यवसायास मार्गदर्शन केले. नळाने पाणी पुरविले. यांची काही स्तोत्रे प्रसिद्ध आहेत. शिवप्रभूंचे एक स्मारक उभे करण्याचा त्यांनी डेरवण येथे प्रयत्न केला. अशा रीतीने दीनदुबळ्यांचे सेवा म्हणजेच परमेश्वराची पूजा त्यांनी मांडली. सन १९८९ मध्ये यांनी समाधी घेतली. त्यांची समाधी पुण्यात बाबामहाराज सहस्रबुद्धे यांच्या समाधीशेजारी आहे.

दिगंबरदास यांची काही स्तोत्रे प्रसिद्ध आहेत. विशेषतः त्यांची 'श्रीरामहृदय' या नावाची रचना सांप्रदायिकांत प्रसिद्ध आहे. दिगंबरदासांना आणखीही काही कविता लिहिण्याची स्फूर्ती झाली. सद्गुरू मानसपूजा, मनोबोध, ज्योतिर्वद तुळजाभवानी, बाबामहाराज सहस्रबुद्धे यांच्या आरत्या यांनी केलेल्या प्रसिद्ध आहेत. परंतु 'श्रीरामहृदय' हे ९४५ श्लोकांचे प्रकरण फार महत्त्वाचे मानावे लागेल.

दिगंबरदासांना अनेक पक्ष्यांचे व प्राणिमात्रांचे प्रेम होते. याची साक्ष डेरवणच्या निसर्गात मिळते.

दिगंबरदास यांचे उत्तराधिकारी म्हणून श्री. काकामहाराज (अशोकराव जोशी) हे काम पहातात. दिगंबरदासांची परंपरा समग्र अशा स्वरूपात 'तूंचि बाप, धनी' या एका ग्रंथात नुकतीच आली आहे. यात दिगंबरदासांचे सर्व चरित्र, त्यांचा पत्रव्यवहार, त्यांचे वाङ्मय व त्यांची अनेक पत्रे इत्यादी सामग्री आली आहे.

५१. नानामहाराज तराणेकर

(सन १८९६ - १९९३)

इंदूर, उज्जैन येथे दत्तवतारी नाना महाराज तराणेकर यांचे वास्तव्य असल्यामुळे यांचा शिष्यपरिवार तिकडे मोठा आहे. मध्यप्रदेशातील तराणे या गावी यांचा जन्म झाला. यांचे पूर्वज खानदेशातील घाटनांदरा या गावी होते. वासुदेव भटजी जोशी (वाघे) या वैदिक ब्राह्मणाच्या कुळात तराणेकरांचा जन्म झाला. वासुदेवानंदसरस्वती यांची कृपा या घराण्यावर होती. वडिलांच्या संगतीत त्यांनी उपासना सुरू केली. गुरुचरित्राचे सप्ताह लहानपणीच केले. दत्ताचे लाडके लेकरू म्हणून लोक यांना ओळखू लागले. या मार्तंडाची दत्तप्रभूंवर मोठी निष्ठा होती. 'हा मार्तंडनामे पुन्हा । श्रीएकनाथांचा अवतार म्हणा । हृदयी रमता दत्तराणा । आवडीने जयाचिया ।' असे त्यांच्याबद्दल म्हटले जाते.

सन १९१४ मध्ये इंदूरचे शंकरराव डाकवाले यांच्या कन्येशी त्यांचा विवाह झाला. परंतु संसार नीटपणे झाला नाही. पत्नीचे निधन झाल्यावर तराणेकर यांनी काशीची यात्रा केली. मथुरा, शेगाव इत्यादी तीर्थयात्रा केल्या. हे बद्रिकेदारला गेले होते. अनेक योगी लोकांची, सत्पुरुषांची यांनी दर्शने घेतली. त्यांच्यावर गुळवणीमहाराजांचा प्रभाव मोठा होता. तराणेकर यांनी अनेक ठिकाणी यज्ञ केले. यांचे वास्तव्य उत्तरार्धात इंदूर येथे होते. यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्रिपदी परिवाराची निर्मिती झाली. त्रिपदी म्हणजे वैदिक प्रार्थना, मंत्रपाठ आणि जप यांचे विकसित रूप आहे. त्यांच्या परिवाराने या मार्गाची जोपासना केली आहे. प्रासादिकमंत्र, स्तोत्र व प्रार्थना यांना महत्त्व आहे.

५२. दत्तमहाराज कवीश्वर

(सन १९१० - १९९९)

दत्तमहाराज कवीश्वर हे योगीराज गुळवणी महाराज यांचे उत्तराधिकारी होते. यांचा जन्म दत्तभूमी नरसिंहवाडीस झाला. वक्रतुंडमहाराज, धुंडिराजमहाराज यांच्या कुळात दत्तमहाराजांचा जन्म झाला.

कविश्वरांची परंपरा शास्त्री, पंडितांची होती. वासुदेवानंदसरस्वती यांची कृपा कवीश्वरांच्या कुटुंबावर होती. श्रीधरस्वामी यांचाही प्रभाव या कुटुंबावर होता. त्यांनी वयाच्या सोळाव्या वर्षी भागवताचा पहिला सप्ताह दत्तमहाराज यांच्याकडून करून घेतला. नृसिंहवाडी येथील दीक्षित स्वामींकडून वेदविद्येचे व संस्कृतचे पाठ दत्तमहाराजांना मिळाले. नैष्ठिक आचरण, मनाची ऋजुता, निरंकार या गुणांमुळे दत्तमहाराजांचा लौकिक वाढला.

गुळवणी महाराजांच्या आज्ञेवरून दत्तमहाराजांनी त्यांच्या गादीचा स्वीकार केला. वयाच्या सत्तेचाळीसाव्या वर्षी सज्जनगड येथे दत्तमहाराजांना योगीराजांनी संकल्पदीक्षा दिली. दत्तमहाराज व्यासंगी होते. पण त्यांनी कधी आपला अभ्यास मिरविला नाही. वेदांत पारिजात-सौरभ या आचार्य निंबार्क यांच्या ब्रह्मसूत्रांवरील भाष्याचा अनुवाद कवीश्वरांनी केला. वासुदेवानंदसरस्वती यांच्या समग्र वाङ्मयाचे संपादन दत्तमहाराजांनी केले. चारित्र्य, भक्ती व दत्तसेवा या गुणांमुळे यांचे माहात्म्य वाढले. सर्व भारतात त्यांना शिष्य परिवार मिळाला.

दत्तमहाराज हे प्रकांड पंडित व साक्षात्कारी आध्यात्मिक सत्पुरुष म्हणून ओळखू जाऊ लागले. संस्कृत शास्त्रांचा त्यांचा व्यासंग व सखोल विद्वत्ता पाहून भारताच्या राष्ट्रपतींनी त्यांचा सन्मान केला. विद्यावाचस्पती, राष्ट्रीय पंडित, महामहोपाध्याय या पदव्या त्यांना प्राप्त झाल्या. शंकराचार्यांनी त्यांना सुवर्णकंकण देऊन भूषविले. पुण्याच्या वासुदेवनिवासाचे ते प्रमुख होते. अनेकांना त्यांचा अनुग्रह प्राप्त झाला.

५३. रामकृष्ण क्षीरसागर

(सन १९३४ - १९९९)

आपल्या परिवारात हे क्षीरसागरमहाराज म्हणून प्रसिद्ध आहेत. यांचा शिष्यपरिवार खूप मोठा आहे, क्षीरसागर महाराजांचा जन्म नगर जिह्यातील पारनेर येथे झाला. यांना लहानपणापासून वैराग्य, आत्मज्ञान व ईश्वरप्राप्ती यांचा नाद होता. वयाच्या सातव्या वर्षी यांना ईश्वराचे दर्शन झाले. सालंकृत अशा पांडुरंगाने यांना दर्शन दिले. नंतर एके दिवशी दुपारी चारच्या सुमारास यांना आणखी एक साक्षात्कार झाला. आकाशातून एक दिव्य व्यक्ती त्यांच्याकडे पाहात होती. त्या व्यक्तीच्या विशाल नेत्रांनी क्षीरसागर महाराज यांचे जीवन पालटले.

नंतरच्या काळात क्षीरसागर महाराजांनी तपश्चर्या केली. यावेळी यांना श्रीनरसिंहसरस्वती यांचे

मार्गदर्शन झाले. त्यांनीच यांना गाणगापूर येथे बोलावून यांच्यावर कृपा केली. क्षीरसागर महाराजांनी नगर येथे एकास्थानी बसून पंचवीस वर्षे खडतर तपश्चर्या केली. या काळात यांनी निंदा, कुचेष्टा, अपमान, छळ शांतपणे सोसला. या काळात यांना श्रीगुरूंचे प्रसन्न दर्शन झाले आणि वेदकार्यासाठी पुढील आयुष्य खर्च करण्यासाठी श्रीगुरूंनी प्रेरणा दिली.

क्षीरसागर महाराजांनी नगर येथे सावेडी कट्ट्यावर श्रीदत्तनिवास स्थापन करून वेदकार्य सुरू केले. वेदांत नगर स्थापन करून वेदांचे रक्षण, संवर्धन आणि प्रसारण यांनी केले. त्यांच्या दर्शनासाठी अनेक भक्त यांच्या आश्रमात जमा होतात. शृंगेरीच्या शंकराचार्यांनी क्षीरसागर महाराज हे दत्तात्रेयांचे अवतार आहेत असे म्हटले आहे. नगर येथील यांच्या दत्तस्थानात यांचा षष्ठ्याब्दीपूर्तीचा समारंभ मोठ्या थाटाने केला. मुंबई, पुणे, सोलापूर, औरंगाबाद, ठाणे, पनवेल, सांगली, राहुरी, अहमदाबाद इत्यादी ठिकाणांहून अनेक भक्तजन नगरला येऊन सत्संगमंडळातून दत्तप्रभूंची सेवा नियमित करीत असतात.

असे हे क्षीरसागर महाराज दि ८ सप्टेंबर १९ रोजी नगर येथे अनंतात विलिन झाले.

५४. गुरुताई सुगंधेश्वर

(सन १९४२ -)

गुळवणी महाराज यांच्या परंपरेत गुरुताई सुगंधेश्वर यांचे नाव महत्त्वाचे मानावे लागेल. सुगंधेश्वर यांचे नाव सौ. कल्पनाताई यशवंत त्रिवेदी असे आहे. या राजस्थानातील जयपूर जिल्ह्यातील इंटाळी खेडा या गावच्या होत. यांनी गुळवणी महाराज यांच्या उपदेशानुसार राजस्थानात दत्तभक्तीचा मोठा प्रसार केला. यांचा जन्म सन १९४२ साली राजस्थानात झाला. लहानपणापासून यांना आध्यात्मिक व धार्मिक विषयांची आवड होती. वयात आल्यानंतर कल्पनाताई सुगंधेश्वर या नावाने ओळखल्या जाऊ लागल्या. माडी चढताना व उतरताना त्यांच्या अंगातून गुलाबाच्या फुलांचा सुगंध येत असे. म्हणून यांचे नाव सुगंधेश्वर असे पडले.

या प्रथमपासून शिवाच्या उपासक होत्या. 'ॐ नमः शिवाय' या मंत्राचा जय त्या करीत असत. काही दिवसांनी यांचा विवाह झाला आणि त्या सौ. कल्पनाताई त्रिवेदी झाल्या. शिवमंदिरात यांना दत्तात्रेयांचा साक्षात्कार झाला. पुढे पतीबरोबर यांना यवतमाळ येथे रहावे लागले. नंतर या गिरगावात मुगभाट भागामध्ये राहू लागल्या. यांनी अनेक चमत्कार केले असले तरी त्यांची दैवी शक्ती सर्वांना आकर्षित करून घेई. गुरुपौर्णिमा, महाशिवरात्र, दत्तजयंती या उत्सवात त्यांचा मोठा सहभाग असे. यांना

भक्तिमार्गाची गोडी सहज निर्माण झाली. गुळवणी महाराजांच्या उपदेशानंतर यांनी राजस्थानात दत्तभक्तीचा प्रसार केला. सुरत, अहमदाबाद, नागपूर, पुणे, चिंचवड, राजगुरूनगर, संगमनेर इत्यादी ठिकाणी यांचे अनेक भक्त आहेत.

गुरुताई सुगंधेश्वर यांनी दत्तभक्तीचा प्रसार करण्यासाठी इंगली खेडा नावाच्या आपल्या गावी एक दत्तमंदिर तयार केले. येथे एक भव्य शिवपुरी नावाचे स्थान निर्माण झाले आहे. गुळवणी महाराजांची प्रेरणा असल्याकारणाने यांचे प्रचारकार्य महत्त्वाचे मानावे लागेल.

५५. गगनगिरी महाराज

सातारा जिल्ह्यातील पाटण तालुक्यात मंदुरे नावाचे खेडे आहे. तेथील गणपतराव व विठाबाई या वारकरी दांपत्याच्या पोटी एक पुत्र झाला. त्याचे नाव 'श्रीपाद' होते. लहानपणापासून श्रीपादला साधुसंतांच्या संगतीची ओढ लागली. वयाच्या आठव्या वर्षी श्रीपादाने घराचा त्याग करून हिमालयाची वाट धरली. तेथे तपस्या केली. चित्रकूट पर्वतावरील चित्रानंद स्वामींचे त्याने दर्शन घेतले. त्यांच्याच आश्रमात श्रीपाद राहू लागला.

नंतर हिमालयातील क्षेत्रे, अरवली पर्वत, सातपुडा, निलगिरी, द्वारका, जगन्नाथपुरी, कन्याकुमारी इत्यादी स्थानांना भेट देऊन श्रीपादाने कोल्हापूर जवळच्या राधानगरीजवळ एका जंगलात तपश्चर्या केली. आणि शेवटी जवळच्याच गगनगडावर ते स्थिर झाले. अंगावर वस्त्र नाही. वाढलेल्या दाढी-जटा यामुळे प्रथम लोकांचा त्यांना उपद्रव झाला. पण थोड्याच दिवसांत त्यांची तपस्या व ध्यानधारणा लोकांना समजली. पुढे ते गडावरील स्वामी गगनगिरी महाराज म्हणून प्रसिद्धी झाले. त्यांनी शरीराला कष्ट देऊन उग्र तपस्या केली. जे मिळेल ते खाल्ले. नित्य पाण्यात बसून त्यांनी तपस्या केली. आपल्या सामर्थ्याने त्यांनी हजारो लोकांना सन्मार्गास लाविले. आईवडील, कुलदैवत, इष्टदेवता यांच्यावर श्रद्धा ठेवून चिंतनात मग्न असावे, अशी त्यांची शिकवण आहे. अनेक भाविक त्यांचे दर्शन घेऊन तृप्त झाले आहेत. गगनगिरी महाराज यांचे आश्रम गगनगड, खोपोली, मनोरीबेट, आंबोळगड, दाजीपूर, नागार्जुन सागर इत्यादी ठिकाणी आहेत. येथे दत्तमूर्ती स्थापन करून त्यांनी लाखो लोकांना भक्तिमार्गाकडे वळविले आहे. गुरुपौर्णिमा, दत्तजयंती, गोकुळाष्टमी, शिवरात्रि इत्यादी प्रसंगी या आश्रमांत भजनपूजन थाटाने होत असते. अन्नदानही मोठ्या प्रमाणावर होते.

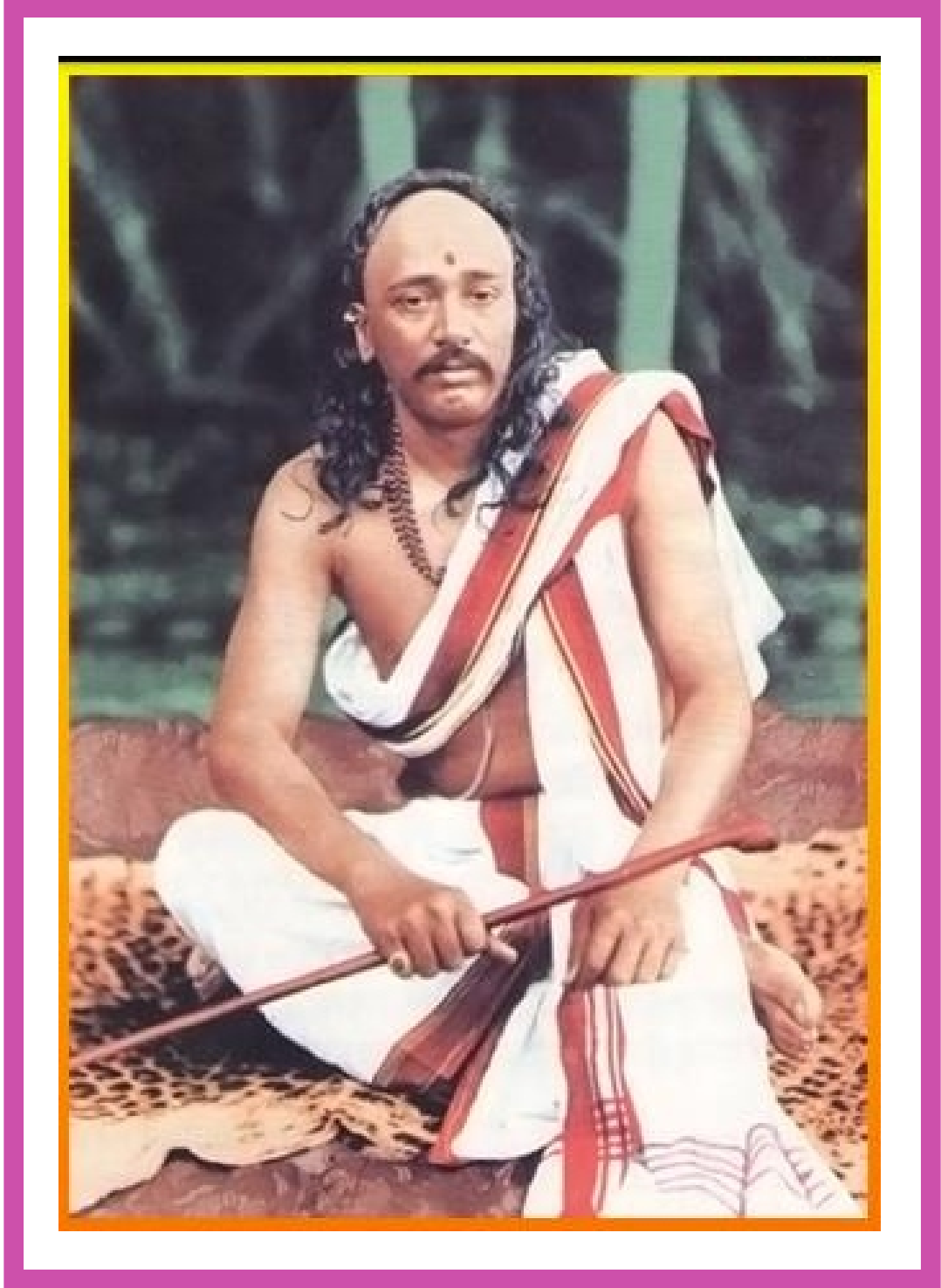
५६. ॐ श्रीदत्त, ठाकूर महाराज

साठ वर्षांचे ठाकूर महाराज यांची महती एक उरण दत्तभक्त म्हणून मोठी आहे. हे मुंबईजवळ उरण नजीक पोंपूड या गावचे. पण लहानपणापसून यांना चिंतनाचा व परमार्थाचा नाद असल्यामुळे त्यांचे पुढील आयुष्य मुंबई येथे गेले. यांना दत्तात्रेयाचा व नरसिंहसरस्वतींचा लोभ होता. गाणगापूर येथे गेल्यावर यांना स्वामींचा साक्षात्कार झाला. आणि त्यांनी पोंपूड येथे एक दत्तमंदिर बांधून दत्तभक्तीचा प्रचार केला. हे स्थान पुढे दत्तवाडी या नावानेच ओळखू जाऊ लागले. गुरुचरित्र या ग्रंथाची त्यांनी अनेक पारायणे केली. पुढे यांचा परिवार वाढीस लागला. अनेक भक्तगण त्यांच्याभोवती जमा झाले. गुरुवारी यांनी दत्ताची भजने मोठ्या सुरात म्हणण्यास प्रारंभ केला. लोक त्यांच्या संगीतप्रेमावर आणि दत्तभक्तीवर लुब्ध झाले.

यांनी अनेक क्षेत्रांच्या यात्रा केल्या. गाणगापूर येथे दत्ताई नावाचे स्थान निर्माण केले. तेथे अनेक भक्तांसहित यांची उपासना चालू असते. सन १९७१ मध्ये यांनी उज्जयिनी येथील कुंभमेळाचा आनंद उपभोगला. १९७४ साली हरिद्वार येथे हे गेले. त्यानंतर आबू पहाडावरील गुरुशिखरावर यांना ॐ दत्त असा मंत्र मिळाला. १९७५ मध्ये यांनी उरण येथे अवधूत नावाचे स्थान निर्माण केले.

हे प्रथम रेल्वेत नोकर म्हणून होते. १९६७ मध्ये यांनी नोकरीचा राजीनामा दिला. १९७८ मध्ये गाणगापूर येथे यांना नरसिंहसरस्वतींचा प्रसाद मिळाला. १९८० मध्ये चंपकेश्वर येथील कुंभमेळात राहून यांनी ३६ दिवस केवळ दूध पिऊन उपासना केली. सन १९८१ मध्ये यांची वाटचाल परमार्थाच्या मार्गाने सुरू झाली. १९८३ मध्ये उरण येथे दत्तात्रेयांची मूर्ती यांनी स्थापन केली १९८६ मध्ये महाराज पुन्हा हरिद्वारला कुंभमेळ्यासाठी गेले. १९८९ मध्ये अलाहाबाद येथील कुंभमेळा करून काशीला गेले. तेथील दत्तमठाचा जीर्णोद्धार करण्यासाठी यांनी देणगी दिली. १९९० मध्ये उरण येथील दत्तमंदिराजवळ यांनी हनुमान, शिवलिंग, लक्ष्मी यांची मंदिरे बांधली. हे स्थान पुढे 'नवीन पोंपूड' म्हणून ओळखले जाऊ लागले. क्षेत्र कुरवपूर येथील श्रीपादवल्लभांच्या स्थानासाठी यांनी देणगी दिली.

आज ठाकूर महाराज यांचे स्थान माटुंगा येथे आहे. येथे अनेकदा गुरुचरित्राचे पारायण होते. ठाकूर यांच्या नावावर अनेक लहानमोठी काव्ये आहेत. श्रीचिलेमहाराज दत्तगीते, दुमदुमली पंढरी, शंकरमहाराज, दत्ताई, वासुदेवानंदसरस्वती अशी यांच्या कॅसेट्सची व पुस्तकांची नावे आहेत.

श्री पंत बाळेकुन्द्री महाराज